

316.637

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TANSZÉK
FOLYÓIRATA

JÓZSEF ATTILA-CENTENÁRIUM

3.
2005

ETO: 821.511.141+811.511.141

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA
2005. XXXVI. évf. 3. sz. ÚJ FOLYAM XI. évf. 3. sz.

JÓZSEF ATTILA-CENTENÁRIUM

2005.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Magyar Tanszékének folyóirata

Megjelenik évente négy szám.

Kiadja a Magyar Tanszék
a Szerb Köztársaság Tudományügyi
és Technológiai Minisztériuma, valamint
az Illyés Közalapítvány támogatásával.

Felelős szerkesztő: Bányai János
Főszerkesztő: Harkai Vass Éva
Szerkesztőbizottság: Derék Pál (Bécs), Fazekas Tiborc (Hamburg),
Jankovics József (Budapest), Tuomo Lahdelma (Jyväskylä), Láncz Irén,
Papp György, Gerold László és Utasi Csilla.

Szerkesztőségi titkár: Kovács Rác Eleonóra

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska
Angol fordítás: McConell-Đuff Márta

Szerkesztőség: BTK, Magyar Tanszék
21000 Újvidék/Novi Sad, Dr. Zoran Đinđić u. 2.
Tel.: (021) 458-673, e-mail: hungar@unsff.ns.ac.yu
Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: 064/14 10 272
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 505-103
Készült 2006-ban 200 példányban

TARTALOM

JÓZSEF ATTILA (1905–2005)

Vajdasági befogadástörténet

- BÁNYAI János: József Attila-konferencia,
Újvidék, 2005. december 8-9. 7
- BÁNYAI János: Függelék. József Attila a Vajdaságban 9

Adatok a recepciótörténehez

- UTASI Csaba: Ár ellen – mértéktartón. József Attila vajdasági
recepciója az ötvenes évek elején 13
- VIRÁG Gábor: „... Kijövünk most József Attilával...” József Attila
költészetének megértéstörténete a Vajdaságban 21
- TOLDI Éva: Mi történt? Adat József Attila szerb nyelvű
recepciójához, avagy egy sikertelen fordítás tanulságai 32
- ČUDIĆ, Marko: A *Klárisk* Danilo Kiš fordításában 43

Bori Imre József Attila-értelmezései

- TVERDOTA György: József Attila szürrealizmusa és Bori Imre 49
- KAPPANYOS András: Egy tehetséges ügyeskedő. Az avantgárd
József Attila Bori Imre kutatásainak fényében 60
- HARKAI VASS Éva: Adalékok Bori Imre József Attila-recepciójához ... 69
- GEROLD László: „A költőről szóltak”. Bori Imre kritikái a József
Attiláról írt könyvekről 75

További adatok a recepcióhoz

- KÁICH Katalin: József Attila és az Életjel 84
- KISS Gusztáv: Egy szenvedéstörténet ellentmondásai. Stern Emil
és ami tudható róla 89
- NÉMETH Ferenc: Fejtő Ferenc a Vajdaságban 96

József Attila az iskolában: a kultuszteremtés útjai

- HÓZSA Éva: József Attila és irodalomoktatásunk kultúrája 106
- BENCE Erika: Lehetséges József Attila-kultusz és -kép a vajdasági
általános iskolákban 126
- H. FUTÓ Hargita: József Attila a vajdasági olvasókönyvekben 133

SADRŽAJ

ATILA JOŽEF (1905—2005)

Recepcija poezije Atila Jožef u Vojvodini

Janoš BANJAI: Naučna konferencija o Atili Jožef, Novi Sad, 8-9. decembar 2005.	7
Janoš BANJAI: Prilog: Atila Jožef u Vojvodini	9

Podaci istoriji recepcije

Čaba UTASI: Protiv struje – umereno. Vojvođanska recepcija Atila Jožef na početku pedesetih godina	13
Gabor VIRAG: „... Izlazimo na kraj s Atilom Jožef...” Hermeneutička dešavanja oko poezije Atila Jožef u Vojvodini	21
Eva TOLDI: Šta se desilo? Prilog recepciji Atila Jožef na srpskom, ili pouke jednog neuspelog prevoda	32
Marko ČUDIĆ: <i>Perle</i> u prevodu Danila Kiša	43

Tumačenja poezije Atila Jožef u delima Imre Borija

Đerđ TVERDOTA: Nadrealizam poezije Atila Jožef i Imre Bori	49
Andraš KAPANJOŠ: „Umešnost” jednog talenta. Atila Jožef kao avangardni pesnik u književnoistorijskim istraživanjima Imre Borija	60
Eva HARKAI VAŠ: Prilozi recepciji Atila Jožef u delima Imre Borija	69
Laslo GEROLD: „Govorili su o pesniku”. Kritike Imre Borija o knjigama o Atili Jožef	75

Dalji podaci recepciji

Katalin KAIČ: Atila Jožef i subotički usmeni časopis “Életjel”	84
Gustav KIS: Protivrečnosti jedne priče o patnji. Emil Štern i ono što se o njemu može znati	89
Ferenc NEMET: Fransoa Fejtő u Vojvodini	96

Atila Jožef u školskoj nastavi: putevi rađanja kulta

Eva HOŽA: Atila Jožef i kultura književnog obrazovanja	106
Erika BENCE: Mogući kult i predstava o Atili Jožef u osnovnim školama u Vojvodini	126
Hargita H. FUTO: Atila Jožef u mađarskim čitankama u Vojvodini	133

CONTENTS

ATTILA JÓZSEF (1905–2005)

The reception of Attila József's poetry in Vojvodina

- BÁNYAI, János: Attila József Conference,
Novi Sad, 8-9 December 2005 7
- BÁNYAI, János: Addendum. Attila József in Vojvodina..... 9

Data on the history of reception

- UTASI, Csaba: Against the tide – going moderately. The reception of
Attila József in Vojvodina at the beginning of the nineteen fifties 13
- VIRÁG, Gábor: „... We can get on with Attila József now...” The history
of hermeneutic interpretation of Attila József's poetry in Vojvodina ... 21
- TOLDI, Éva: What happened? Data concerning the Serbian reception
of Attila József, or A lesson drawn from unsuccessful translations ... 32
- ČUDIĆ, Marko: *Klárások* (Glass-Beads), a poem by Attila József
in Danilo Kiš's translation 43

Imre Bori's interpretations of Attila József

- TVERDOTA, György: Attila József's surrealism and Imre Bori 49
- KAPPANYOS, András: A Talented Manoeuverer. The avantgarde
Attila József in the light of Imre Bori's researches 60
- HARKAI VASS, Éva: Additional material to Imre Bori's reception
of Attila József 69
- GEROLD, László: „They spoke about the poet”. Imre Bori's critical
reviews of books written about Attila József 75

Further data on the reception

- KÁICH, Katalin: Attila József and the oral magazine *Életjel* 84
- KISS, Gusztáv: Paradoxes of a story of sufferings. Emil Stern and
what is known about him 89
- NÉMETH, Ferenc: Ferenc Fejtő in Vojvodina 96

Attila József in the schools: ways of developing cults

- HÓZSA, Éva: Attila József and our culture of teaching literature 106
- BENCE, Erika: A likely image and cult of Attila József in
the primary schools in Vojvodina 126
- H. FUTÓ, Hargita: Attila József in the Hungarian readers in Vojvodina ... 133

JÓZSEF ATTILA (1905–2005) VAJDASÁGI BEFOGADÁSTÖRTÉNET*

JÓZSEF ATTILA-KONFERENCIA,

Újvidék, 2005. december 8-9.

A most kezdődő József Attila-konferencia a költő születésének századik évfordulóján, az emlékévk keretében József Attila költészete vajdasági hírének és befogadástörténetének néhány fontosabb mozzanatára, részletére irányítja érdeklődését és figyelmét. Ennek a célkitűzésnek megfelelően épült fel a tanácskozás programja. Első részében az előadók adatokat közölnek a recepció egy-egy szakaszáról, valamint a József Attila-fordítások változatairól, mert a vajdasági recepciótörténet számon tartandó és jelentős részét teszi ki József Attila verseinek szerbre fordításai. A második részben Bori Imre József Attila-értelmezéseit vizsgáljuk meg, első alkalommal úgy, hogy reményeink szerint viszonylag teljes képet kaphassunk arról, hogyan értette meg József Attila költészetét Bori Imre, aki egész tudós élete során foglalkozott a költő életművével, és kitüntetett helyet biztosított számára nagy jelentőségű avantgárdtörténeti tanulmányaiban meg összefoglalóiban. Nem vitatható, hogy Bori Imrének kezdeményező, sőt akár az is mondható, úttörő szerepe volt a József Attila-értelmezések és -újraértelmezések útjainak kijelölésében a múlt század második felének magyar irodalomtudományában. Van, amit ő mondott ki József Attila költészetéről első ízben, és ezért a későbbi József Attila-értelmezések állandó párbeszédbe kényszerülnek Bori Imre meglátásaival, felfedezéseivel és ismereteivel. A harmadik részben a befogadástörténet további adatairól hangzanak majd el előadások, és ott nyílik meg egy újabb fejezete a vajdasági recepciónak, mely fejezet József Attila költészete értelmezésének iskolai helyzetén, valamint egy sajátos művelődéstörténeti intézmény, a szabadkai Életjel nevű élő irodalmi folyóirat József Attila-bemutatóin át, ezek révén pedig arra világít rá, hogyan alakult ki, meg hogy kialakult-e József Attila-kultusz a Vajdaságban. Ehhez a folyamathoz tartozhatna annak elemzése is, hogy a vajdasági magyar irodalom, főként a költők, miként fogadták és sajátították el József Attila költészetét saját verseikben. Alig akad jelentős vajdasági magyar költő, akit nem ihletett József Attila költészete, alig van olyan költőnk, aki ne írt volna ver-

* Az újvidéki Magyar Tanszéken 2005. december 8-án és 9-én tartott tudományos tanácskozáson felolvasott dolgozatok

set akár József Attiláról, akár József Attila versei nyomán. Ennek a sokrétű és sok izgalmat tartalmazó kérdésnek a feldolgozása későbbre halasztódott.

Engedjék meg, hogy csak néhány mondatban utaljak arra, amit nyilván sokan tudnak, hogy József Attiláról, három versének két évvel korábbi közlése után, a Vajdaságban, mai ismereteink szerint, első ízben a Bács megyei Napló ad hírt 1930. február 16-án¹. Ezen a napon jelenik meg az újságban Tamás István Fej és írás, alatta József Attila című riportja. A riportban Tamás István József Attilával való kávéházi találkozását írja le, persze „színesen”, a kor és a lap olvasói ízléséhez, elvárásaihoz igazodva. A riport azal kezdődik, hogy Tamás István eldicsekszi, József Attila fejből tudja, mondja és idézi Tamás István verseit, mert egy alkalommal recenzió írására kapta meg a riport szerzőjének verskötetét. Magáról Tamás Istvánról, aki a pécsi emigrációval érkezett a Vajdaságba, nálamnál sokkal többet tud Gerold László irodalmi lexikona, Bori Imre vajdasági magyar irodalomtörténete, még többet azonban, részletekbe menően is többet, Utasi Csaba, aki többször írt Tamás Istvánról. Nem Tamás István riportjáról akarok beszélni, talán nem is érdemes szót vesztegetni rá, annyit azonban mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy a József Attila-kultusz később kialakult és mostanáig életben tartott képébe pontosan belefér a riportban József Attiláról rajzolt portré, a nehéz gyermekkor, a gyerekkori cselédsors, a családját elhagyó apa, a makói háromszori öngyilkossági kísérlet, a nyomor budapesti évei, minden tehát, amire a verset, a költszetet, a gondolatot és gondolkodást figyelmen kívül hagyó, verset természetesen nem olvasó, közhelyeket szajkózó kultusz építkezik, aminek jelenségei és nyomai mostanáig felismerhetők újságcikkekben, alkalmi szónoklatokban, és persze alkalmi rendezvényeken is... De nem ezért érdekes számunkra Tamás István riportja.

Részint azért, mert Tamás István József Attilát 1930-ban „borzas, nagyhajjú, jóképű fiatalembernek” látja, aki a kávéházi beszélgetés közben „időnként felhorkant, nevetett, vagy a bajuszkáját pödörgette”. Ebből az arcképből a Bács megyei Napló olvasója könnyen felismerhette a vidéken oly erősen élő elképzelést a költőről általában, mert ilyen a költő, nagy a haja és időnként megpödri a bajuszát, persze mindenkor kávéházi, bár talán inkább kocsmai asztal mellett...

Részint pedig azért is érdekes számunkra Tamás István riportja, mert a végén „mutatóba” idézi József Attila egyik versét A Nyár címen. A verset azonban nem ezen a címen, hanem Nyár címen ismerjük. A Bács megyei Naplóban közölt vers három strófából áll, az általunk ismert versnek négy strófája van². Az első két versszak is különbözik az ismert közlésektől. Az eltérések

¹ *Kortársak József Attiláról*. Szerk. Bokor László, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Tverdota György. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983. I. kötet, 159–162. l.

² A Tamás István írásához készült jegyzet az eltérésekről csak annyit mond, hogy „A Nyár c. vers utolsó szakaszát nem közlik.” *Kortársak József Attiláról*. I. kötet, 739. l.

a szakaszok központozásában ismerhetők fel, a harmadik szakasz első sora azonban egészen más, mint a közismert változaté. Tamás István közlésében a szakasz első sora így hangzik: „De megvastagszik s hadonász...”, míg a későbbi hiteles közlésekben így: „Ám egyre több lágy buggyanás.” Aztán a további három sorban ismét eltérés a központozásban, a versmondat azonban változatlan. A vers ismert negyedik szakaszát Tamás István nem közli. Lehetséges, akkor még nem is készült el ez a szakasz, amikor Tamás István József Attilától a verset, esetleg kéziratban, közlésre, de nem is biztos, hogy közlésre, megkapta. Ez a lehetőség azért is fennállhat, mert az 1930-as év verstermésében a Nyár második helyen áll, a riport meg február közepén jelent meg, Tamás István találkozásának időpontja József Attilával korábbi, de mindenképpen az év elejére tehető. A másik ok talán abban is kereshető, hogy a Bács megyei Napló esetleg nem vállalta a vers utolsó sorának – „elvtársaim: a kaszaél” – közlését. Nem ártana utánanézni, ha valaki még nem nézett utána, a Nyár illetve a Nyár e két változata történetének és filológiájának... De ideírom azt a két mondatot, amivel a vers után Tamás István riportja zárul: „Mért elemezzem, boncoljam fontoskodó szörszálhasogatással? Minden kritikánál, dicséretnél vagy magyarázgatásnál többet mondanak ezek a rímes, véres, bátor önvallomások.”

Hát ennyit arról az írásról, amelyből eddigi ismereteink szerint először ismerheti meg a vajdasági magyar olvasó József Attila nevét, s olvashatja el egyik versét, amely azonban a későbbi közlésektől sok mindenben különbözik.

Itt kezdődik, feltehetően, az a történet, József Attila költészete befogadásának története a Vajdaságban, amelyhez a most kezdődő konferencia kíván hozzájárulni.

*

Függelék

JÓZSEF ATTILA A VAJDASÁGBAN

József Attila születésének századik évfordulója, a méltán nagy érdeklődésre számot tartó *emlékév* alkalmat adhat arra is, hogy megvizsgáljuk költészetének vajdasági magyar recepcióját és hatástörténetét, hogy felmérjük, miként alakult és kialakult-e mifelénk a József Attila-kultusz, meg hogy ennek milyen dokumentumai vannak. És arra is alkalom az emlékév, hogy felmérjük, miként fogadta, ha befogadta, a szerb, részint a horvát, a szlovén és a macedón irodalom József Attila költészetét. Arra is lehetőség mutatkozik, hogy áttekintsük József Attila vajdasági magyar irodalmi jelenlétét, például a József Attilát idéző versekben, nem utolsósorban azokban a zeneszámok-

ban, amelyek vajdasági magyar komponista szerzeményei... Van mire hivatkoznunk, akár még dicsekvésre is okunk lehet, amikor József Attila jelenlétéről beszélünk a vajdasági magyar művelődésben és irodalmi – akár az „iskolai” – kultúrában.

József Attila költészetéből közvetlenül a második világháború előtt, 1940 decemberében, a *Hid Könyvtár* sorozat tizedik füzeteként a majd hamarosan betiltásra kerülő *Hid* folyóirat válogatást adott ki. A válogatás Stern Emil munkája, aki 1942-ben tűnt el. (Mondtam már, vannak a *Hidnak* mártírjai.) A mindössze huszonegy verset tartalmazó, harminckét oldalas füzet megjelenése és a hozzá fűződő, még feltárássra váró befogadástörténeti dokumentumok jelzik, hogy József Attila korán helyet kapott a vajdasági magyar irodalmi gondolkodásban és kultúrában. Ez egyúttal a később kialakuló József Attila-kultusz első állomása is. A válogatás megjelenése előtt – Pastyik László kutatta fel – József Attiláról először a szabadkai *Bácsmegyei Napló* 1928. évi karácsonyi számában esik említés. Három versét, a Karácsonyt, a Jónál jobbat és az Öröklétet közli az újság. A *Napló* a költő haláláról is megemlékezik 1937-ben, miként a *Hid* is. A *Hidban* a nekrológnak a válogatott kötetet is összeállító Stern Emil a szerzője. Pastyiktól tudjuk, hogy „Stern Emil a *Hid* 1940. évi októberi számában Fekete Béla álnéven József Jolán József Attila-könyvét ismertette, a decemberiben pedig József Attila címmel jelentetett meg egy nagyobb lélegzetű tanulmányt”.

Részben ennek az alapozásnak köszönhetően kerülhetett sor a háború után, 1952-ben *József Attila összes versei és műfordításai* kiadására. A hazai József Attila-összest B. Szabó György rendezte sajtó alá. A kiadásnak vannak „polemikus” aspektusai, ezért fontos volna szemügyre venni a kiadás irodalom- és művelődéspolitikai vonatkozásait. Külön kutatás tárgya lehet B. Szabó Györgynek a vajdasági magyar József Attila-recepció és -kultusz kialakításában vállalt szerepe, aminthogy az is, hogyan teremtette meg a kiadáshoz 1951-ben készült előszavában a könyv sajtó alá rendezője a maga, a későbbiekől részben eltérő József Attila-képét. (Erről Bosnyák István írt alapos, szinte mindenre figyelő tanulmányt.) A József Attila-összes kiadása után, 1953-ban jelenik meg Újvidéken Fejtő Ferenc *József Attila az útmutató* című, három tanulmányt, a címadó mellett a József Attila *Ars Poetica*-ja és a József Attila költészete című tanulmányt tartalmazó kötete. (A kötetről Utasi Csaba írt értékelő tanulmányt.) Az akkor már és mindmáig Párizsban élő Fejtő József Attila legközelebbi baráti köréhez tartozott, és majd jóval később, egy tévéinterjú keretében mondja el e jegyzet szerzőjének a kis kötet megjelenésének körülményeit, s beszél az emlékező barát közvetlen hangján József Attiláról.

Nyilván a háború előtti válogatást, majd az 1952-es „összes” kiadását és Fejtő Ferenc könyvét követően lehetett József Attila a vajdasági magyar

tankönyvek egyik legtöbbször emlegetett és idézett szerzője. Igen fontos mai szemmel megvizsgálni József Attila költészetének helyét a vajdasági magyartanításban, mert éppen ebből következően alakulhatott tovább, nem mindig e költészet jelentőségéhez méltó módon, mind a vajdasági magyar József Attila-recepció, mind pedig az egymást követő évfordulók során a sajátos (helyi) jegyeket is magán viselő József Attila-kultusz. A kultusz része, hogy Gobby Fehér Gyula forgatókönyve alapján 1975-ben Vicsek Károly *Fekete glóbusz* címen tévéfilmet forgatott, amelyben a főszerepet, Cseh Károlyt alakító, szépeplékű Soltis Lajos elmondta József Attila *A hetedik* című versét. Úgyszintén a kultusz részének tekinthető a korai *Symposion*, majd az *Új Symposion* Gerold László által feltárt József Attila-képe.

Pastyik László, Bosnyák István, Utasi Csaba és Gerold László említett írásai a *Hungarológiai Közlemények* 1981. szeptemberi, sorrendben 48. számában olvashatók. 1981 májusában rendezték meg, hazai és külföldi résztvevőkkel az első vajdasági magyar József Attila-konferenciát az akkori Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetében. Ennek a tanácskozásnak az anyagát közli a folyóirat említett füzeté.

Hogy József Attilának már az ötvenes években kitüntetett helye volt a vajdasági magyar irodalmi kultúrában, mi sem bizonyítja meggyőzőbben, mint Bori Imre és Major Nándor vitája József Attila egyik költői képéről a *Hid* folyóiratban. Ez a vita tekinthető a vajdasági magyar irodalom háború utáni történetében az első, részben ideológia- és politikafüggetlen, a szó igazi értelmében „irodalmi” vitájának, aminek, ha nem is közvetlenül, de közvetetten mindenképpen szerepe lesz mind a *Hid* folyóirat szerkesztéspolitikájának átalakításában, mind a később jelentkező irodalmi nemzedékek fogadtatásában.

E polémia is jelzi, hogy irodalmi kultúránkban folyamatos a József Attila-értés története. Bori Imre rendszeresen és elmélyülten foglalkozik József Attila költészetével, vállalva a szembesülést és vitát is az ötvenes, a hatvanas és a hetvenes évek magyarországi hivatalos irodalompolitikai József Attila-képével. Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján elkészül Bori Imrének sokáig kiadatlan József Attila-monográfiája. A könyv *József Attila költésze* címen a Forum Könyvkiadó gondozásában 2005 legvégén jelent meg. A kéziratban hagyott kötet megírása előtt és utána is sorozatban jelennek meg folyóiratokban és lapokban Bori Imre József Attila-tanulmányai, -esszéi és -cikkei. Rendszeresen ír és mindig kritikusan a József Attila-filológia új eredményeiről, s máig időszerűen jelöli ki József Attila helyét a magyar történeti avantgárd irodalmi törekvései között.

Az ötvenes években induló másik folyamat József Attila költészetének befogadástörténete az akkori Jugoszláviában. Ennek – ismét Pastyik Lászlótól – egyetlen előzményéről tudunk: „József Attila első szerb, s talán egy-

ben első idegen nyelvű fordítását ugyanis ő (Todor Manojlović) jelentette meg 1930-ban a *Srpski književni glasnik*ban. A Szeretnének (fordításban: Voleli bi me) c. versről van szó.” A szabadkai Rukovet folyóirat Bori Imre kísérőtanulmányával közreadott fordításközlései, Lazar Merković munkái után jelenik meg 1961-ben, Ady és Radnóti kötetével együtt az újvidéki Forum Könyvkiadó gondozásában és Danilo Kiš fordításában az első szerb nyelvű, pontosabban kétnyelvű József Attila-kötet, majd hamarosan ezt követi egy belgrádi, viszonylag sikertelen kötet Bogdan Čiplic fordításában, Ivan Ivanji utószavával. Majd egy válogatás a *Novija mađarska lirika* (1970) című, Kiš és Ivanji szerkesztette antológiában. Előtte szintén Danilo Kiš ad hírt József Attiláról, amikor a zágrábi *Forum* folyóiratban leközli Juhász Ferenc József Attila sírja című versét. Kezdetét veszi tehát József Attila szerb irodalmi befogadásának története, amelynek igazi irányait, de részleteit sem ismerjük kellő alaposággal. A szerb, de nyilván a horvát, a szlovén József Attila-kép a vajdasági magyar irodalomban és kultúrában kialakított József Attila-értelmezésnek a folyamánya, ami azt jelenti, hogy szoros összefüggés tárható fel József Attila vajdasági (kisebbségi) magyar olvasata és a fordítások nyomán kialakult délszláv olvasatok között.

Érdeemes volna ezért újra feltárni és elemezni József Attila vajdasági magyar befogadástörténetét. Ezzel együtt a József Attila-fordítások és -értelmezések magyar–délszláv kapcsolattörténeti aspektusait.

Hiszen József Attila költészete a magyar költészet megértésének külön és kitüntetett fejezete. Ennek a fejezetnek kutatása és feldolgozása soha be nem fejezhető befogadás- és megértéstörténet. Minden, ami közelről vagy távolról hozzáad valamennyit ehhez a történethez, emlékezés vagy értelmezés, kiállítás vagy versmondás, bármilyen dokumentum formájában megbecsülést és tiszteletet érdemel, mert József Attila költészetének befogadása és megértése most is önmegértésünknek egyik legfontosabb állomása. Ne elégedjünk meg és ne süppedjünk bele az évfordulókkor szokásos közhelyek ismételtetésének ingoványába, még akkor se, ha a közhelyek között akadnak igazak is, de ne is gondoljuk, hogy a kutatások velünk kezdődnek: vannak bizony, és nem is akármilyen, sokszor vitára késztető előzményei mai vajdasági magyar József Attila-értésünknek.

BÁNYAI János

UTASI CSABA

ÁR ELLEN – MÉRTÉKTARTÓN

József Attila vajdasági recepciója az ötvenes évek elején

Against the tide – going moderately. The reception of Attila József in Vojvodina at the beginning of the nineteen fifties

József Attilára már a húszas-harmincas években felfigyelt a jugoszláviai magyar irodalom, a költészete iránti érdeklődés azonban csak a háború után erősödött föl igazán. Minthogy a kommunista diktatúra körülményei között a költő műveinek budapesti kiadása egyre késett, B. Szabó György, az újvidéki Tanárképző Főiskola magyar tanszékének vezető tanára sajtó alá rendezte összes verseit és műfordításait. Ezzel párhuzamban több tanulmányt is publikált József Attiláról, amelyekben alapvetően fontosnak tartja az egész életmű gondos elemzését, hisz egyébként megengedhetetlen leegyszerűsítésekre kerülne sor. Annak ellenére, hogy B. Szabó György érvelése több helyütt a korszak szellemi szintjéhez, ideológiai elvárásaihoz igazodik, kezdeményei ma is fontosnak látszanak.

Kulcsszavak: az életmű gazdagsága, sokrétősége, a forma és tartalom kérdései, ideológiai közhelyek, a szerkesztő előremutató szemlélete

Az ötvenes évek legelején irodalmunk páratlanul nehéz napokat élt át. A pártállam irodalompolitikai csőszködésének szigora lassanként enyhült ugyan, ez azonban csak kis mértékben tette elviselhetőbbé elszigeteltségünket. A Tájékoztató Iroda Jugoszláviát sújtó 1948-as döntése, majd a Rákosi-féle diktatúra megalapozása után az anyaországi és a vajdasági magyar irodalom közötti kapcsolatok csaknem teljes mértékben leépültek. Miközben odaát az imperializmus láncos kutyájaként emlegették Titót, természetesen nemcsak az emberek, hanem a könyvek előtt is lezárták a határt. Érthető hát, hogy B. Szabó György, az újvidéki Tanárképző Főiskola magyar tanszékének vezető tanára épp ekkortájt kezdi sajtó alá rendezni néhány klasszikusunk műveit.

A tizennégy kötetre rúgó sorozatnak külön figyelmet érdemlő darabja a *József Attila összes versei és műfordításai* című, 1952-ben megjelent kiadvány¹, amelynek közzétételét a hézagpótlás szándékán túl két fontos moz-

¹ „Testvériség–Egység” Könyvkiadóvállalat, Noviszád, 1952.

zanat is sietette. Mint maga B. Szabó hívja föl rá a figyelmet, Magyarországon a költő nevét „ma tudományegyetem, kollégiumok, kultúrintézmények, parasztszövetkezetek és vállalatok viselik, de – bármennyire paradoxonként hat is – a »proletár-utókor« mindmáig megfélemezte a költő összes műveinek gondos, megbízható szövegkritikai kiadásáról”. Emellett, s erre úgyszintén B. Szabó mutat rá, a „szektáns ideológia, mely a 30-as években elítélte József Attilát, mert költészete nem volt »beskatulyázhatóan« politikai költészet és nem volt *csak* napi agitációs líra – ma, a költő hazájában újra üldözőbe vette verseit”².

B. Szabó György tehát tudván tudta, hogy a mostoha körülmények között az elérhető teljességet kell szem előtt tartania. Vállalkozását azonban nagy mértékben nehezítette, hogy közvetlen kutatásra még álmában sem gondolhatott. A *Dönts d a tőkét, ne siránozz* című, 1931-ben publikált és nyomban elkobzott versesfüzet anyagát például kénytelen-kelletlen úgy kellett helyreállítania, hogy magát a kötetet kézbe se vehette. Ennek ellenére néhány rendelkezésre álló fontosabb kiadvány és folyóirat segítségével sikerült eljutnia egy minden korábbi József Attila-kiadásnál gazdagabb versgyűjteményig, amelynek jegyzetanyaga nem csupán a költő életében megjelent kötetek anyagáról tájékoztat, hanem szövegvariánsokat is közöl, záradékként pedig közzéteszi a József Attiláról szóló irodalom elérhető bibliográfiai adatait is. Nem véletlen hát, hogy Sinkó Ervin elismerően szólt a „feszítőként is tehetséges” B. Szabó György szerkesztőmunkájáról, amelynek eredménye, mint megállapította, valójában nem más, mint a költő verseinek első kritikai kiadása³.

Annak ellenére, hogy a kötet könyvészeti értéke nyilvánvaló, a továbbiakban arra szeretnék rávilágítani, hogy miként közelítette meg B. Szabó György József Attila költészetét. Mivel a „kizökken” történelmi idő adottságai között kellett dolgoznia, a kötet előszavában nem annyira poétikai tanulságok levonására törekedett, hanem inkább arra, hogy a József Attila-ol-

² Mindkét idézet a *József Attila életműve* című tanulmányból való, amely először a *Hidban* jelent meg 1951 decemberében, később pedig a szóban forgó kötet előszava lett. A tanulmány újabban a *Tér és időben* olvasható. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Bosnyák István. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1988. – Itt jegyzem meg, hogy B. Szabónak a szektáns ideológia reinkarnációja tekintetében csak részben van igaza. Miután Lukács György 1945-ben kimondta, hogy a „magyar demokráciát véres komolysággal, megalkuvás nélkül követelő és építő párt” József Attilát a magáénak vallja (Pártköltészet. In: *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1970, 306. l.), a költő verseinek „üldözése” megszűnt, s kisajátításuk időszaka következett el. Más kérdés természetesen, hogy az „elvtársak” továbbra is elzárkóztak József Attila költészetének mindazon rétegeitől, amelyeket szektáns eszmélkedésük módfelelt problematikusnak talált.

³ Sinkó Ervin a belgrádi *Borba* 1953. január 1-2-i számában méltatta a kötetet. Recenziója *A magyar kultúra tűzhelye a szabad Vajdaságban* címmel a *Hid* 2005. évi 6. számában jelent meg magyarul.

vasás lehetséges elvi szempontjait tisztázza. Nagy nyomatékkal emelte ki, hogy a költő írói attitűdje „nem kiragadott verssorok vagy strófák alapján válik érthetővé, hanem feltételezi egész életművének gondos elemzését”, annál inkább, mert ebben a költészetben a „harcos és forradalmi hang gyakran váltakozik a pesszimizmus, a kiábrándultság, a csüggedés és az egyéni fájdalom szubjektív kifejezésével”.

Ezek az életmű gazdagságát, sokrétűségét kiemelő észrevételek természetesen azt a célt szolgálták, hogy kellőképp ellensúlyozzák a magyarországi hatalmi körökben ápoltságot haszonelvű legendát, amely szerint József Attila költészetét nagyrészt páncélba öltöztött, rendíthetetlen osztályharcos tudatosság hatja át. S tulajdonképpen ugyanezt a célt szolgálták a forma és a tartalom viszonylatáról kifejtett nézetei is. Már az előszóban kiemelte, hogy valamely életmű elbírálásakor kizárólag a tartalmi vonatkozásokra figyelni helytelen eljárás volna, később pedig, a pedagógusok számára írt József Attila-dolgozatban részletesebben is rámutatott az ún. tartalmi elemzés buktatóira⁴.

Abból indult ki, hogy pedagógusaink „bizonyos elfogultsággal közelednek” József Attilához, és nemegyszer olyan *pártköltőnek* tekintik, „akinek költészete – éppen a középiskolai irodalomtanításban – elsősorban arra szolgál, hogy a magyar irodalom legtipikusabb »pártköltészetét« az ő művein keresztül szemléltessük”. A tanár így megkerüli a vers „esztétikai értelmezésének alapkövetelményeit, a vers tartalmi és formai értékének feltárását”, s „lényegében nem tesz mást, mint a költő művét mozgalmi jelszavakra »fordítja le«, és az egyéni, szubjektív jellegű lírából objektív hangú értekező prózát teremt”. Az effajta elemzés merevsége aztán oda vezet, hogy a pedagógusok gyakran kizárólag a „forradalmi” tartalom szempontjából bírálják el az életműveket. Petőfi forradalmi vonásait, sőt művészi nagyságát is csak ott látják meg, ahol „korának politikai és társadalmi jelszavait fejezte ki és foglalta versbe”, ez az eljárás azonban teljes mértékben elsikkasztja „költészetének valódi jellegét”-t, hiszen „Petőfi forradalmisága nemcsak forradalmi verseiben van meg, hanem szerelmi lírájában, tájverseiben, epikájában – sőt megvan nyelvezetében, stílusában, költői képeiben, hasonlataiban” is. Ideje hát, hangsúlyozta B. Szabó György, hogy az írókat elsősorban a műveik alapján értékeljük, és leszámoljunk az irodalmi legendákkal.

A háború utáni vajdasági magyar irodalomban nem sokkal később tért hódító *műközpontúság* forrásvidékénél vagyunk tehát, B. Szabó György azonban szemléletét ennek ellenére a marxista hagyományokhoz igazította.

⁴ *Gondolatok és jegyzetek József Attila műveinek tárgyalásához. Népoktatás*, 1952. 1. és 3. szám. Újabbán az *Élmény, szerep, hivatás*ban olvasható. A kötet írásait begyűjtötte, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Bosnyák István. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1988.

A marxista kritika, mint ismeretes, minduntalan a tartalom és forma dialektikus egységére hivatkozott, valójában azonban, nyíltan vagy burkoltan, a tartalmat részesítette előnyben, úgy képzelve, hogy az alkotómunka során éppen a súlyos tartalom az, amely a maradandóságot biztosító formát létrehozza. B. Szabó György, annak ellenére, hogy az ún. tartalmi elemzésben a megengedhetetlen leegyszerűsítés veszélyére ismert rá, nem tudott maradóképpen eltávolodni ettől a feltevéstől.

A kötet előszavában megjegyzi, hogy a polgári esztétika képtelen felismerni az „új tartalom forradalmasító kihatását a vers egészére”, a pedagógusoknak írt dolgozatban pedig azt fejtegeti, hogy a *Szegényember balladája* című költeményben a műfajilag is új „nem a vers formai sajátágaiban, hanem a vers tartalmában jutott kifejezésre”. S ugyanitt mondja el azt is, hogy megítélése szerint József Attila életművének egyik legjelentősebb költői eredménye az, hogy művészi egységet tudott teremteni a „súlyos tartalom és a kristálytiszt költői kifejezés között”.

Ezek és az ezekhez hasonló példák arra utalnak, hogy B. Szabó György gondolkodásában a tartalom és a forma bizonyos mértékben eltávolodott egymástól, azt a látszatot keltve, mintha a művekben a két fogalom egymástól függetlenül is létezhetne és megragadható volna. Pedig ez koránt sincs így. Lotman hívja fel a figyelmet arra, hogy az „eszmét nem egyes, akár szerencsésen összeszedett idézetek tartalmazzák, hanem az egész művészi struktúra fejezi ki”. A mű *eszmei tartalma* valójában nem más, mint *maga a struktúra*, következésképp a „struktúráján kívül nem képzelhető el művészi eszme”. Épp ezért a „forma és a tartalom kettősségét az eszme, az adekvát struktúrában megvalósuló és azon kívül nem létező eszme fogalmával kell helyettesíteni”. S mert így van, fejti ki Lotman, nyilvánvaló, hogy az „eszmei tartalom” és a „művészi sajátágok” szétválasztott vizsgálata, amely rendkívül mélyen beivódott az iskolai gyakorlatba, a „művészet alapjainak meg nem értéséből ered és káros”, hiszen „úgy tünteti föl a dolgot, mintha az irodalom csupán eszköz lenne ahhoz”, hogy az írók „hosszan és díszesen fejtsék ki az egyszerűen és röviden is elmondható gondolatokat”⁵.

Biztosra vehető, hogy a költészetet a vulgarizálástól oly nagyon féltő B. Szabó György, ha ismerte volna Lotman nézeteit, messzemenően egyetértett volna velük – titkon legalábbis. Nyíltan ugyanis semmiképpen sem hangoztathatta volna, hogy az eszmei tartalom a struktúra maga, hiszen a vajdasági magyar irodalom eszmei „tisztaságára” ügyelő korifeusok nyomban formalista árulónak kiáltották volna ki.

A marxista tantételek egyébként nem csupán a tartalom és forma viszonylatának fölvetésekor kerülnek előtérbe B. Szabó Györgynél, hanem az általánosítás pillanataiban is. Megkerülhetetlennek tartja, láthattuk, hogy

⁵ J. M. Lotman: *Szöveg – modell – típus*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1973, 19. és 21. l.

József Attilát egész életművének gondos elemzésével közelítsük meg, mert csakis így mutatkozhatnak meg költészetének azok a bonyolult, egymásnak gyakran ellentmondó rétegei, amelyek lírai magatartását meghatározzák. Ugyanakkor azonban, ezzel a meghirdetett igénnyel szinte feleselve, nagy nyomatékkal szögezi le, hogy József Attila a „nép és a haladás szolgálatába” állította művészetét, a „szocialista forradalom énekesévé” vált, „s mint ilyen a „költészet eszközeivel örökítette meg az imperializmus és a fasizmus korának szabadságellenességét, emberellenességét”. Szövetségünk tehát, mert „fáradhatatlanul közreműködik a testi és szellemi kizsákmányolás alól felszabadult új nemzedékek emberi és érzelmi életének gazdagításában”.

Önként adódik a kérdés, hogy vajon mi indukálta ezeket a fáradt marxista szólamokat. Közvetlen környezetének feltehető gyanakvását akarta netán eleve elhárítani? Vagy maga is hitte, hogy József Attila csakugyan a nép és a haladás szolgálatába állította művészetét, amely épp ezért a testi és szellemi kizsákmányolás alól állítólag felszabadult új nemzedékek gyarapodásának kiapadhatatlan forrása lehet? Pontos választ aligha adhatunk erre a kérdésre. Fel kell tételeznünk, hogy indukátorként alighanem mindkét körülmény közrejátszott, az alapvető okot azonban mégis másutt kell keresnünk.

A Tájékoztató Iroda 1948-as döntése, amely a magukat szocialistának nevező országok közösségéből kiközösítette Jugoszláviát, gondosan véka alá rejtette az ország ellen indított rágalomhadjárat valós indítékait. A sztálinista propagandagépezet véletlenül sem mondta ki, még csak nem is célzott rá, hogy Jugoszláviát azért kell keményen megbüntetni, mert az ország vezetői nem hajlandók a nagyorosz hegemonizmus szolgálatába állni. Ehelyett minden eszközt igénybe véve azt bizonygatta nap nap után, hogy a jugoszláv párt és államvezetés, miután gyalázatosan elárulta a szocializmus ügyét, az imperializmus karjaiba akarja taszítani a többre érdemes jugoszláv népeket. A jugoszláviai baloldali értelmiségnek ez okból nem állt módjában azonnal és gyökeresen szakítani a dehumanizált szovjet „felépítménnyel”, hiszen a vádak ellenében újra meg újra bizonyítania kellett, hogy változatlanul hithű szocialista elveket vall. Így aztán a konfrontálódás után a lírában még éveken át zúgtak, dübörögtek a derús traktorok, az érkező prózában pedig az érdeklődés megújulón a marxista esztétika elvi kérdéseire kanyarodott vissza.

Ennek a kényszerhelyzetnek volt kiszolgáltatottja részben B. Szabó György is. Minden erejével hozzá kívánt járulni József Attila költészetének afirmálásához, menet közben azonban helyenként mégis a hatalom elvárásaihoz igazodott a célból, hogy ár ellen úszásának lehetőségét megóvjá. Mert ár ellen úszott. A pedagógusok figyelmét felhívta arra, hogy József Attila agitatív verseiben gyakran háttérbe szorul a költészet, mivel a költő ott felesleges túlbuzgalommal „mindenben követni igyekszik a »proletkult«

művészeti elveit és gyakorlatát”. Vörösmartyról írt tanulmányában azt szögezte le, csaknem eretnek gesztussal, hogy József Attila nem pusztán „mozgalmi költészetet adott”, hanem „már-már az irracionalitás határán mozgó gondolatokat és érzéseket megörökítő remekműveket is”.⁶ Emellett a pedagógusok figyelmébe ajánlotta a *Medáliák* szürrealizmusát, illetve a kétrészes *Reménytelenül*, amelyet majd hosszú éveken át több magyarországi irodalmár mentgetni próbál később.

Ár ellen úszó magatartását azonban talán mégis *József Attila ismeretlen versei* című írása érzékelteti legközvetlenebbül.⁷ Ebben kiszakítja magát az ideológiai és politikai minősítések hálójából, és filológiai tények segítségével mutat rá, hogy a hivatalos magyar irodalompolitika a költő merőben abszurd meghamisításától sem riad vissza.

A Magyar Írók Szövetségének folyóirata, a *Csillag* 1952 decemberében beszámol arról, hogy hamarosan megjelenik József Attila műveinek kétkötetes kritikai kiadása, amelyből a névtelen cikkíró kilenc ismeretlen, elfelejtett verset is közöl. B. Szabó György természetesen üdvözlí az új kiadást, mert „végső ideje, hogy a magyar olvasó végül is egy teljes József Attilát vegyen a kezébe”. Ugyanakkor azonban a kiadást előkészítő József Attila Munkaközösség filológiai munkamódszerének tarthatatlanságát három példával illusztrálja.

Az első a *Jónál jobb* című, 1924-ből származó vers, amelynek kezdő strófája így hangzik: „Páris, Berlin, Moszkva és Szeged – / Kevesen vannak jó emberek.” A *Csillag* névtelen szerzője ehhez a két sorhoz a következő légből kapott kommentárt fűzi: „Nagyon jellemző, hogyan változtatták meg már egy korai versében, amely a kapitalista világ gonoszságával állítja szembe a szocialista jövőt, az eszmei mondanivalót, úgy, hogy a rossz példái közé Madrid helyére becsempészték Moszkvát”. Majd bornírt elégedettséggel megállapítja, hogy az új kiadás szerencsére helyreállítja az eredeti szöveget. B. Szabó György nem győz ámulni ezen a filológiai leleményességen. Az következik a versből, hogy Moszkvában már a húszas évek első felében is csak jó emberek éltek? A Madridra hivatkozás következtében az olvasók tudatában már akkor a „fasiszta terror és Franco alakja merült és merülhetett fel?” – latolgatja, majd a javítás újkeletűségére célozva megadja a szorongató választ is: „A nagy proletárköltő »világnézeti és művészi fejlődésében« az ilyen »elírást«, hogy Moszkvában is »kevesen vannak jó emberek« – ma magyarázni kell Magyarországon. Magyarázni és igazolni a költőt.”

⁶ *Vörösmarty. Egy írói hagyatéék védelmében. Magyar Szó*, 1950. dec. 10. A tanulmány újabbban a *Tér és időben* olvasható.

⁷ *Híd*, 1953. 2. Újabbban *A tér és idő árnyékában* című kötetben olvasható. Az írásokat begyűjtötte, sajtó alá rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket készítette Bosnyák István. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1989.

A második példa a szövegvariánsok kérdését érinti. A *Csillag* névtelen szerzője nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy azokat a *Medvetánc*ba föl-vett szövegeket, amelyekben eltűnik a forradalmi mondanivaló, föltétlenül helyre kell állítani, hiszen a versek megszelídítése a „kötet kiadásának a költő burzsoá »mecenásaitól« szabott feltétele is volt”. B. Szabó rámutat, hogy József Attila a *Medvetánc*ba besorolt agitatív versek némelyikének „művészietlen és erőltetett forradalmi szimbolikáját” csakugyan elhagyta, ezt azonban nem lehet kizárólag úgy tüntetni fel, mint a költő burzsoá „mecenásaitól” szabott feltételt. A költőnek joga volt korábbi versei szövegén javítani, s ha ezt a jogot elvitatjuk, az „bizonyos mértékben a versszöveg meghamisítását is jelenti”. Annál inkább, mert a *Döntsd a tőkét, ne siráncokozz* és a *Medvetánc* megjelenése között eltelt három év „József Attila és a párt közötti ellentét és szakítás periódusa is”. Az egyetlen elfogadható megoldás épp ezért az, ha minden szövegvariánsot feltüntetünk.

A harmadik példa talán a fentebbi kettőnél is tanulságosabb. A *Csillag* névtelen írója kiter a *Nagyvárosokról beszélt a messzi vándor* és *A nagy városokat* című korai verse, s a mindenkori poltronok áhítatával megállapítja: a két vers „valószínűleg a költő Rákosi elvtárrsal való ismeretségének emléke. Rákosi elvtárs kevéssel elfogatása előtt néhányszor a költő sógoránál tartózkodott, s néhány beszélgetésük nagy hatással volt az ifjú költő fejlődésére. (...) A fiatal költő felidézte képben – minden naiv vonása ellenére – felismerhető a Szovjetunió szocialista világáért való lelkesedés”, hiszen az „ellenforradalmi Magyarország sötéttségében vergődő szabad lélek számára” a Szovjetunió „már ekkor az emberi jólét, boldogság és a legmélyebb kultúra csodálatos ígéretföldje”.

A zsdanovi telepátiaának ehhez a vaskos megnyilatkozásához a mérték-tartó B. Szabó György nem fűz kommentárt. Fölösleges is volna.

Az elmondottak alapján túlzás nélkül állítható, hogy az ötvenes évek elején B. Szabó György fontos szerepet játszott József Attila költészetének istápolásában, értelmezésében és megvédésében. Érvelése ugyan több helyütt a korszak szellemi szintjén állapodik meg, ez azonban nem csökkenti nagyobb mértékben kezdeményeinek jelentőségét.

AGAINST THE TIDE – GOING MODERATELY

The reception of Attila József in Vojvodina at the beginning of the nineteen fifties

Hungarian literature in Yugoslavia had already turned with attention to the poetry of Attila József in the nineteen-twenties and thirties, but real interest started to develop only after the War. On seeing that the publication

of the poet's work under the communist regime kept being delayed in Budapest, György B. Szabó, professor and head of the Hungarian Department at the Teachers' Training College, Novi Sad, took upon himself the task of editing all Attila József's poems and translations. Parallel to this work he also published several studies on Attila József, where he emphasized the necessity of a thorough scholarly analysis of the poet's entire oeuvre, the lack of which might lead to inadmissible simplifications. György B. Szabó's argumentation is in some places adjusted to the intellectual level and ideological expectations of his era, nevertheless, his initiatives seem significant even today.

VIRÁG GÁBOR

„... KIJÖVÜNK MOST JÓZSEF ATTILÁVAL...”

József Attila költészetének megértéstörténete a Vajdaságban

„... We can get on with Attila József now...” The History of hermeneutic interpretation of Attila József's poetry in Vojvodina

A dolgozat szubjektív összefoglalója József Attila költészete megértéstörténetének a vajdasági magyar irodalomban. Tematikájából adódóan a költő életművének poétikai karakterisztikája helyett azokat a befogadástörténeti mechanizmusokat vázolja fel, melyek a kanonizáció irányait meghatározták.

Kulcsszavak: József Attila-recepció, vajdasági magyar irodalom, Bori Imre, Hid, Új Symposion

„Elmúlt idők nyomai, bizonyítékai és hagyatéka pedig csak abban a meggyőződésünkben erősíthetnek meg bennünket, hogy kellett lennie régmúlt időknek és bennük bizonyosfajta eseményeknek és történéseknek; semmi esetre nem »árulkodnak« az ilyen nyomok arról, hogy ténylegesen mi történt.”

Gebhard Rusch

Előjáróban annyit szeretnék elmondani, hogy dolgozatom semmiféleképpen nem összegzése akar lenni a József Attila-költészet vajdasági befogadástörténetének, a recepció szó sugallta befejezettség helyett az életmű folyamatosan újra- és újraisméltődő *megértéstörténetéhez* szeretne hozzájárulni. Az összegzés helyett igyekszik inkább retrovírusként viselkedni, olyan vírusként, mely a gazdatest (a vajdasági magyar irodalom) kromoszómájába beépülve, arról másolatokat képezve létezik tovább. S mivel retrovírus, nem titkolja redundáns voltát, folyamatos önmegújító és önlétrehozó tevékenysége folytán azonban a redundáns elemek, melyek a folyamatos életben tartást szolgálják, ezáltal talán megszabadulnak redundanciájuktól. Vendégszövegeit is elsősorban a vajdasági magyar irodalom területéről emeli be saját szövegtestébe, ebből kifolyólag az anyaországi József Attila-kutatás jelenleg aktuális kérdéseit nem szembesíti a feldolgozott anyaggal, csupán csak feltérképezi a vajdasági magyar irodalom József Attila-kutató-

sának főbb koordinátáit. Tárgyából kifolyólag nem a költői életmű poétikai karakterisztikáját vizsgálja, hanem vázolni próbálja, milyen értelmezéstörténeti mechanizmusok mentén zajlott/zajlik annak kanonizációja.

Ha József Attila költészetének vajdasági recepcióját megpróbálnánk egyfajta annalesként leírni, aránylag könnyű dolgunk lenne, hiszen csak figyelembe kellene vennünk az előttünk járók kutatásait, és világosan feltérképeződnie előttünk konferenciánk alappillérei. A kronologikus sorrendben történő rögzítés, s egyúttal az ezeket összekötő narratíva hiánya lehetővé tenné számunkra, hogy az események mintegy saját magukat mondanák el, az így megteremtődő objektivitás szükségtelenné tenné a diskurzust fenntartó személy implicit vagy explicit jelenlétét. Egy (befogadás)történet elmondásának ismerveit azonban ma már nem is igazán a *mit*, sokkal inkább a *hogyan* kérdésköre határozza meg. Marxot parafrázálva, (irodalom)történetünket nem magunk alakítjuk, nem cselekedhetünk úgy, ahogyan akarunk, hiszen nem magunk által választott, hanem közvetlenül megtapasztalt, adott s a múltból öröklött körülmények között élünk. Mindez a diskurzusra is igaz. Az irodalomtörténeti események láncolata – ahogyan azt Hayden White-től megtanulhattuk – csak akkor válik alkalmassá az értelmezésre vagy magyarázatra, ha már birtokolja egy történet koherenciáját.¹

Ha annalest írnánk, elegendő lenne említést tenni József Attila első megjelent verseiről a Bácsmezei Napló 1928. évi karácsonyi számában, a költő halála alkalmából a Hídban és a Bácsmezei Naplóban megjelent nekrológokról, a Híd 1940-ben kiadott versválogatásáról, József Attila összes verseinek és műfordításainak 1952-es újvidéki megjelentetéséről, Fejtő Ferenc *József Attila az útmutató* című kötetének szintén újvidéki megjelenéséről, Bori Imre és Major Nándor vitájáról az ötvenes években József Attila egy költői képe kapcsán, az ötvenes és hatvanas évek fordulóján készült, mindmáig közöletlen Bori Imre-monográfiáról, a Symposium versválogatásáról a költő halálának 35. évfordulója alkalmából, Bori Imre József Attiláról írt tanulmányairól az '50-es évektől kezdődően Bori haláláig, illetve az 1981-es József Attila-értekezletről, s a költő születésének 100. évfordulója alkalmából megjelent folyóiratszámokkal, emlékezésekkel zárhatnánk be a sort. A fenti irodalomtörténeti tények szubjektív kiválasztásával jómagam már ki is jelöltem az általam legfontosabb befogadástörténeti eseményeket, s ha valóban annalest kellene írnom, dolgozatom itt be is fejeződne.

Egyrészt azonban az annales helyett én jobban vonzódom a krónika műfajához, a tények felsorolása helyett inkább törekednék a befogadástörténet elmesélésére. Mint mondtam, szubjektív válogatásról van szó, s mivel ma már tudjuk, hogy nincsenek független szövegek, csak egymással végtelen láncolatban összefonódó, szöveggént létező és interpretálandó reflexiók, s

¹ Vö. White, Hayden: *A történelem terhe*. Osiris-Gond, Budapest, 1997, 21. l.

ezzel együtt azt is, hogy csupán társadalmi konszenzus kérdése, hogy egy szöveget mi tesz irodalmivá, a befogadástörténet részeként vizsgálódásunk tárgya akár kiterjeszhető lenne a szövegbeliségtől egyelőre olyan távolinak tűnő események feltérképezésére, mint például az, hány vajdasági településen található József Attiláról elnevezett utca, iskola, művelődési egyesület, vagy például, hogy egy-egy szavalóversenyen mely József Attila-versek hangzanak el. Vizsgálat tárgyát képezhetné a József Attila születésnapja alkalmából évente megjelent emlékezések szövegeinek retorikai vizsgálata is, azonban terjedelmi okokból ezen dolgozatban erre nem vállalkozhatom.

Mint mondtam, a narrativitásra törekszem, ha ez a krónikára jellemzően elérhetetlennek tűnik is. A krónikákból ugyanis szükségszerűen hiányzik a narratív lezárás, nem fejeződnek be, hanem a krónikaíró jelenében véget érnek, megoldatlanul, vagy talán inkább történetszerűen feloldatlanul hagyva dolgokat. A narratíva akkor válik problematikusává, amikor valós eseményeknek kívánjuk a történet formáját adni. Valós történetek narrativizálása azért bonyolult, mert azok nem történetként jelennek meg előttünk, csupán a befogadástörténet későbbi, illetőleg folyamatos eseményei alapján rangsorolhatjuk a történeteket irodalomtörténeti jelentőségük szerint.²

A József Attila-életmű kisebbségi irodalmon belüli értelmezési kísérleteinek vizsgálatakor olyan kérdések is felmerülnek, melyekkel a többségi irodalomnak nem kell szembesülnie. Gondolok itt elsősorban arra, miként választhatóak el a kisebbségi irodalom megértéskísérletei az anyaországi eredményektől, illetve arra, hogy ha egy anyaországi szerző interpretációja a kisebbségi irodalom területén jelenik meg, akkor az tárgyat kell-e hogy képezze a vizsgálódásoknak. Az a szemléletmódbeli kérdés, hogy a kisebbségi irodalmak szervesen együvé tartoznak-e a nemzeti irodalommal vagy pedig különálló egységekként, önálló rendszerekként működnek, annak kérdését is felveti, értelmezhetőek-e autopoietikus rendszerekként, olyanokként, melyek ciklikus szerveztségüknek köszönhetően operacionálisan zártak, és kizárólag önreferenciális módon működnek.

Dolgozatom tárgyából kifolyólag – anélkül, hogy megválaszolná annak kérdését, vajon a magyar irodalom egy egységes rendszer-e, illetőleg léteznek-e különálló kisebbségi irodalmak a magyar irodalmon belül – a vajdasági magyar irodalmat olyan konstrukcióként értelmezi, mely autopoietikus rendszerként az állandó önlétrehozó, folytonos önmegújító folyamatban tartja magát életben.

József Attila költészetének megértéstörténete a Vajdaságban szervesen érinti magának a vajdasági magyar irodalom mint kisebbségi irodalom történetének kérdését is. Az újhistorikusoktól tudjuk, hogy az irodalmi jelenéseket a politikai hatalom, a csoportérdekek, sőt mi több a szexuális anta-

² Vö.: I. m., 118. l.

gonizmus és számtalan más dinamikus ellentét küzdőterének kell látnunk. A költő verseinek jugoszláviai kiadásához írt elő- és utószók, költészetének értelmezéskísérletei gyakran saját irodalmi rendszerünk értelmezései is.

„A nemzeti irodalomnak s különösképpen a magyar nemzeti irodalomnak a kérdését nem általános emberi és természeti, hanem meghatározott történelmi-társadalmi tényezők teszik szerfölött bonyolulttá”³ – írja a nemzeti irodalom fogalmáról Sinkó Ervin 1960-ban. A magyar nemzeti irodalom egyik ilyen meghatározott történelmi-társadalmi tényezője a kisebbségi irodalmak meglétének kérdése, az azokhoz való viszony, illetve azok értelmezésének változása. A vajdasági magyar irodalom már szinte a kezdetektől, de legfőképpen a Szenteleky Kornél által meghirdetett program nyomán, önálló egységként feltételezte magát, önálló törvényekkel és önálló törekvésekkel. Nem volt ez másképp a második világháborút követő időszakban sem, melynek elsősorban politikai, de irodalompolitikai okai is voltak. A Jugoszláviában megteremtődött liberálisabb kultúrpolitika, ahogyan Bosnyák István fogalmaz, az „1948-cal kezdődő »második forradalom« ugyanis fokozatosan lehetővé tette, hogy az egyébként provinciálisan beszűkült jugoszláviai magyar literatúra... felszámolja önnön zsdanovizmusát, illetve ennek honi változatát, az esztétikai és művészetpolitikai »zogovičizmust«”.⁴ Mindez lehetőségeket teremtett például arra, hogy József Attila költészetének értelmezésekor a vajdasági magyar irodalom a magyarországinál jóval korábban megszabadulhatott a (párt)ideológiai kötődésektől. A fentiek után nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a narrativa általában a jog, a legalitás, a legitimitáció, tágabban pedig az autoritás témáival foglalkozik.

A József Attila-kód működése a vajdasági magyar irodalomban. A krónika

„József Attila született 1904-ben Szegeden. Volt rikkancs, diák, újságíró és költő. Jelenleg a budapesti egyetem bölcsészeti fakultásának hallgatója. Verseskötetének címe: Nem én kiáltok (1925).”⁵ Ezekkel a téves információktól sem mentes mondatokkal kezdődött József Attila nevének jelenléte a vajdasági magyar irodalomban.

Első, a Bácsmegyei Naplóban való 1928-as megjelenése óta sokszor és sokféleképpen foglalkozott a költővel a Vajdaságban magyar nyelven megjelenő szakirodalom. A József Attila jelsor olyan kódnak bizonyult, mely sikeres mémként számtalan lehetőséget talált az önisméltésre. Mint a fentiek-

³ Sinkó Ervin: A nemzeti irodalom fogalma. Hid XXIV. évf. 1960. 4., 253. l.

⁴ Bosnyák István: B. Szabó György József Attila-recepciója. Hungarológiai Közlemények XIII. évf. 1981. 3., 1. l.

⁵ Idézi Pastyik László: József Attila és a jugoszláviai magyar irodalom a két háború között. Hungarológiai Közlemények XIII. évf. 1981. 48., 281. l.

ben említettük, a költővel való foglalkozás, a kód előfordulása sokszor nem pusztán azzal az igénnyel történt, hogy az értelmező közeg minél jobban megértse e költészet poétikai karakterisztikáját, hanem sokszor az önreferencialitást, az autopoietikus rendszer működését szolgálta. Így volt ez első verseinek viszonylag korai közlésekor is. A versek megjelenése nem annak köszönhető elsősorban, hogy a szerkesztők felismerték költői zsenijét, bár meg kell vallani, hogy a Déry Tibort, Illyés Gyulát is felsorakoztató összeállítás jó érzékkel tapint rá az akkori magyarországi irodalmi történésekre. *Az új generáció* címmel megjelent válogatásnak azonban sokkal inkább vajdasági irodalmon belüli okai voltak. 1927-ben és 1928-ban zajlott le ugyanis a második vitahullám a vajdasági magyar irodalom létéről, létkérdéseiről. A Napló irodalmi körének szétesése után kialakul Szenteleky és Csuka Zoltán köre, s folyóiratukban, a Vajdasági Írásban új rovatot indítanak *Új Arcú Magyarok* címmel, hogy bizonyítsák a kisebbségi írók értékét és minőséget jelentő munkásságát.⁶ A Napló körének válasza Szenteleky és Csuka Zoltán kezdeményezésére a vajdasági írók táborának megosztására irányult. Az 1928. évi karácsonyi számban csak a magyarországi írók írásai szerepelnek, ezek a költők is „új arcúak” voltak, az avantgárd, a baloldal elkötelezettjei.⁷

Az első megjelenést majd egy évtized követi, József Attilával legközelebb halála alkalmából foglalkoznak majd a Vajdaságban. A költő öngyilkosságát követően mind a Bács megyei Napló, mind a Híd nekrológot közöl. Ha „a halottról való tudatosan, eltökélten eufémisztikus, illetve hiperbolisztikus beszédmódot tekinthetjük a gyászbeszéd legfontosabb retorikai jellemzőjének”⁸, akkor mindkét nekrológ teljesíti a megkövetelt műfaji előírásokat: „József Attila azonban bármennyit nélkülözött, bármennyit szenvedett elvei és haladó szelleme miatt, tántoríthatatlanul megmaradt annak, ami bensőjében volt, megmaradt előkelő személyiségnek, királyi léleknek...”⁹

Stern Emil hasonló emelkedettséggel ír a Hídban: „Költői és emberi életet élni egy volt a kinnal ennek a hetykén daloló legénynek... Ember és költő volt és e bús percben görgessük hantjára a fekete rögöt, melyet a költő szeretett.”¹⁰

A vajdasági magyar irodalmon belül tehát a nekrológokban fogalmazódik meg először a költői életmű valamiféle értelmezése (előkelő személyiség, királyi lélek, ember és költő), a megjelenés alkalmán azonban olyan irodalmon kívüli területre visz bennünket, mely nem segíti a költő kánonon be-

⁶ Mécs Lászlót, Tamási Áront, Gyallay Domokost, Györy Dezsőt, Reményik Sándort közlik.

⁷ Vö. Pastyik László: I. m.

⁸ Tverdota György: A komor föltámadás titka. Pannonica, Bp., 1998, 105. l.

⁹ Idézi Pastyik László: I. m., 284. l.

¹⁰ L. a 8. számú jegyzetet.

lülí helyének kijelölését vagy költészetének értelmezését. Ahogyan Bori Imre írja, „a körülmények összejátszásával magyarázható csupán, hogy a József Attila iránti érdeklődés... csak lehetőség maradt, hogy csak 1937 után figyeltek fel rá.”¹¹

A vajdasági magyar irodalmi élet gyorsan pótolni akarta azt a lemaradást, illetve adósságot, amelyet nem teljesített a költő életében. A Híd 1940-ben külön füzetben jelenteti meg a költő verseinek válogatását. Ha a válogatáshoz írt előszót a Derrida által értelmezett műfajként olvassuk, olyanként, melynek feladata összefoglalni az utána következő szövegeket¹², kitűnik, hogy a szerkesztő szerint József Attila verseihez „kevesebb... kulturális előképzettség is elegendő, hogy mélységes értelmüket, zenei szépségüket és formai tökéletességüket fel lehessen fogni.”¹³

A „magyar jelen legnagyobb költőjének” mozgalmi versei a szerkesztő szerint nem ködbe burkolózó, elvont szépségek, hanem gyakorlati útmutatók arra, hogyan és mit kell tenni ahhoz, hogy a sorsa mindenkinek jobb legyen.¹⁴ A ma már nevetségesnek tűnő értelmezéskísérleteket olvasva külön meg kell említenünk, hogy József Attila neve Petőfi és Ady mellé kerül egy sorba („A költőkről alkotott vélemény csak évtizedek után tisztázódik, felelőség tehát egy fiatal, egy »modernet« Petőfi és Ady mellé állítani – de mi vállaljuk ezt a felelőséget”¹⁵), s ezzel csatlakoznak a magyarországi gyakorlathoz, melyről Tverdota György kutatásai alapján tudjuk, hogy „a hármasszoborcsoporthoz nagyon sok változatban a költő halála után lett formába öntve.”¹⁶ Az antonomázia ebben az esetben is a halhatatlanná avatást szolgálja.

A második világháborút követően, elsősorban ideológiai okok miatt, új utakon indul el a vajdasági magyar irodalom is. A Híd 1945-ben a *Búza*, 1948-ban a *Szocialisták* című verset közli, G. L. jegyzetében a költő ars poeticájáról a következőket írja: „a marxizmust költő világosabban, művészebb egyszerűséggel ki nem fejezheti magyar nyelven. József Attila, talán az első – mindenestre a legnagyobb – »pártköltő« irodalmunkban, aki azonban sohasem engedett a művészi színvonalból.”¹⁷ Ugyanitt ismét megjelenik a Petőfi-, Ady- és József Attila-hármas mint a „volt magyar valóság három legnagyobb énekese.”¹⁸

¹¹ Bori Imre: A Híd József Attila-képe. Létünk V. évf. 1975. 1., 59. l.

¹² Vö.: Kovács Sándor s. k.: Mi a dekonstrukció és miért mondanak olyan szörnyű dolgokat róla? Helikon XL. évf. 1-2. sz.

¹³ A Híd-könyvtár József Attila-válogatásának bevezetője. Hasonmás kiadás, Forum, Újvidék, 1980.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Tverdota György: I. m., 142. l.

¹⁷ G. L. [Gál László]: József Attila. Híd XII. évf. 1948. 12., 570. l.

¹⁸ I. m., 571. l.

Fejtő Ferenc újvidéki látogatása alkalmából a költő poétikája kapcsán fő problémaként a szocialista világszemlélet költészetté párolását emeli ki, majd megjegyzi: „kiérdemelte a jelszót, amellyel Lukács György Németh Andor szerint már 1925-ben illette... amikor József Attilát az első, világirodalmi kvalitásokkal rendelkező »proletárköltőnek« nevezte.”¹⁹

Noha József Attila proletárköltőként definiálódik, Utasi Csaba Fejtő Ferenc József Attila-értelmezése kapcsán megemlíti, hogy Fejtő szerint „József Attila korántsem amolyan »vasba öltözött« proletárköltő volt csupán... Ellenkezőleg. József Attila támadta a proletár kizárólagosságot, a marxizmussal kérkedőket, az ún. »proletárirodalom« és »proletárkultúra« kizárólagos híveit.”²⁰

A vajdasági magyar irodalom egyik legnagyobb vállalkozása a második világháborút követő években a B. Szabó György által szerkesztett *József Attila összes versei és műfordításai* című kötet megjelentetése, mely a költő műveinek minden addiginál teljesebb kiadása, s egyben a küzdelem fontos része a költő „művének dogmatikus és szektáns magyarországi kisajátítása ellen.”²¹ Bori Imre így harangozza be a kötet megjelenését: „most készülünk mi, jugoszláviai magyarok a mi külön József Attila-ünnepünkre: hamarosan megjelenik József Attila könyve, amely azóta, hogy a nagy proletárköltő leírta verseit, először tolmácsolja hitelesen a sokszor megnyírbált, cenzura-szabdalta verseket. Ez lesz az első hiteles József Attila-kötet és – úgy-e érzik, milyen nagy dolog ez – ezt mi adjuk ki!”²² A kötet megjelenése mintegy az autopoietikus rendszerként működő kisebbségi irodalom önlegitimációját is szolgálja, nem nehéz tehát a fenti sorokból kiolvasnunk annak igényét, hogy a kiadvány egyúttal a vajdasági magyar irodalom önértékét is növelje.

A kötet előszavának írója megint csak értelmezési kísérletekkel próbálja meg összefoglalni az ezt követő verseket, s bár többször az életmű külső felteleihez nyúl, ennek hibáit maga is belátja: „Ilyen eljárással vizsgálva azonban emberi egyéniségének kiformalását, sohasem juthatnánk el emberi és művészi integritásának teljes megértéséig.”²³

A második világháború után a vajdasági magyar irodalomban József Attilával legtöbbet a Híd, azon belül is Bori Imre foglalkozott, mielőtt azonban rátérnének Bori Imre József Attila-kutatásainak vázolására, vizsgáljuk

¹⁹ Fejtő Ferenc: József Attila poétikája. Híd XVI. évf. 1952. 9., 491. l.

²⁰ Utasi Csaba: Adalék Fejtő Ferenc József Attila-értelmezéséhez. Hungarológiai Közlemények, 1981. 48., 269. l.

²¹ l. m., 268. l.

²² Bori Imre: Találkoztam József Attilával. Híd XVI. évf. 1952. 10., 617. l.

²³ B. Szabó György: József Attila életműve. = József Attila összes versei és műfordításai. Testvériség-Egység, Újvidék, 1952, 14. l.

meg, hogyan viszonyult egy másik, szintén jelentős periodika, az Új Symposion a József Attila-i életműhöz.

“A jugoszláviai magyar irodalom átértékelését és megújítását – joggal – sürgető fiatalok által szerkesztett és írt”²⁴, az *Iffjúság* mellékleteként megjelenő *Symposion*ban csupán háromszor jelenik meg a költő neve: egyszer mottóként, egyszer a balatonszárszói József Attila-szobrok kapcsán, egyszer pedig egy Rónay György-esszében. A kisszámú előfordulás beszédes is lehetne, a melléklet recepcióját feldolgozó Gerold László is észrevételezi, hogy “fölkötőbb érthetetlen a gazdag és jelentős idézetekkel is – szükségszerűen – jócskán bővelkedő esszé- és kritikairódomlom József Attila mellőzése.”²⁵ De egyúttal József Attila jelenlétét bizonyítja számára a költő halálának 35. évfordulója alkalmából megjelentetett válogatás, melynek sajátosságaként kiemeli, hogy nem „az olvasókönyv-líráról vagy az osztályharcos költeményeket sorolták az évforduló alkalmi kis antológiájába”. Ugyanakkor számos, a Symposion költőinek szenzibilitásából fakadó együttregzést vél felfedezni (pl. Domonkos Istvánnál és Tolnai Ottónál).

Domonkos István ír is *József Attila* címmel verset, s a költő hatása semmiféleképpen sem tagadható a folyóirat szerkesztőire/szerzőire, de a későbbiekben már önállóan megjelenő lap évfolyamaiban is mindössze öt tanulmány jelenik meg József Attilával kapcsolatban. Noha bizonyára az Új Symposion egyik emblematikus figurájának, Tolnai Ottónak a költészetéből sem zárható ki József Attila hatása, verseiben érdekes módon ennek kevés explicit nyomát találjuk. Érdekességként említhető meg a *Költő disznósírból* című életinterjúnak az a kis kitétele, melyben Tolnai önmagáról vall: „... születtem Kanizsán, abban a városkában, illetve faluban, amelyik már ki tudja, mióta küzd azért, hogy várossá legyen. Itt, ebben a városkában éltem át gyermekéveim álmozgalmasságait. Nem voltam sem pásztor, sem rikancs, sem szegénygyerek.”²⁶ Ebből a rövid részletből kitűnik, hogy Tolnai saját életútját éppen a József Attila-i életúttal szemben határozza meg. A kötetben egyébként a rengeteg íróársra való hivatkozás között csak egyszer jelenik meg József Attila neve, akkor is csupán pásztorlásával összefüggésben.²⁷

Bori Imre már 1959-ben elhatárolódik attól, hogy a költő esztétikáját a marxista esztétikával azonosítsa, a marxizmus helyett már ekkor a szürrealizmusnak és freudizmusnak követel helyet József Attila esztétikai nézetei

²⁴ Gerold László: Adalék a Symposion József Attila-képéhez. *Hungarológiai Közlemények* XIII. évf. 1981. 48., 274. l.

²⁵ Uo.

²⁶ Tolnai Ottó: *Költő disznósírból*. Kalligram, Pozsony, 2004, 63. l.

²⁷ „Hiszen mindig is nagyon éreztem József Attilánál, de Weörös Sándornál is az ő pásztorlásuk konkrét hozadékát.” I. m., 69. l.

kialakulásának és művészetszemléletének vizsgálatakor.²⁸ Nem kis iróniával ír a költő magyarországi értékeléséről: „Volt pártköltő, a magyar kommunisták költője, azután mint az »antirealista irányzat« hívéről fenntartással beszéltek róla és csak »csíráit« találták meg a szocialista realizmusnak költészetében.”²⁹ Szabolcsi Miklós József Attila fiatalkori költészetét feldolgozó monográfiájának ismertetésekor pedig költészetének „statistikailag is teljes, komplex nyelvészeti-irodalmi szempontú feldolgozását”³⁰ kéri számon a József Attila-kutatáson. Ugyanakkor igazat ad Szabolcsi Miklósnak abban, hogy „a helyes nézőpontból szemlélt *élet*, anélkül hogy a költői mű önelvűségén csorba esnék, a mű interpretációját segíti elő, támogatja az interpretáló ihletét, nemegyszer helyes arányaiban villantva fel a mű tartalmazta részleteket.”³¹

A mai József Attila-kutatás egyik izgató kérdésének szempontjából érdemes megvizsgálnunk, hogy Bori Imre József Attila olvasásakor a referenciális vagy poetológiai olvasást választotta-e. Mint Tverdota György megjegyzi: „életnek és műnek, életrajzi énnék és műbeli énnék a mai irodalomtudományban szélteben megkövetelt izolálása csak egy bizonyos absztrakciós szinten hajtható végre. Az elsődleges befogadás, a kritika, de még az alkotók öntudata sincs tekintettel a kétségkívül meglévő különműségre.”³² A probléma azért is izgató, mert József Attila esetében olyan szerzővel állunk szemben, akinél, elsősorban kultikus volta miatt, nehezen tudjuk magunkat függetleníteni a közismert referenciáktól. Bori Imre a *Reménytelenül* vers kapcsán jut el odáig, hogy „a semmi ágán ülő szív” vacogtató élethelyzetét a költőiségből kicsapó bölceletben keresse, „mely azonban ezer szállal kapaszkodik evilágiságába, azokba a konkrétumokba is, amelyeket a költő valóságos élete, életének mozgástere jelentett.”³³ De már Szabolcsi Miklóssal vitázva megjegyzi: „nem a kor felől közeledve szemléljük az életrajzot, az életrajzból kiindulva a műalkotást, hanem „archimedesi pontnak” mind az életrajz, mind a korrajz tekintetében a műalkotást tekintjük az irodalomnak irodalom-szempontúsága miatt is.”³⁴

Egy-egy szerző életművének kanonizációja semmiféleképpen sem törénhet meg a kisebbségi irodalmak irányából, az életmű módosításait azonban elősegítheti, amennyiben azt maga a nemzeti irodalom is abszorbeálja. A szerzőről alkotott ítéletek többnyire inkább csak magáról a kisebbségi iro-

²⁸ Vö.: Bori Imre: Vázlat József Attila ars poetikájáról. Híd, XXIII. évf. 1959. 4. sz., 267. l.

²⁹ I. m., 306. l.

³⁰ Bori Imre: A költőről szóltak. Híd XXVIII. évf. 1964. 2., 106. l.

³¹ I. m., 107. l.

³² Tverdota György: I. m., 10-11. l.

³³ Bori Imre: Reménytelenül. = B. I.: Szövegértelmezések. Forum, Újvidék, 1977, 133. l.

³⁴ Bori Imre: A költőről szóltak. Híd XXVIII. évf. 1964. 2., 107. l.

dalomról mondanak véleményt, annak legitimitását erősítve. Ahogyan minden szöveg, így József Attila szövegei is lehetőséget teremtenek arra, hogy a befogadók/értelmezők gondolati tartalmakat építsenek fel a szövegre. A befogadói közeg a szöveg idegen horizontja és a saját értelmezői horizontja közötti történelmi távolságot gyakran önkényesen az értelmezés szubjektív céljaihoz is felhasználhatja, egy-egy vers konkretizációja módot ad a más-ként való értés lehetőségére. Láthattuk, miként íródtak át a József Attila jel-sorhoz kapcsolódó jelzők, s anélkül, hogy ezzel ítéletet mondanánk, József Attila költészetének vajdasági megértéskísérletei történetéből kikövetkeztethető, hogy e kísérletek gyakran a korszellelem megkövetelte (irodalom)politikai elkülönböződés, valamint az önlegitimáció igényének függvényeivé váltak.

S a krónika itt, vég nélkül ugyan, de véget ér. Az általam önkényesen ki-ragadott irodalomtörténeti tények cseppet sem teljesek ugyan, de emlékeztetnék Lévi-Straussra, aki hangsúlyozza, hogy csak akkor építhetünk fel egy érthető történetet a múltból, ha elhatározzuk, hogy az ábrázolásunkba fogható ténycsoportok közül egyikről-másikról lemondunk. A történelmi folyamatokról készített magyarázatainkat sokkal inkább az határozza meg, mit hagyunk ki a reprezentációinkból, és nem az, hogy mit veszünk be. Amikor befogadástörténetet írunk, kénytelenek vagyunk az irodalomtörténeti tények szerteágazó jelentéseit egyetlen koherens egészbbe kényszeríteni. Ideológiai elvárásaink befolyásolják a kiinduló kérdésfeltevéseket, az írásmódot, a trópusok, a műfajok kiválasztását; meghatározzák azokat a kritériumokat, amelyek alapján egy szöveget objektívnek, hitelesnek, tudományosnak tartunk. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a kultúráról elmondott bármely történet nem *a* történet, hanem csupáncsak *egy* történet, amely az adott korszaknak a saját kultúráról elmondott történetei között helyezkedik el.

Végezetül ismét Hayden White-ra utalnék, aki szerint az irodalomtörténész feladata nem annyira az, hogy az embereket emlékeztesse a múlttal szembeni kötelezettségeikre, sokkal inkább az, hogy rákényszerítse őket annak tudatos felmérésére, miként használható fel a múlt a jelenből a jövőbe történő, etikailag felelős átmenet céljára.”³⁵

³⁵ White, Hayden: I. m., 67. l.

„... WE CAN GET ON WITH ATTILA JÓZSEF NOW...”

The History of hermeneutic interpretation of Attila József's poetry in Vojvodina

This paper gives a subjective summary of the history of understanding Attila József's poetry in the Hungarian literature of Vojvodina. Given the topic, instead of describing the poetic characteristics of the poet's oeuvre, the study outlines the reception mechanisms that determine the directions of canonization.

TOLDI ÉVA

MI TÖRTÉNT?

Adat József Attila szerb nyelvű recepciójához, avagy egy sikertelen fordítás tanulságai

What Happened? Data concerning the Serbian reception of Attila József, or A lesson drawn from unsuccessful translations

A Danilo Kiš fordította *Noć predgrađa* című kétnyelvű verseskötet után 1964-ben a belgrádi Nolit kiadó reprezentatív sorozatában Bogdan Čiplić fordításában megjelent József Attila második szerb nyelvű verseskötete is. A kötet a költő zsenjei és korai versei közül válogat, mind a proletár-, mind a bölcséleti versektől idegenkedik. József Attilát szürrealista költőként mutatja be, ami rokonítja a szerb költészet szürrealista törekvéseivel, viszont nem tartalmazza az érett költői korszak legfontosabb, nagy, létösszegző verseit, amelyeket a magyar irodalom legjobbjaiként tartunk számon. A költőt a sorozat a nemzetközi kánonba helyezi, azonban a versek átültetése vagy szó szerinti prózafordítás, vagy erőltetetten ritmizált átmesélés, amelynek kevés köze van a forrásszöveghez. A fordítás mindkét esetben olyannyira sikertelen, hogy gyakran nem jut el az értékelhető szöveg szintjére sem. József Attila verseinek éppen ezért nem is lett visszhangja a szerb irodalmi berkekben.

Kulcsszavak: fordítás, forrásnyelv, célnyelv, fordíthatóság, nyelvtudás, a vers nyelve, szürrealizmus, szerb–magyar irodalmi kapcsolatok, recepció

Irodalmi művek más nyelven történő recepciójának első állomása természetesen nem más, mint a műfordítás. Vagy ahogyan Szegedy-Maszák Mihály fogalmaz Gideon Touryt idézve: „Valamely dolognak, így egy fordításnak is, először léteznie kell (has to be there), s csakis azután lehet valamely irodalomnak »befogadnia« (»vagy elutasítania«), ami annyit jelent, hogy az őt létrehozó cselekedet már véget ért.”¹ Minden bizonnyal a lehetséges recepciót elindító szándék vezérelte a belgrádi Nolit kiadót 1964-ben, hogy a *Mala knjiga poezije* (A köteteset kiskönyvtára) című világirodalmi könyvsorozatában kiadja József Attila válogatott verseit is, olyan jeles szerzőkkel egy sorban, mint Keats, Szergej Jeszenyin vagy Raymond Queneau.

¹ Szegedy-Maszák Mihály: *Fordítás és kánon.* = Sz.-M. M.: Irodalmi kánonok. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998, 48. l.

Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy ez a kötet már maga is recepciós következménynek tekinthető, hiszen József Attilát korábban is fordították szerb nyelvre, s hogy a korábbi versfordítások, ha mással nem is, legalább pusztán meglétükkel, hathattak a kötet megjelenésére. Még akkor is mondhatjuk ezt, ha a kötet egy szóval sem utal előző fordításokra, megjelenésekre. Pedig alig három évvel korábban, 1961-ben jelentette meg az újvidéki Forum Könyvkiadó Noć predgrađa címmel Danilo Kiš fordításában József Attila válogatott verseit, kétnyelvű kiadásként, korábban pedig csak Lazar Merković fordította a költő verseit a szabadkai Rukovet című folyóiratban. Danilo Kiš József Attila-fordításainak nem volt kellő és méltó fogadtatása a szerb irodalmi berkekben – állítja Marko Čudić.² Az a tény viszont, hogy József Attila egyféle nemzetközi kánon rendjébe sorolva jelent meg csakhamar, mégiscsak a megkülönböztetett figyelem jelenként értelmezhető.

Megjelent tehát a puritán című József Attila-kötet – Pesme (Versek) – a jeles belgrádi kiadó gondozásában, s számunkra mindenekelőtt az intertextualitás jegyei kínálkoznak kiindulópontként. Főként ha Szegedy-Maszák Mihály gondolatmenetét követjük, aki szerint – természetesen igencsak leegyszerűsítve – kétféle megközelítésmódja lehetséges a műfordításoknak. Az egyik, amelyet Babits képvisel, a forrásszöveg, azaz a jelentő elsődlegességét hangoztatja, a forrás- és a célszöveg megfelelését tartja fontosnak. Ezt bizonyítja többek között, hogy töredékben maradt vállalkozásában, Az európai irodalom olvasókönyvében „a kánoni rangot a forrásszövegeknek kellett biztosítaniuk. A célszövegek minősége kissé egyenetlennek bizonyult”³. Ezzel szemben a másik felfogás, amelyet Kosztolányi képvisel, a célszöveget, azaz a jelentett világát tekinti elsődlegesnek.

A forrásszövegek felől indítva gondolatmenetünket, állapítjuk meg, hogy amíg a Noć predgrađa huszonhárom verset tartalmaz, addig a Pesme hatvannégyet, majd’ háromszor annyit. A két kötet között csupán hat átfedés található. Mindkettőben megjelent a Tiszta szívvel, a Medáliák, az Ősz, a Kiradják a fát, a Miben hisztek... és az Íme, hát meglettem hazámat. Amíg az 1961-ben kiadott fordításkötet minden nagyobb verset közöl abból a periódusból, amit József Attila érett költői korszakának szokás nevezni, köztük például az Elégiát, az Ódát, a Reménytelenült, A város peremént, a Mámát, a Téli éjszakát, addig a későbbi kötet a már említett átfedések mellett csupán a Kész a leltárt tartalmazza, s főként a költő pályakezdésének idején keletkezett versekből közöl, sőt négyet a Zsengék közül válogat be.

² Marko Čudić: Danilo Kiš töredékes József Attila-képe. = „Híres vagy, hogyha ezt akarad”. Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet, Budapest, 2005, 252. l.

³ Szegedy-Maszák Mihály: I. m., 53. l.

Jó lenne tudni, miféle szempontok szerint. Hogy Danilo Kiš egyéni afinitása mellett Bori Imre is segíthette a válogatásban, arra Bányai János mutat rá a kötet idejű rakításához írott tanulmányában.⁴ Bányai János szövegének ismeretében világossá válik az is, miért tér el némileg a válogatás szempontja attól a véleménytől, amelyet Danilo Kiš tollából a *Novija mađarska lirika* című, 1970-ben megjelent antológia fontos előszavában olvashatunk. „A magyar líra külön fejezete József Attila költészete – írja Danilo Kiš. – Buzgó forrás, egymaga egész mozgalom; jelentősége sokrétű és széles körű hatásában fedezhető fel. A húszas évek magyar költészetének proletár Wunderkindje volt, a humanizmus megtestesítője a mindinkább elharapózó polgárháborúk idején, zseniális programversíró és elsőrendű lírikus. Radikálisan eltávolodik az »urbánusok« esztétizmusától, mindenekelőtt a munkásosztály költője, de gazdag költészetében nem lesz hűtlen a Nyugat verselési technikai hagyományaihoz sem. Költészetében, akárcsak Éluard-éban vagy Aragonéban, hangsúlyos szerephez jutnak a szürrealista jegyek, poézisének gyökerei pedig a magyar pásztortáncokig és népdalokig nyúlnak vissza. (...)

Nemcsak a szürrealizmusnak, hanem a szociális kiábrándultságnak ez a kristálytisztán ragyogó költészete a baljós világgal szembeni villoni hetykeséggel kezdődött, bolondos, fiatalos optimizmussal, és tragikusan fejeződött be, egy szörnyűséges emberi sikollyal a szeretetért, a humánumért. Amikor mindenki eltaszította magától, a párt is kiközösítette, mert megpróbálta összeegyeztetni a freudizmust a marxizmussal, egyszerre pontot tesz hölderlini luciditást árasztó, rendkívüli költői opusának a végére.”⁵

Tapasztalhatjuk, hogy Danilo Kiš többször visszatér a proletár mozgalmiság kérdéséhez, és szelíden inszisztál azon, hogy József Attila költészetének ezt a vonatkozását is hangsúlyozza. Jó tudni egyébként azt is, hogy Danilo Kiš egész előszavát első mondatának gondolatmenetére fűzte fel, amely így hangzik: „Elkötelezettség – ebben van a magyar költészet nagysága, de ebben rejlenek korlátai is.”⁶

Danilo Kiš válogatása tehát sokkal inkább eltér a korabeli hivatalos kánontól, mint versfelfogása.

És ugyanúgy a kánontól való eltérést figyelhetjük meg az 1964-ben megjelent kötet versválogatásában is. Mondjuk ki végre azt is, kik készítették a kötetet. A verseket Bogdan Čiplic válogatta és fordította, a kötet szerkesztője Todor Manojlović volt, az utószót Ivan Ivanji írta, aki felettébb érdekes képet rajzol meg József Attiláról, amelyben keveredik az életrajzi mítosz és

⁴ Bányai János: József Attila és Danilo Kiš. = Attila József: *Noć predgrada*. (Az 1961-ben megjelent kötet reprint kiadása.) Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005, 126. l.

⁵ I. m., 127. l.

⁶ Danilo Kiš: *Előszó*. *Híd*, 1989. november, 1302. l.

a költészeti félreértés. Az ő értelmezésében József Attila apja kivándorolt Amerikába, valójában azonban csak az újvidéki Albus szappangyárig jutott el. József Attila költészetét kizárólag a proletariátus szólamai megszólaltatójának tartja, tragikus sorsát pedig azzal magyarázza, hogy forradalmár volt, lázadó, akit a párt nem értett meg, kiközösített és magára hagyott. „Már költői indulásakor is megfigyelhetőek közvetlen sorai, furcsa, disszonáns rímei, valamint a romboló forradalmi tűz, a sajátos hangzás, amely egyénivé teszi egész költészetét. Indulásakor Villon hatott rá. Később Rimbaud és Majakovszkij, sőt a szürrealisták is. Ez a költészet tele van féktelen örömmel és keserű sírással, verssorai az évig szárnyalnak, majd lehullnak az őszi, sáros éjszakába. Mégis, akkor is, amikor a mindennapok kiábrándították, emberként és költőként is a magyar proletariátus harcának fellángoló tüzét őrizte, és hitt a magyar proletariátus szebb jövőjében, amelynek forradalmi ébresztésében találta meg életének egyedüli célját.”⁷

Rádásul az utószó mintha nem is ehhez a kötethez íródott volna. Hiába ismétli makacs következetességgel az utószó írója, hogy proletár elkötelezettség, a kötet majdhogynem teljesen következetesen kerüli, hogy József Attilát proletár költőnek mutassa be. A válogatás, ahogyan az impresszumban áll, a műfordító munkája volt.

De ki is volt Bogdan Čiplić, a fordító? Csak azért említjük meg, hogy Törökbecsén született 1910-ben, és Belgrádban halt meg 1989-ben, mert halálakor Draško Redep a következőket írta róla: „Több könyve volt, mint amennyi éveinek a száma... Éjt nappallá téve írt, folyóiratokat és lapokat szerkesztett, festett, fordított (többek között Petőfit is), remeteként élt, szinte száműzetésben... Örökké róttá a sorokat, valamiféle megkéssett, barokk regényeket, valamiféle hosszú, mindig ugyanolyan intonációjú panaszleveleket, állandóan saját sorsán siránkozva.”⁸ De – teszi hozzá a nekrológíró – volt „alternatív korszaka” is!

Kétségtelen, hogy a válogatás ellentmond mindenféle kánonnak. Nemcsak hogy a legtöbb vers 1921 és 1930 között keletkezett, de azok között is van olyan, amelynek a helyét nem látjuk egyetlenegy magyar nyelvű antológiában sem. Bármilyen szentségtörésnek hangzik is: bizony, vannak olyan versek is közöttük, amelyek arról tanúskodnak, hogy a költő még csak félúton jár Ady és Kassák között, nem találta meg érett korszakának hangját. Ennek ellenére a kései versekkel egyetemben élesen kirajzolódik a forrásszövegek válogatásának iránya és szándéka, s a kötet bizonyos fokú egységet mutat, annak ellenére is, hogy nem veszi még az időrendet sem figyelembe, a zsenyéket a legvégére szerkesztették, minden megjelölés nélkül, az egyik

⁷ Ivan Ivanji: Atila Jožef. = Atila Jožef: Pesme. Nolit, Beograd, 1964, 84. l.

⁸ Draško Redep: Bogdan Čiplić (1910–1989). Híd, 1989. december, 1420–1421. l.

pedig az 1937-ben keletkezett Miben hisztek... és a „Költőnk és Kora” közé keveredett. A műfordításkötet hangja azonban elejétől fogva egységes.

Természetesen a nyelvtudás elengedhetetlen előfeltétele egy más kultúra hagyományának megismeréséhez. S gondolhatnánk arra is, hogy Bogdan Čiplić egészen egyszerűen azokat a verseket vette fel a kötetébe és fordította le, amelyeket megértett, s amelyek következőképpen közel is álltak hozzá. A nemzetközi kánon ilyen jellegű furcsaságainak történetei nem ismeretlenek. Ismét Szegedy-Maszák Mihályt idézzük, aki a már említett európai olvasókönyvről szólva elmondja, hogy Babits felvette válogatásába Edgar Allan Poe *The Bells* című versét is. „Nehéz volna tagadni, hogy az angol eredeti rendkívül üres, és így óhatatlanul is föltehető a kérdés, miért akarta Babits bevenni e költeményt európai olvasókönyvébe. A nemzetközi kánonba vetett hittet szemben azért is lehet kétellyel élni, mert viszonylag kevés a valóban többnyelvű olvasó, aki jó néhány hagyományban képes otthonosan mozogni... Baudelaire, Mallarmé s Valéry is becsülte Poe költészetét. Csodálatukat T. S. Eliot egyértelműen arra vezette vissza, hogy »e költők közül egyik sem tudott nagyon jól angolul«. Babits esetében is hasonló lehet a magyarázat. Hihetőleg azért is fordíthatta előszeretettel Wilde, Poe, sőt Swinburne verseit, mert számára lényegesen könnyebben érthetők voltak, mint – mondjuk – Donne vagy Hopkins költeményei.”⁹

A Bogdan Čiplić kialakította József Attila-képnek azonban mélyebb gyökerei is lehetnek. Nem lehet véletlen, hogy a legtöbb verset a költő kezdő, „nyugatos” periódusából, valamint a Kassákék nyomdokain haladó szabad versek korszakából vette fel, s hogy egyértelműen idegenkedett mind a bölcséleti, mind a közéleti versektől. Költőképe, miként Bori Imre megjegyezte, „parnasszista és izmusos”¹⁰. Hogy mennyire így van ez, akár egyetlen példa is meggyőzően szemlélteti: a válogatásba az *Anyám* a mosásban című verset vette fel 1926-ból, s nem az 1931-ben keletkezett *Anyámat*. Az előbbi az *Anyám* előképének tekinthető, szinte azonos motívumokból épül fel, viszont nem tartalmazza a proletársorsra való utalást, a híres „törékeny természetét a töke megtörte” alliterációt, s a proletárokat sem szólítja meg. A vers pedig kötetlen, rímtelen szabad vers:

⁹ Szegedy-Maszák Mihály: I. m., 61. l.

¹⁰ Bori Imre: József Attila szerb nyelven. Híd, 1964, 1185. l.

ANYÁM A MOSÁSBAN

Gyászkoszorú

Anyám meghalt, most nem tudom, mit tegyek véle,
a bögrét két kezébe fogta,
egy vasárnap, úgy estefelé, csöndesen elmosolyodott,
akitől virágot kapott, nem volt anyakönyvi lapja,
még a házmeister sem látta.

Ha Kínában él, őt küldik el a sárkányokhoz,
de ő föláll,
a sárkány messzire lakik tőlem, kis rizsszemért most hazafutok,
gyászkoszorúm is megfonom helyettetek.

Megfoltozná kabátomat, megnézné, milyen szép vagyok meztelenül,
még soha senki se látott meztelenül,
a mosásban kicsit meggörnyedt,
én nem tudtam, hogy fiatal asszony,
álmában tiszta kötényt hordott, a postás olyankor köszönt néki.

Bogdan Čiplić ízlésvilágához tehát ez a vers állt közelebb. A Draško Redep által emlegetett „alternatív korszak” bizonyítja, hogy versválogatása nem csupán annak a függvénye volt, hogy fordítóként azt vállalta föl, amivel meg tudott birkózni. Szemléletének mélyebb gyökerei is lehetnek. Bori Imre mutat rá e szemlélet eredőire és párhuzamaira, amikor azt állítja: „A szerb szürrealizmus eszmei eredményeivel a legtöbb érintkezési pontot József Attila szürrealizmusa szolgáltatja: József Attila költői és tanulmányírói munkásságában ugyanis a szintézisnek ugyanaz a törekvése szólal meg, amelyre a szerb szürrealizmus is törekedett – az irracionálisnak egy fenomenológiáját vázolja fel. József Attila útja azonban a szürrealizmusig közelről sem volt egyenes vonalú. Két szürrealisztikus periódusa között egy mozgalmi költészeti szakasz alakult ki. Első szürrealisztikus korszakát, amely a húszas évek derekán kezdődött, s amely lényegében az 1925–1926-os esztendő verstermését foglalja magában, a tisztaság- és gyöngédségképzetek uralják, a versmegoldások pedig a szabadabb asszociációk segítségével a képzeteknek egy egészen kötetlen, spontán munkáját revelálják, anélkül azonban, hogy ezek a versek a szürrealista »doktrínával« mélyebb kapcsolatban állnának.

A harmincas évek elejével kezdődő második szürrealista szakasz, amely tulajdonképpen egészen a költő haláláig tart, a magyar szürrealizmus egész kérdéskörét felöleli, nemcsak a költészetieket a költői technika vonatkozásaival, hanem az eszmeieket is, amelyek közül nem egynek szürrealista jel-

lege éppen a szerb szürrealizmussal való szembesítéskor tűnik ki. (...) József Attila és a szerb szürrealizmus pozíciói ugyanis lényegében azonosak vagy nagyon hasonlóak voltak – abban a szándékukban is, hogy gyakorlati feladatként vállalják mind a szürrealisták oly sokat emlegette »Megváltoztatni az életet!«, mind a marxi »Változtasd meg a világot!« jelszót. (...) De utalhatunk Ristić Bez mere című kisregényének és József Attila Ars poetikájának párhuzamára is. Marko Ristić a Bez mere új kiadásának előszavában írta a következőket:

»Mert ez az egész lázadás a polgári makulatúra félredobása... az ember nevében történt, az EMBERI NAGYSÁG nevében, a konvenciók és a képmutatás sivatagában elveszett integrális emberi önkifejezés újrafelfedezése nevében...«

József Attila pedig így zárta versét:

»... Én mondom: Még nem nagy az ember,
De képzeli, hát szertelen... «¹¹

A forrásszöveg válogatásbeli furcsaságainak ismertetése után vizsgáljuk meg a célszöveget is. „A forrásszöveg föladatokat jelöl ki, melyekre a célszöveg megoldásokat kínál.” Kulcsár Szabó Ernő szerint: „a szövegen való műfordítói munkálkodás nem más, mint értelemajánlat” – „annak a fordítónak a szövegét, aki nem értelmezte, azaz: nem értette meg *valamiként* az eredetit, mi olvasók sem értjük igazán. (...) a sikerült fordítások titka nem a forrás- és célszöveg közti ekvivalens megfelelésben van. Hiszen ha a szöveg megértése során nem a másikat (mint olyant), hanem annak beszédét kell megértenünk, és pedig nem is a saját és az idegen vélemény küzdelmének egyszerű kibékítése formájában, akkor a műfordítás gyakorlata valóban nem azonosítható sem az »értelemátmentő« rekonstrukció, sem pedig a »tónusmegőrző« egyénítés technikáival. Sokkal inkább arról van szó, hogy »az eredeti és a fordítás összehasonlítása sohasem ad teljes megfelelést, de éppen ott, ahol ez a megfelelés lehetetlen és bekövetkezik az idegenség tapasztalata, ott olvasható le a fordításnak a saját nyelven végzett kreatív munkája.«¹²

A fordíthatóságnak különböző fokozatai vannak. Kosztolányi szerint „a fordító önállóan mozog a keretek között. Nem kucorogva és aggályosan hú a szöveghez, hogy a szelleméhez az maradjon. Annyira szereti a verset, melyet megszólaltat, hogy áttelekésül tőle, és bátorságot kap az újra megformálásra. Nyilvánvaló, hogy minden műfordítás csak egyezmény, kompromisszum az ideál és a valóság közt. Ebben a pörben a műfordító a bírós

¹¹ Bori Imre: A magyar, a szerb és a horvát avantgarde. = B. I.: Irodalmak – kölcsönhatások. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1971, 137. l.

¹² Kulcsár Szabó Ernő: A fordítás „antihumanizmusa” mint az önmegértés új történeti alakzata. = K. Sz. E.: Irodalom és hermeneutika. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000, 270–271. l.

munkáját elsősorban kritikainak tartom. Ő, aki tudja, hogy százszázalékos átköltés nincs, csak nyolcvanszázalékos és kilencvenöt százalékos, és ismeri a feladatának természetes nehézségét, mely sokszor abban is nyilvánul, hogy egy kéttagú szót öttagúval kell fordítania, eleve elhatározza, hogy bizonyos színeket mellőz, s aztán a megmaradt elemekkel akként bánik, hogy az elrendezésével, a csoportosításával pótolja azt, amit kénytelenségből elhagyott. Észre kell vennie azt is, hogy mikor szült egy gondolatot a rím nagyszerű és édes kényszere, s mikor laza, henye a rím, és eszerint ki kell emelnie, vagy el kell hanyagolnia. Aztán számon kell tartania minden sajátosságát és különlegességét, melyet nyomban azon a helyen köteles visszaadni, ha lehet, de ha nem, fel kell jegyeznie mulasztását, hogy kellő helyen pótolja. Munkája: állandó résen levés, emlékezés és ítélet.”¹³

Ivan Ivanji a kötet utószavában azt állítja, hogy József Attila eredeti, különleges, igazi költő, végső soron szinte lefordíthatatlan. Viszont műfordító lévén nem állhatja meg, hogy Danilo Kiš és Bogdan Čiplić után ő maga is le ne fordítsa a Tiszta szívvel, imígyen: „Mojih dvadeset godina su sila, / prodaču svojih dvadeset godina. / Ako ih niko neće hteti kupiti, / đavo će ih sigurno da kupi. / Čista srca ću provaliti, / i čoveka ću, bude li potrebno, ubiti. / Uhvatiće me i obesiti, / pokriti blagoslovenom zemljom / i smrtonosna trava izrašće iz mog prekrasnog srca.”¹⁴ Ebből az idézetből is kiderül, mennyire igaza van Kosztolányinak, amikor azt mondja: „Vallhatja valaki... hogy verset csak prózában szabad fordítani. Ha azonban elismerjük a műfordítás jogosultságát, akkor nem lehet és nem szabad a műfordítótól betű szerint való hűséget követelni. Mert a betű szerint való hűség hűtlenség. A nyelvek materiája különböző.”¹⁵ Ez is bizonyítja, milyen érzékeny műszer a vers, jelentésszintjei eltolódnak még akkor is, ha látszólag nagyon hűségesen, szinte prózában fordítják le. Hiszen látható, Ivan Ivanjinál egyértelműen a gyilkosságra és következményeire helyeződik a hangsúly, s elsikkad a költészetben helyét kereső zseni, gyönyörűség szívével együtt.

A műfordítás sikere jelentős mértékben függ attól, mennyire jó költő a műfordító, értelmet ugyanis „nemcsak szavakkal lehet közölni, hanem intuitíve, ritmussal is”¹⁶. S ha a forrásszövegek kiválasztása is már kételyt támaszt bennünk, a célszövegek elolvasása anélkül is elégedetlenségünket váltja ki, hogy rendre egybevetnénk a verssorokat és tétélesen rámutatnánk a hibákra. Bogdan Čiplić sajnos többnyire nem tudta elvégezni a versek fordítói értelmezését. Gyakran nem lehet eldönteni, mely ritmikai-gondolati

¹³ Kosztolányi Dezső: Horvát Henrik antológiája. = K. D.: Nyelv és lélek. Szépirodalmi Könyvkiadó–Forum Könyvkiadó, Budapest–Újvidék, 1990

¹⁴ Ivan Ivanji: I. m., 84. l.

¹⁵ Kosztolányi Dezső: A Holló. = K. D.: Nyelv és lélek, 561. l.

¹⁶ I. m., 564. l.

egységek köré szerveződik a vers egésze. A versek nála legtöbbször ritmikus prózára hasonlítanak, s ha mégsem, a ritmus gyakran egészen más, itt-ott döccen, a rímeléstechnika szimpla, szokványos, sivár. Természetszerűleg a korai korszak szabad verseinek szó szerinti átültetése a sikerültebb, bár azokból is hiányoljuk a versek összetettségét. S ha van egy olyan érzésünk, még Danilo Kiš sem fordítja le József Attila költészetét maradéktalan komplexitásában, egészen pontosan az a vonatkozás marad ki belőle, amely miatt ezt a költészetet a legnagyobbak között tartjuk számon: a legjelentősebb versek hatalmas, létösszegző vonatkozásai némileg elhalványodnak, amikor lét helyett egészen egyszerűen életet mond, s így e költészet bölcséleti síkja tűnik el, éppen ezért a csillagok sem a létezés földön túli dimenzióit tágítják ki, csupáncsak díszekként jelennek meg a fölény tornyosuló égbolton, Bogdan Čiplić fordításai nem adnak alkalmat ilyen árnyalatok kifejtésére. Gyakran egészen egyszerűen a műfordítás alapszabályainak be nem tartásáról van szó. Egyetlen példát idézek csupán. A Szállj költemény utolsó versszaka olyan elképesztő variánsst eredményezett, amely nemcsak azt bizonyítja, hogy Bogdan Čiplić átmesélte a verset, hanem hogy a ritmus kedvéért az eredetiben nem létező, oda nem illő tartalmakat szólaltat meg. A vers utolsó versszaka így hangzik:

Szólítsd, mint méla borjúszáj
a szorgalmas szegényeket –
rágd a szívükbe – nem muszáj
hősnek lenni, ha nem lehet.

Bogdan Čiplić fordításában erről van szó:

Al' siromahe treba
da utešiš: biće čorbe,
biće za njih bela hleba
i bez muke i bez borbe.

A vers nyelve nem azonos magával a nyelvvel. Éppen ezért nem elég a szavakat érteni, egy másik nyelvet, a költőre jellemző adekvát versnyelvet kell kialakítania a műfordítónak. Bogdan Čiplić fordításában nem találunk nagyobb szövegértési gondokat, az már szinte elhanyagolható árnyalat, hogy az élete virága szókapcsolatot nem érti, a többi félrehallást általában a versalkotási kényszer szülte. Ha léteznek fordítások, amelyek „nem jutnak el a szöveg rangjára”¹⁷, Bogdan Čiplić munkái között bizony jószerével vannak ilyenek is. Szövegei egészen egyszerűen érdektelenek, unalmasak,

¹⁷ Szegedy-Maszák Mihály: I. m., 50. l.

elcsepeltek. Szinte egyetlen szöveghelyen sem csillan meg az egyéni ötlet, valamiféle eredeti versszervező megoldás.

Nekünk, a forrásnyelv felől közelítő értelmezőknek azonban ilyenkor illik elismerünk, hogy igaz, hogy a költő a fontosabb, mégis a fordító az, aki felelős a vers életéért a másik kultúrában, egy másik kor más költészetében. E tekintetben végső soron Kosztolányinak kell igazat adnunk: „Ha egy verset átplántálunk idegen talajba, gyakran elszorvad, nem is mindig a fordító hibájából, de az is megeshetik, hogy új életre kel, szebb lesz, mint az eredeti, mégpedig nem mindig a fordító érdeméből. Évekkel ezelőtt megjelent németül egy magyar versantológia. A gyűjteménybe valahogy – tévedésből vagy pártfogásból – belecsúszott egy kétszakos, jelentéktelen versike is. Magyarul csapnivaló volt. Ebben mi itthon mindnyájan megegyeztünk. Valami műkedvelő költő írta, akinek akkor sem ismerték a nevét, ma sem. A német költőknek azonban megakadt rajta a szemük. Valahányan olvasták, kiemelték, dicsérték. Egy jeles müncheni író levélben érdeklődött nálam szerzője iránt, a verset kitűnőnek tartotta. Németül nyilván az is volt. Legalább el kellett hinnem ennek a pompás ízlésű írónak. Úgy látszik, a nyelv csodát művel. Néha maga a nyelv szelleme hat. Ami nálunk rossz és elcsepelt, az náluk jó és eredeti lehet, s megfordítva.”¹⁸

S bár elvileg el tudnánk képzelni, hogy a szerb kulturális környezetben József Attila költészetének ez a rétege tudna befogadóra találni, a fordításkötet olvastán még csak nem is reménykedhetünk ebben. József Attila Bogdan Čiplićtyel határozottan rosszul járt. Az történt vele, mint amit Henry Jamestől idéz Szegedy-Maszák Mihály tanulmányának mottójában: „A forma és a szövés (texture) még a legkevésbé összetett irodalmi műben is maga a lényeg; a hús elválaszthatatlan a csonttól. Bármennyire is hízelgő erőfeszítés a fordítás, széttépi a szerencsétlen húst, és ténylegesen annyit eltávolít belőle, hogy az élőlény elájul a vérvesztéségtől.”¹⁹

Irodalom

Szegedy-Maszák Mihály: Fordítás és kánon. = Sz.-M. M.: Irodalmi kánonok. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998

Kulcsár Szabó Ernő: A fordítás antihumanizmusa mint az önmegértés új történeti alakzata. = K. Sz. E.: Irodalom és hermeneutika. Akadémiai, Budapest, 2000

Kosztolányi Dezső: Nyelv és lélek. Szépirodalmi Könyvkiadó–Forum Könyvkiadó, Budapest–Újvidék, 1990

Marko Čudić: Daniilo Kiš töredékes József Attila-képe. = „Híres vagy, hogyha ezt akartad”. Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet, Budapest, 2005

Bori Imre: József Attila szerbhorvát nyelven. Híd, 1964, 1184–1188. l.

Bori Imre: Irodalmak – kölcsönhatások. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1971

¹⁸ Kosztolányi Dezső: Ábécé a fordításról és fordításról. = K. D.: I. m., 576. l.

¹⁹ Szegedy-Maszák Mihály, <http://nyitottgyetem.phil-inst.hu/lit/fordit.htm>

WHAT HAPPENED?

Data concerning the Serbian reception of Attila József, or A lesson drawn from unsuccessful translations

After the bilingual Hungarian-Serbian volume of Attila József's poetry, *Noć predgrađa*, translated into Serbian by Danilo Kiš, a second book of the poet's work, in the translation of Bogdan Čiplić, was published in a representative series of the Nolit Publishing House in 1964. This volume selects among the poet's juvenile efforts and early poems, avoiding both the proletarian and the philosophical poems. Attila József is presented as a surrealist poet – relating him thus to the surrealist tendencies in Serbian poetry –, but the great poems of his mature poetic mind, the poems that tackle fundamental questions of human existence, life and death, and rank among the best in Hungarian literature are left out of this book. The series by Nolit places the poet into an international canon; nevertheless, the rendering of the poems is either simply literal prose translation or a retelling of the poems in an unnatural, forced rhythmic way that shows hardly any resemblance to the original. The translations, in both cases, are so unsuccessful that they often do not reach even the level of being worth an appraisal. Consequently, the poems of Attila József, no wonder, passed almost unnoticed in the world of Serbian literature.

MARKO ČUDIĆ

A KLÁRISOK DANILO KIŠ FORDÍTÁSÁBAN

A poem *Kláriskok* (*Glass-beads*), by Attila József in Danilo Kiš's translation

Danilo Kiš a magyar líra legjobb szerb nyelvű tolmácsolói közé tartozik. Ezt látszik igazolni József Attila *Kláriskok* című versének fordítása. A dolgozat szoros olvasású mikroelemzéssel próbál *in vivo* rávilágítani Kiš néhány fordításpoétikai elve gyakorlati megvalósításának példájára. A dolgozat a legnagyobb hangsúlyt a versfordítónak a formai hűség előnyben való részesítése, valamint kompenzációs elvének szenteli.

Kulcsszavak: versfordítás, formai hűség, lexikai és ritmikai megoldások, kompenzációs elv

Danilo Kiš gazdag műfordítói (Sava Babić szavai szerint „párhuzamos”) opusának csak egy elenyészően kis részét teszik ki József Attila verseinek fordításai. A több mint tízezer versorból, amelyet Kiš élete során átültetett az orosz, a francia és a magyar líra többnyire klasszikus modern és kortárs magaslataiból, József Attila válogatott verseinek mindössze egy viszonylag szerény, huszonnégy verset tartalmazó kétnyelvű kötet jutott: az újvidéki Forum Könyvkiadó gondozásában 1961-ben megjelent, *Noć predgrađa* (*Külvárosi éj*) című verseskötet. Ez a kötet voltaképpen egy magyar költészeti fordítástrilógiának a része. A Forum versfordítás-sorozatának keretein belül ugyanebben az évben még két válogatás megjelent, mindkettő Danilo Kiš fordításában: az Ady Endre *Krv i zlato* (*Vér és arany*), illetve Radnóti Miklós *Strmom stazom* (*Meredek út*) című kötetek. Az azonban, hogy maga a versválogatás teljes mértékben a fordító, Danilo Kiš műve volt-e, kissé kétséges. Ezt a kétséget legalább három tényszerűen bizonyítható adat támasztja alá. Először is, Danilo Kiš, bármennyire is kiáll későbbi fordítás-kommentárjaiban, minniesszéiben (a minniesszé kifejezést Mirjana Miočionovičtól kölcsönzöm), interjúiban, emlékezéseiben, autopoétikai szövegeiben amellet, hogy a verseket, amelyeket fordított, mindig saját maga válogatta, saját érzékenységre és a célnyelvű közönség feltételezett elvárási horizontjára támaszkodva, ezt mégis eléggé nehéz elhinni, ha szem előtt tartjuk, hogy Kiš 1961-ben mindössze huszonhat éves fiatalember volt, aki írói

és műfordítói affirmációjának a legelején állt. Másodsor, a Forum említett sorozatának szerkesztőbizottságában olyan kiválóságok ültek, mint Ács Károly, Bori Imre és Aleksandar Tišma, akiknek, főleg Ácsnak és Borinak, lehetett, sőt, bizonyára volt is beleszólása a válogatásba, és talán még az sem egészen kizárt dolog, hogy Kiš a versek átültetése során a tapasztalt költő-műfordító Ács Károllyal konzultálhatott, hiszen Kištől távol állt bármiféle fordítói hiúság. Harmadsor, Danilo Kiš nem volt hungarológus, így a válogatás irodalomtörténeti, kanonikus és reprezentáló megalapozottsága is talán kissé sántított volna, ha teljes egészében egymaga végzi a válogatást. Viszont az a tény, hogy nem volt hungarológus, előnnyel is járhatott, hiszen nagyobb distanciából és saját széleskörű világirodalmi kultúrájának perspektívájából szemlélhette – konkrét esetben – József Attila lírájának egészét, nem ismervén a gyakran dogmatikus, abban az időben Magyarországon erősen ideológiával átszótt, vulgáris szociologikus interpretációt. Csak szűk pozitivistá, biografikus és kultikus perspektívából szemlélve igaz tehát az a megállapítás, miszerint Kiš fordításaihoz fűzött fülszövegei szegényes és felületes irodalomtörténeti tudásról tanúskodnak. Mert ne feledjük, Kiš életének és alkotói pályájának csak egy elenyésző részét szentelte József Attilának, s eleve nem úgy állt hozzá e feladathoz, mintha a költőről tudományos traktátust kívánna írni. Ne feledjük azt sem, hogy egy előszó vagy utószó terjedelmét nem a szerző vagy a fordító, hanem a kiadó szabja meg. Másrészt, a fordító általában sokkal többet mond válogatásával (még akkor is, ha, mint láttuk, nem teljesen egyedül csinálta azt), mint egy fülszöveggel. Legtöbbet azonban természetesen magával a fordítással, fordítási technikájával, fordítási poétikájával mond. Itt most Kiš fordítástechnikájába kísérlek meg betekintést nyerni egy konkrét vers fordításának elemzésével. Ezt egy, a József Attila-irodalomban gyakran emlegetett és szívesen elemzett vers, a *Klárások* példáján szeretném bemutatni. Az áttekinthetőség érdekében ilyenkor meg kell adni párhuzamosan az eredeti és a fordítás teljes szövegét. Íme tehát:

Klárások

*Klárások a nyakadon,
békafejek a tavon.
Báránygané,
bárányganéj a havon.*

*Rózsa a holdudvaron,
aranyöv derekadon.
Kenderkötél,
kenderkötél nyakamon.*

Perle

*Perla oko tvoga vrata
žablje ikre što se legu,
jagnječi brabonjci,
jagnječi brabonjci u snegu.*

*Ruža na mesečini brata,
na tvom struku pas od zlata,
lanen konop,
lanen konop oko moga vrata.*

*Szoknyás lábad mozgása
harangnyelvek ingása,
folyóvízben
két jegenye hajlása.*

*Noge tvoje pod suknjom gole,
ko klatna zvona kada mole,
u živoj vodi,
u živoj vodi pokret dve topole.*

*Szoknyás lábad mozgása
harangnyelvek kongása,
folyóvízben
néma lombok hullása.*

*Pokret tvoje noge gole,
klatna zvona već se mole,
u živu vodu,
u živu vodu pada lišće sa topole.*

Kezdjük sorjában: előbb a címmel. A Magyar Értelemező Kéziszótár a «kláris» egység alatt a szó gyakoribb formájára, a «kaláris»-ra hívja fel a figyelmet, a kaláris pedig e szótár szerint „korallból vagy ennek utánzatából készült füzér, nyaklánc”. A cím fordítása rendkívül fontos, hiszen az egész versnek más alaphangulatot adhat, esetleg másféle képi asszociációkat ébreszthet az olvasóban. Szerb nyelven ellenben a «perla» gyöngyöt, a kontextusból kihámozva legfeljebb gyöngysort jelenthet, de ez csak a fordítás első sorából derül ki, magából a címből nem. Abban viszont Kiš hű marad az eredetihez, hogy a «perle» szó hasonlóképpen viszonylag ritka és nem mindennapi lexikai elem a szerb nyelvben, mint ahogy a magyarban a «klárisok».

Ami a vers szillabikáját illeti, itt nyomban le kell szögezni egy dolgot: Kiš, mint minden felkészült, és akkoriban már némi tapasztalattal rendelkező versfordító, tisztában volt azzal, hogy két ennyire különböző struktúrájú és más poétikai hagyománnyal rendelkező nyelvben szinte teljesen hiábavaló vállalkozás lenne megkísérelni hűen visszaadni az eredetiben szigorúan ismétlődő szótagszám-struktúrát. Ettől függetlenül azonban a ritmust vissza lehet és vissza is kell adni. És vissza kell adni a hanglejtést, a vers zenei elemeit, konkrétan ennek a versnek lágy, mollszerű hangzását. Tehát nem azzal a mechanikus matematikai elvárással kell nekilátni a fordítás olvasásának, hogy a 7,7,4,7-es, szabályos szillabikus képlet a fordítás bármelyik versszakában számon kérhető. És, ha más elemeiben nem, hát akkor éppen ezekben az eltérésekben, az eredeti izoszillabikus soroknak a fordításban heteroszillabikussá változtatásában árulja el magát a szerb vers – elárulja ugyanis fordítás voltát. De ez nem épp a modern versfordítás-elmélet és -normatíva egyik kulcskövetelménye-e? Hogy ugyanis a fordítás magát fordításként, nem pedig eredeti műként, netalán fércműként legitimálja? Somlyó György szerint igen. Ezek az eltérések azonban korántsem teszik döcögőssé a vers ritmusát.

Visszatérve a szemantikához, a lexikai megoldásokhoz, már az első versszak második sorában «békafejek» helyett «békaikrát» («žablje ikre») talál a szerb olvasó, egyértelműen azért, mert a «legu» (kikelnek) jól rímel a

«snegu» (a hóban) szóval. És ez egy legitim mikroeltérés. A makroeltérés pedig abból áll, hogy ezekkel a változtatásokkal Kiš az eredetileg nominális versből igés verset fabrikál. A «bárányganéj» szó anaforikus ismétlésére Kiš anaforikus szintagmával válaszol, méghozzá nagyon találóan, kihasználva a szerb nyelv adta lehetőséget, és a nagyon találó «brabonjci» (a magyarban ritkábban használt «báránymogyoró»-nak megfelelő) szót tűzi be helyette. Mivel a szerb nyelv ezt a szót mind a kecske-, mind a birkaürülékre használja, a jelölővel megjelölt jelentett formájából, nagyságából és számból adódóan a szerb nyelvű változatban elengedhetetlen volt a «jagnjeći» specifikálás, ami nem ment a ritmus rovására, sőt.

A második strófa első sorában a «holdudvar» szó olvasható, amelynek szerb megfelelője a Palich-szótár szerint «prsten oko Meseca», «mesečev prsten». A «holdudvar» viszont a magyar lírában nagy metaforikus-allegorikus hagyománnyal bíró szó, ezért Kiš teljesen lemond róla (helyette a kétes értelmű „bratati” igének harmadik személy jelen idejű változatát alkalmazza, nem egészen sikeresen), de nemsokára majd lexikai-ritmikai kompenzációt végez. A versfordítói kompenzációról Kiš ír is egy fordítói fűszövegben, Nyikolaj Gumilyov orosz költő verse fordításának kapcsán (itt Kiš csak annyit mond, hogy „amit egy helyen elveszítesz, visszajön valahol máshol a versben”). A második strófa utolsó három sora (és itt már érezhető egyfajta nagyon találó kompenzáció): *na tvom struku pas od zlata* («pas», a gyakrabban használt, szokványosabb, övet jelölő «kaiš» helyett; a verssor ugyanakkor a népies epiko-lírai szerelmes vers nyolcasának reminiscenciája), majd következik a *lanen konop / lanen konop oko moga vrata* (a negyedik szótag után erőteljesen érezhető, cezúrázott népies tízes, a „deseterac” teljes mértékben felidézi a szerb népdal ritmusát, de nemcsak a ritmusát, hanem archaikus lexikáját is, mert, bár a kenderkötél nem lenkötél, erősen kétlem, hogy a korszerű «konopac» szó rövidítése csak ritmikai okokból történt volna meg. A mesternél általában több tényező is szerencsésen egybejár.

A harmadik versszak hatványozott erotizációt hoz magával, ugyanis a «gola noga» (meztelen láb) nem szerepel az eredetiben. Újból egybejáróttak a rím, a ritmus és a szemantikai elvárások. A fordító érdekes módon, mind a harmadik, mind a negyedik strófában, ahol az eredetiben már nincs anafora, folytatja az anaforikus megoldást, mégpedig különböző grammatikai eseteket, a harmadik strófában locativust, a negyedikben értelemszerűen accusativust alkalmaz. És még két információ a harmadik strófával kapcsolatban: a «tekuća voda», vagy egyszerűen a «reka» (folyó) helyett álló «živa voda» megoldás ismét a népdalokat juttatja eszünkbe. Érdekes, hogy egy ilyen «urbánus» írónál, mint amilyen Kiš, mennyi eltérő nyelvi regisztert és cizellált, patinás népi kifejezést találhatunk. Végül az utolsó észrevé-

tel a harmadik strófával kapcsolatban: Kiš a «topola» («nyárfa») szót használja a magyar «jegenyé»-nek megfelelő «jablan» szó helyett. Az eltérés lát-szólag nem nagy, hiszen a jegenye is a nyárfák (Salicaceae) családjába tartozik, csak a fatörzs és a lombzat alakja más. A fordító itt azért változtatott, mert a «jablan» nagyon elcsépelte szó a szerb irodalomban, nemcsak a lírában (gondoljunk a szimbolistákra, például Dučićra vagy Miloš Crnjanski *Serenata* című versének a *jablanovi viti, ponositi* sorára – erről a *Serenata M. Crnjanskog* című, bordeaux-i egyetemi előadásának szövegében maga Kiš is írt!), hanem a prózahagyományban is (elegendő, ha például Petar Kočić egy elbeszélésének címére gondolunk), ugyanúgy, mint a magyarban a «nyárfa», Petőfi után (és Kiš fordította a *Szeptember végéig* is!). Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a magyarral ellentétben a szerbben, főleg egy szerelmes versben, nagyon is számít a fának a neme, hiszen ilyen esetben a grammatikai nem szimbolikus módon biológiai nemmé változhat és változik is általában, márpedig a «jablan» (jegenye) a szerb nyelvben hím-nemű, a «topola» (nyárfa) pedig nőnemű.

És végül, de nem utolsósorban, egy, a vers egészen végigvonuló fordítói megoldásra szeretném felhívni a figyelmet. József Attila ugyanis ebben a versben az agglutinatív magyar nyelv adta lehetőségekkel élve, az *aaxa* rím-sablonon belül voltaképpen kizárólag grammatikai rímeket használ, a «nominális imaginizmus» (Tverdota György) egyik legszebb magyar példáját hozva létre.¹ Kiš ellenben ezt a megoldást rímekkel „gazdagítja”, toldja meg, ily módon kompenzálva, nagyon sikeresen, a jelentésben, a szótag-számban és a költői képekben mutatkozó eltéréseket.

Mint minden versfordítás, ez is értelemszerűen csak egy kísérlet. De mivel ennél sokkal több kísérlet nem született, legalábbis ami József Attila lírájának szerb nyelvű fordításait illeti, csupán, mint arra Toldi Éva szövegében rámutatott², a sikertelen Čiplic-féle kiadás, ezt kell elfogadnunk mint e pillanatban az eredetihez legközelebb állót – vagy, ha úgy tetszik, a legjobbbat, azóta is.

¹ A grammatikai rímek meglétét természetesen egészen más okokra vezethetnénk vissza, ha a verset (ugyanilyen indokoltsággal) a szürrealista poétika példajaként szemlélnénk, ahogyan ezt Bányai János tette ugyanezen a konferencián, Tverdota Györggyel vitázva, aki a költeményt a „nominalista imaginizmus” tipikus példajaként tartja számon.

² L. Toldi Éva ugyanezen a konferencián elhangzott, előbbi szövegét.

A POEM KLÁRISOK (GLASS-BEADS), BY ATTILA JÓZSEF IN DANILO KIŠ'S TRANSLATION

Danilo Kiš ranks among the best translators of Hungarian lyric poetry. His translation of the poem *Kláriskok* (*Glass-beads*) by Attila József seems to be a real proof of Kiš's brilliant translator's skill. This study using the method of close textual micro-analysis attempts *in vivo* to throw light on some practical examples of Kiš's poetic principles in translating poetry. The author's attention is mostly focused on the translator's faithfulness to form and his principles of compensation.

TVERDOTA GYÖRGY

JÓZSEF ATTILA SZÜRREALIZMUSA ÉS BORI IMRE

Attila József's surrealism and Imre Bori

A tanulmány szakít a mára közmegegyezéssé vált felfogással, amely szerint József Attila párizsi egyetemi tanéve folyamán átesett a francia szürrealizmus hatásán, amely egész további pályájára (versei merész képalkotására, a szerkezet szabad asszociációs szövésére s általában költői világának modernségére) elhatározó befolyást gyakorolt volna. A szürrealista József Attila képletének kialakítása a Vajdaságban élő irodalomtörténésznek, a magyar avantgárd hagyományok felelevenítésében úttörő szerepet játszó Bori Imrének a kezdeményezésére történt. Ehhez a kezdeményezéshez kapcsolódott az anyaországi kutatás, többek között a költő monográfiusa, Szabolcsi Miklós is. A tanulmány vitatja Bori és Szabolcsi felfogásának igazát, ami a legkevésbé sem jelenti azonban az újvidéki irodalomtudós invenciójának, a József Attila-kutatás előmozdításában játszott szerepének lebecsülését.

Kulcsszavak: konstruktivizmus, szürrealizmus, Esprit Nouveau, tudatos kompozíció, számozott versek, tiszta költészet

Előadásom csak nagyon fogyatékosan felel meg annak az ambiciózus célnak, amelyet a cím megjelölésével magam elé tűztem: hogy érdemben hozzájáruljak a József Attila és a szürrealizmus viszonyára vonatkozó kérdés tisztázásához. Kiinduló hipotézisem negatív, pontosabban: erősen kételkedő. Úgy gondolom, hogy a szakirodalom erősen eltúlozta a költő és a francia irodalom ismert és joggal megbecsült mozgalma közötti kapcsolatot. Ezzel az álláspontommal letagadhatatlanul szembekerülök Szabolcsi Miklós felfogásával, s ami itt, Újvidéken még kegyeletsértőbben hangzik, azzal az állásponttal, amelyet még Szabolcsi előtt, és nálánál is határozottabban Bori Imre képviselt a magyar irodalomtudományban. Őszintén mondom: sokat adnék azért, ha Bori Imre jelen lenne közöttünk, s neki mondhatnám el kételkedő gondolataimat. De itt vannak tanítványai, régi munkatársai, akik – ha jól tudom – osztják az elhunyt irodalomtudós ezzel kapcsolatos nézeteit, s védelmére kelnek a kitűnő irodalomtörténész koncepciójának.

Mondanom sem kell: mi sem áll távolabb tőlem, mint a kegyeletsértés. Abban a szerencsében volt részem, hogy 1994-ben, a Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett József Attila-konferencián magának Bori Imrének mondhattam el egy szabad felszólalásban, hogy a József Attila-kutatás egyik legjelentősebb kezdeményezőjének tartom őt. Egyrészt azért, hogy – a József Attila-kérdéskörben maradván – szinte kikényszerítette, hogy a magyar irodalomtudomány érdemben foglalkozzon a költő avantgárd korszakával. Talán nem követek el újabb kegyeletsértést, ha azt állítom, hogy ebben a tekintetben még Szabolcsi Miklós is Bori köpönyegéből bújt elő. A vajdasági irodalomtudós másik nagy kezdeményezése József Attila és az egzisztencializmus, illetve az abszurd közötti összefüggések fölvetése volt. S ezt Bori évekkel Németh G. Béla előtt, sőt, az utóbbinál Magyarországon hamarabb, bár csak utalásszerűen reagáló Gyertyán Ervinnél is korábban cselekedte meg.

A József Attila szürrealizmusáról folytatott vitámat a kutatás vastörvényei kényszerítik ki. A tudományos vizsgálódás nem állhat meg egy ponton, s ez a megállapítás természetesen az én eredményeimre is érvényes. Lássuk tehát, hogy látom én a költő és a mozgalom viszonyát. Amikor 1926 őszén Párizsba megy, úgy látszik, maga mögött hagyja azokat az elköteleződéseket, amelyek őt az azt megelőző bécsi tanévben még jellemezték. Erre utal egyik bécsi támogatójához, Gáspár Endréhez írt levele. Gáspár ebben az időben közel állt Kassákhoz, s a róla írt monográfiájában lényegében a kassáki konstruktivizmust emelte az értékhierarchia csúcsára. Levelében József Attila ezzel a konstruktivizmussal számol le: „A konstruktivizmus a tárgy és ténytudóságot hirdeti. De van egy (s valószínűleg több) magyar népdal, melyet itt Zarathusztrai magányomban állandóan fuvok: Nagyállóban egy torony van – Közepében egy óra van – Köröskörül aranycsipke – Rászállott egy bús gerlice. – Hát itt a népköltő egy bötút sem mond arról, hogy fáj a szive... ez a vers csupán tényekben állítja magát, pedig költője biztos hogy nem ismerte a konstruktivizmust. De ismerte a konstruktivitást. Konstruktivista művészi tárgy nem lehet, csupán ko. kritika.” Ezzel a levéllel József Attila kilép Kassák büvköréből.

Jolán nővérenek írt, 1927 márciusában kelt levelében már sokkal keményebben, s Kassák esetében politikai nyelvezettel utasítja el a bécsi avantgárdot éppúgy, mint a nyugatos irányt: „Mint hallottam, odahaza sok új lap jelent meg. Közülök 3 (Pandora, Jel, Dokumentum) kért dolgokat, a Jelnek küldtem is 10 verset, melyeket nagyrészt ismersz – de mind a 3 laphoz bizalmatlan vagyok. A Dokumentum iránt, melyet Kassák szerkeszt, azért mert Kassák a munkásmozgalom renegátja – ki a művészetről osztályszempontból ugyanolyan értékű és színű dolgokat mond, mint akár Rákosi Jenő, akár Herczeg Ferenc – A Pandora iránt, mert a Nyugat csemetéi csinálják, s

a Jel iránt, mert valószínűen hozzáértés nélkül és baráti alapon szerkesztődik”. A szakmai közmegegyezés szerint a Dokumentum a magyar avantgárd legszínvonalasabb lapja volt, amely a közönség érdeklődése hiányában hamar elhalt. Ha csakugyan kapott felkérést a költő a lapban való szereplésre, akkor a közvetítő a bécsi jó barát, Németh Andor lehetett, aki a belső munkatársak közé tartozott. A levél világosan mutatja, hogy a Párizsban tartózkodó József Attila elhatárolódott az avantgárd Kassák vezette irányától.

A francia fővárosban tehát új irányban tájékozódott. A kutatás ezt az irányt gondolkodás nélkül a szürrealizmussal azonosítja, azaz a költő továbbra is az avantgárd bűvkörében maradt, csak nem a kassáki konstruktivizmus, hanem a francia szürrealizmus gyakorolt rá hatást. A Dokumentum nem tekinthető egyetlen iskola folyóiratának. A továbbra is konstruktivista Kassák kivételével inkább a szürrealizmus felé tájékozódott. Ha így van, nem könnyen érthető, hogy József Attila miért tagadta meg velük az együttműködést, ha ő is a szürrealizmus felé tapogatózott. Erre lehet azt válaszolni, hogy Párizsból nem láthatta tisztán, hogy egy budapesti folyóirat merrefelé tart. Vannak bizonyos jelek, amelyek arra engednének következtetni, hogy ennek a „szürrealista József Attila”-tézisnek van alapja. Vegyük sorra ezeket.

1926 októberében kelt, Jolán nővérének írt levelében ezt olvashatjuk: „Közben próbálok olvasgatni szürrealista verseket és klasszikusokat egyaránt...” Az előbb idézett, ugyancsak 1926 októberére keltezett, Gáspár Endréhez írt levélben ellenben, az idézett konstruktív költőiségen túl a következő mondatok is arra utalnak, hogy a szürrealista költők olvasása nem tette őt szürrealistává: „Ha kezembe veszem a tollat, tudom, hogy pontosan megoldandó matematikai egyenlet előtt állok s hogy ezt a vállalt, illetve szervezetem és fene tudja milyen erők által diktált studiumot a legpontosabban kell megoldani”. A szervezet és más erők diktálása jól összeférne a szürrealista krédóval, de a szürrealista vers a matematikai egyenletnek éppen a diametrális ellentéte. A feladatmegoldás pontosságára való utalás ugyancsak ellene mond a szürrealista poétikának, amely – egyebek között – a „hasard objectif” szerepét hangsúlyozza a műalkotás létrejövetelében.

Egy következő levélben (kelt 1926. december 19-én) olyan tervekről ír, amelyek mintha a szürrealizmus iránti hajlandóságát igazolnák: „Én magam újév után nekikezdek egy kötet Jean Cocteaunak, de lehet, hogy Apollinairenek.” 1927 márciusában be is jelenti, hogy Apollinaire-t fordít (ilyen kézirat nem került elő a költő hagyatékából). Csakhogy ezt nem indokolt szürrealizmusként értelmezni. Apollinaire 1918-ban, 5-6 évvel a szürrealizmus születése előtt elhunyt. *Mamelles de Tirésias* című drámájának előszavában, a híres mondatban szereplő terminus, amely szerint az őseember volt az első szürrealista, aki járnai akart és feltalálta a kereket, amely nem hason-

lít a lábhoz, mérföldnyi távolságra van Bretonék szürrealizmusától. Apollinaire, a francia irodalom korszerűsítésének, avantgárd irányba való fejlődésének bajnoka, az irodalmi kubizmus vagy esetleg a szimultaneizmus képviselője volt. Cocteau-t pedig a szürrealisták ki nem állhatták.

József Attilának egyetlen folyóirattal, illetve írócsoporttal, a *L'Esprit Nouveau*-val volt kapcsolata. 1927. január 13-án kelt levelében azzal dicsekszik nővérenek, hogy a folyóirat kiadja öt-hat versét. És csakugyan, egyetlen megjelent számában, amely feltehetőleg 1927 áprilisában látott napvilágot, megtaláljuk az *Ombrage pâlot sous la peau* című verset, amely *A bőr alatt halovány árnyék* francia fordítása. Erre vonatkozhat a levélnek az a kitétele, hogy a szerkesztő, Michel Seuphor csiszolgatta egyik versének francia változatát. A költőnek a folyóirat körül szerveződő körrel voltak kapcsolatai, de szükséges leszögezni, hogy ez a folyóirat nemcsak hogy nem volt jelentős, hogy szerkesztői és szerzői az irodalmi élet másodvonalához tartoztak, de a szürrealizmushoz sem volt túl sok köze. *Érik a fény* című monográfiájában Szabolcsi Miklós megállapítja róla, hogy leginkább a holland és német konstruktivizmus törekvéseinek francia rokonaként kell vele számolnunk, s egészében az új szellem, a modernség egy meglehetősen eklektikus, a dadát, a kubizmust, a futurizmust egyaránt magába ölelő vállalkozása volt.

József Attilának, szemben Illyéssel, nem volt része abban a szerencsében, hogy személyesen megismerkedhetett volna a szürrealizmus vezérkárával, Bretonnal, Aragonnal, Éluard-ral és társaival. Az *Esprit Nouveau* kapcsolat voltaképpen nem jelent többet és mást, mint hogy a költő Párizsban egy ideig még avantgárd körökben forgott. Szürrealista kapcsolatai nem voltak, de ez nem zárja ki, hogy olvasott szürrealista szövegeket és manifestumokat, hiszen Párizsban éppen a mozgalom egy nagyon zajos korszakában tartózkodott, s irodalmi körökben nehezen kerülhette el, hogy Bretonék megnyilvánulásairól tudomást szerezzen. Ám semmilyen megfogható, közvetlen bizonyíték nincs arra, hogy bármikor is beszélhetnénk József Attila szürrealista elkötelezettségéről vagy akár csak a mozgalom iránti megkülönböztetett érdeklődésről is.

Költészetének bizonyos vonásai miatt, amelyeket a szakirodalom előszeretettel szürrealizmusnak szokott nevezni, mégis foglalkoznunk kell azzal, hogy a szürrealizmus ismérvei felismerhetők-e versein. Olyan vers, amely feltehetőleg József Attila párizsi korszakában készült, s amely közvetlen összefüggésbe hozható a szürrealizmussal, egy vagy kettő akad csupán. Az egyik az előbb említett, francia változatban az *Esprit Nouveau*-ban megjelent szöveg, *A bőr alatt halovány árnyék*, a másik a *Kiszombori dal*. Csak hát ezzel a két verssel is az a baj, hogy nemigen lehet őket megkülönböztetni azoktól a bécsi versektől, amelyek Kassák számozott verseinek hatása

alatt születtek. Még azt sem lehet kizárni, hogy *A bőr alatt halovány árnyék*, legalábbis első változata, nem is Párizsban, hanem még Bécsben készült. Mégis, bizonyos szempontból tanulságosan szembesíthető a szürrealista poétikával. A végső változata, ebben egyet érthetünk Wacha Imrével, a vers egyik legrészletezőbb elemzőjével, és Szabolcsi Miklóssal is, valószínűleg Párizsban született. A „te táncolsz” ugyanis arra a kis táncosnőcskére, talán Rexi Mérára utalhat, akinek a költő Párizsban csapta a szelet. A kávéházban némán sakkozó négerek látványa is jól illik Párizsra.

Ha a szürrealizmussal kapcsolatba hozható a vers, akkor leginkább az automatikus írás, azaz a szabad asszociációs technika, vagy az elengedett-ségben, félrészletben való megnyilatkozás jöhet számításba. És a versnek nem is annyira a merészebb képvisgő részleteiben, hanem a hétköznapibb szintjén. Ül a fiatalember a kávéházban, dolgoznia kellene, például írnia valamit vagy tanulnia az egyetemi órájára vagy vizsgájára: „nem szabad hogy rád gondoljak munkám kell elvégezniem” – mondja a jelen nem lévő ifjú hölgynek. De ehelyett elábrándozik, eltűnődik, s folytatja a távol lévőhöz való beszédet, amely át-átbillen a saját helyzetére vonatkozó reflexióba: „5 hete, hogy nem tudom mi van veled” – mondja, tehát meglehetősen régen találkoztak. De úgy látszik, az idő sem tudta lerombolni a vonzódást a távollévő iránt: „szívemben kivasalt ruhát hordok amikor megszólítottak”. Voltaképpen udvarló formula ez. Leánykéréskor öltözik föl a fiatalember illendően, hogy külsejével is érzékeltesse szándéka komolyságát és ünnepélyességét. A kedvesre gondolás közben figyelme saját magára, önnön sanyarú helyzetére is terelődik: „nincsen betevő kenyere és még sokáig fogok élni”. S ebben a vágyakozó, de kissé letört hangulatban fölmerül az igazi aggály: van-e kifutása ennek a szerelemnek? „nem tudom, hogy szerethet-e téged az ember”. Miközben ezeken a dolgokon töpreng a fiatalember, szórakozottan regisztrál két feketét, akik az egyik asztalnál sakkoznak: „néma négerek sakkoznak”.

A kávéházi révedezést felidéző mozzanatok közé merészebb képvisgő részletek vannak beillesztve: „Egy átlátszó oroszlán él fekete falak között”, „az idő elrohant vérvörös falákon”, „az utak összebújnak a hó alatt”. Elbizonytalanítják az egymástól szétszakított részek összefüggéseit, s valóság-vonatkozásukat is felfüggesztik. Erről már a referenciális szint nyelvi megfogalmazása során is gondoskodik a költő, hiszen nem azt mondja, hogy „táncosnő vagy”, hanem egy olyan ígés kifejezéssel él, amely pontosan ezt jelenti, ámde jelenthetné azt is, hogy akihez az alany beszél, jelen van (legalábbis képzeletében) és éppen táncot lejt. A másik elbizonytalanító művellet mondattani természetű, egy egyszerű közbevetés: „nem tudom, hogy szerethet-e téged az ember régen elcsendült szavaidért?” Ez lenne a referenciális mondat. Azaz régen olyasmit mondtál nekem, amit biztatásnak ve-

hettem. Ezek a szavak azonban már rég elcsendültek. Biztató erejük elhalványult. Bizonytalanság lesz úrrá az alanyon. Ezt a közönséges jelentést úgy homályosítja el, hogy közbeiktatja a látványt: „néma négerek sakkoznak”. Így aztán úgy tűnik, mintha a néma négerek a kedves régen elcsendült szavaiért sakkoznának, aminek az égvilágon semmi értelme nem lenne.

Az első olyan sor, amelyet merész képiségűnek neveztem, az „Egy átlátszó oroszlán él fekete falak között”. Hogy kerül ide az oroszlán? Mi az, hogy átlátszó? Miért fekete falak között él? Itt nagyon vigyázni kell, hogy ne induljunk el hebehurgya módon rossz irányba. Ki más lenne, mint a lírai én? Természetesen a költő itt saját magáról beszél, állatmetaforát alkalmaz önnönmagára, mint annyi más versében. Ő az oroszlán. Akkor aztán elgondolkodhatunk azon, hogy az átlátszóság mit jelent, s arra az eredményre juthatunk, hogy a tisztaság, ártatlanság toposza az ekkori József Attilánál. Nos, ez lenne a hebehurgya elindulás. Térjünk vissza a kezdőpontra.

Nyugodjunk bele, hogy a költő életre kelt egy imaginárius lényt, egy oroszlánt, amelyik a városban, s igenis fekete falak között él. No és miért ne lehetne átlátszó? Öntörvényű kép, játékos képzelettel megalkotott figura, amelyet nem kell megfeleltetni senkinek. Ez az oroszlán nem József Attilával, hanem csak saját magával azonos. Egy másik bécsi versben, *Az oroszlán idézésében* már találkoztunk az állatok királyával. Egyik tanulmányomban azt feltételeztem, hogy ezt az oroszlánt József Attila Nietzsche *Zarathusztrájából* kölcsönözte. Az oroszlán a remeteségbe visszavonult Zarathusztra egyik szent állata. Ezt idézi meg a költő játékosan *Az oroszlán idézésében*. S talán ebben a versben is ez az oroszlán lép fel alkalmi szerepben egy pillanatra. József Jolán a vers egy korábbi, bécsi változatára így emlékezik: „Egy átlátszó oroszlán él falaim között / letörli orrát aztán becsenget...” Ha Lázár Ervinnél lehetséges, hogy Bruckner Szigfrid, az oroszlán egy pesti bérházban él, akkor miért ne lehetne József Attilának is egy oroszlánja?

S ha elfogadtuk József Attila oroszlánját, talán nagyobb eséllyel ostromolhatjuk meg a másik merész képiségű sort: „az idő elrohant vérvörös falábakon”. Azon senki nem akad fönny, hogy „az idő elrohant”. Az idő gyors eltelését kifejezhetjük így, némi túlzással. A gondot az okozza, hogy „vérvörös falábakon” rohant el az idő. Falábakon ugyanis csak kínos lassúsággal lehet haladni. A faláb elbizonytalanítja, s akadályozza a mozgást. Ha falábakon akarnánk rohanni, könnyen hasra eshetünk. Az is elgondolkodtatta az elemzőket, hogy miért éppen vérvörös ez a faláb? József Attila budapesti és bécsi verseiben gyakran él ilyen megoldással. Például *Én dobtam* című versében: „De violakert úszik belőlünk arasznyira a város fölé”. Miért épp arasznyira? „Csak”. Mert a költő úgy akarja, hogy ne fél méterre, húsz méterre, hanem éppen egy arasznyira ússzon az a bizonyos violakert a város fö-

lé. Miért éppen falábakon rohan el tehát az idő? Hogy nehezebb legyen elképzelni. És miért éppen vérvörösek ezek a falábak? Csak. Lehetnének hupikékek is. *Németh Andor* című versében ezt olvassuk: „Régóta várja már térdén a kékpupú tevé”. Miért kékpupú? Azért, mert József Attila úri kedve úgy szolgált, hogy megváltoztatta a „kékpupú” szó „t”-jét „k”-ra.

Mindebből komoly következtetés gyanánt azt kell levonnunk, hogy József Attila alapvető tapasztalata, amelyet avantgárd kalandjai során szerez, a nyelv elsődlegessége a nyelv által jelölt tárgyi vagy lelki tapasztalatok előtt. A költőnek közvetlenül mindig a jelölővel van dolga, s szuverén módon rendelkezik arról, él-e egy nyelvi jelölővel vagy sem, s hogyan módosítja, konkretizálja, pontosítja vagy torzítja el azt. A felsorolt példák a nyelv adta lehetőségek messzemenő kiaknázásával jöttek létre, a referencialitástól való eltávolodás, a szabad önkény, a libre arbitre irányában. Ezekhez képest az utolsó merész képiségű sor valósággal pihentető: „az utak összebújnak a hó alatt”. Egyszerű megszemélyesítés. Mintha az utak szeretők vagy házastársak lennének, akik a takaró alatt összebújnak, például azért, hogy ne fázzanak. Vagy talán más okból...

Lehet ugyan ezt a verset József Attila szürrealista tájékozódásának bizonyítékeként idézni, de 1924-ben ennél sokkal szélsőségesebben kísérletező darabok is kikerültek műhelyéből. Olyanok, amelyekben a szólamok nemcsak laza asszociációval kapcsolódnak egymáshoz, de önmagukban is szinte kivétel nélkül abszurdak, értelmetlenek. Ilyen az *Oly friss* című vers. A benne olvasható utalás: „én tizenkilenc éves vagyok” folytán lehet tudni, hogy 1924-re keltezhető. Ennél a Kassák számozott verseivel rokonítható darabnál *A bőr alatt halovány árnyék* sokkal szelídebb. Az „átlátszó orosz-lán”-szerű képtelenségek olyan bécsi egyszerűség-versek anyagával kontaminálódnak, amelyek a képtelenségnek éppen ellentétei, szinte prózai, sőt semmitmondó világosságra, egyszerűsége törekvésükkel. Példaként az *Együgyű éneket hozom föl. A bőr alatt halovány árnyék* olyan, mintha az *Oly friss* című verset az *Együgyű énekekkel* ötvözte volna a költő. Egyetlen olyan párizsi vers akad a költő hagyatékában, amely rokonítható az elemzett darabbal: a *Kiszombori dal*. Vele kapcsolatban csak az iménti megállapításainkat ismételhetnénk el.

A szürrealizmus kapcsán végül meg kell emlékeznünk a költő egyik francia nyelvű szövegéről, amely talán a legszürrealistább, de a legkevésbé lehet versnek tekinteni. A költő Jolán nővérenek írt, 1927. március 5-én kelt levelébe illeszti be ezt a szöveget, amelyet ő maga minősít stílusgyakorlatnak, fiktív szerelmes levélnek, amelyet kezdősora alapján a *Petite Jeanette* címmel láthatunk el. A vers testéhez egy oldalról összefogó kapcsolójellel azt a megjegyzést fűzi, hogy „marhaság”. Nos, nézzük ezt a „marhaság”-ot. A „marhaság” vagy „stílusgyakorlat” szürrealistává minősítése Parancs Já-

nostól ered: „vers ez a javából! Nem egyenletes alkotás ugyan, de véleményem szerint csak az utolsó simítások hiányoznak róla. A francia szürrealisták hatása kétségkívül érződik rajta: ugyanolyan váratlan asszociációkat, meghökkenítő képeket, felsorolásokat használ mint ők, és alkalmazza egyik fő találmányukat: az automatikus írást... figyelemre méltó kísérlet a szürrealista módszer és látásmód átvételére, elfogadására. S ugyanakkor szép vers: szürrealista szabadvers.”

Bori Imre, akinek pánavantgárd koncepciója érdekében minden adalékra szüksége volt, amellyel bizonyítani lehetett, hogy a magyar irodalom a huszadik század első felében gyakorlatilag az avantgárd jegyében élt, ugyancsak szürrealista műnek tekinti: „a lehető legtermészetesebb módon illeszkedik József Attila szürrealista versei vonulatába is: képzeleti részint a már kész versekhez kapcsolják (az *Ülni, állni, ölni, halniban* a »fölgyújtani Budapestet« motívuma!), részint pedig jövőendő verseit előlegezik (az *Ódát pl. a »Ki vagy te, hogy betöltesz engem?«* kérdésében).” Hát, szürrealizmusnak talán szürrealizmus, de hogy jó vers lenne, merő túlzás. Elég szegényes a leltár József Attila szürrealizmusáról, ha a *Petite Jeanette*-szerű blödliket is komoly versszámba kell venni. Még inkább pusztá rögtönzésszámba megy a [*Hont Erzsinek*] című szöveg.

Miben különbözik a párizsi időszak többi verse a felsoroltaktól? Első pillantásra abban, hogy nem szabadversek, hanem többé-kevésbé szigorú vers-tani szabályszerűségek betartásával születtek. A szabályos prozódia azonban egyéb önként vállalt kötelmeket is magával hoz vagy együtt lép föl velük. Márpedig szürrealizmusról a szó szoros értelmében olyan versekben nem beszélhetünk, amelyek a tudatosság, szándékosság, eltervezettség jegyeit mutatják föl, amelyek kiküszöbölik vagy legalábbis erőteljesen háttérbe szorítják a szövegalakításban a véletlen szerepét. A költés természetesen nem nélkülözheti a spontaneitást, az eredetiséget, a kreativitást, s ez a jó értelemben vett véletlennek mindig fontos esélyt ad egy kompozíció létrejöttében. De a dekomponáló szerepű és erejű vagy a tudatos szerkesztést erőteljesen fékező, akadályozó véletlenszerűség csak bizonyos típusú avantgárd kísérletekben juthat érvényre. József Attila zárt formájú párizsi versei vállalják a szabad asszociációra vetett különböző típusú gyeplőket, féken tartják az írás automatizmusát. Nemegyszer merész képalkotás jellemzi őket, s távoli asszociációkat kapcsolnak össze, mégis nagy könnyelműség, ha az ilyen darabokat szürrealistáknak nevezzük. Sőt, még avantgárd művekké sem minősíthetjük őket. Megértésükhöz ki kell lépnünk az avantgárd bűvköréből.

Beszéltünk arról a nagyon fontos tapasztalatról, amelyre József Attila avantgárd kalandja során szert tett, amely szerint a költőnek közvetlenül a nyelvi jelölővel van dolga, s módjában áll a nyelvvel szuverén módon bán-

ni. Láttunk példákat arra, hogy József Attila nem félt élni, sőt visszaélni ezzel a lehetőségével. Az új tapasztalat, amelyre 1927-ben tesz szert, az, hogy mégis van egy kényszerűség, amely korlátozza a költő nyelvi szuverenitását, s ez a sikerre való törekvés. Az az ambíció, hogy remekművet akar létrehozni. Az a belátás, hogy olykor célszerű lemondani szuverenitásáról, s ahelyett, hogy arra törekedne, hogy a nyelv mindenáron engedelmessédjék akarátának, neki magának rá kell jönnie, hogy melyik az a megoldás, amelyik a legcélravezetőbb, amelyik a legjobb hatást kelti, amellyel leginkább a dolgok mélyére vagy sűrűjébe hatolhat. Sorsdöntő felismerés ez. Annak megértése, hogy nem mindig az útjába eső akadályokat kell leküzdeni, hanem olykor helyes, ha ezek előtt meghátrál, elfogadja őket, lemond szabadságának egy hányadáról. A sikeres költés záloga voltaképpen a nyelv fölötti szuverenitás gyakorlásának és a szuverenitásról való lemondásnak bonyolult, korántsem kiszámítható játéka, a nyelv fölötti uralkodás és a neki való önkéntes alávetettség dialektikája.

Ha ez így van, akkor viszont az a kérdés merül föl: mi történik az avantgárd kísérletezés évei során szerzett tudással az után, hogy a költő lényegében kilép az izmusok büvköréből? Elfelejt, zárójelbe teszi, használaton kívül helyezi ilyen ismereteit? Természetesen nem. Továbbra is avantgárd, hogy ne mondjam: szürrealista költő marad? A legkevésbé sem. Erre a helyzetre mondtuk annak idején, hogy József Attila, a hegeli aufheben értelmében érett költészetében megszüntetve megőrizte az avantgárd örökségét. Azt hiszem, ennél okosabbat ma sem állíthatunk. Azt, hogy ez konkrétan hogy történik, abban a tanulmányomban szemléltettem, amelyet az újvidéki Magyar Tanszékek közös konferenciák egyikébe fiatalon bekapcsolódva előadásként mondtam el, ahol azzal a verssel foglalkoztam, amelynek két sora alapján Halász Gábor azt a kijelentést tette, hogy aki ezeket a sorokat leírta, nagy költő. A *Párizsi anzix*-ról van szó.

Nem látok okot arra, hogy az ott elmondott álláspontomat lényegesen megváltoztassam, annak pedig nem sok értelme lenne, hogy ifjúkori gondolatmenetemet elismételjem. Befejezésésképpen inkább arra szeretnék röviden kitérni, miért mondtam mai előadásom első szavaiban, hogy a kitűzött célt most csak fogyatékosan tudom megvalósítani. Kétirányú vizsgálódást kellene folytatnom ahhoz, hogy kielégítően argumentálni tudjak előföltevésem, a szürrealizmus és József Attila kapcsolatának lazítása mellett. Az egyik irányban azt kellene sorra venni, melyek a szürrealista költemény ismérvei, s ezek az ismérvek hogyan változtak a mozgalom története során. A másik irányban pedig ezeket a kritériumokat szembevetni kellene a magukat szürrealistának tekintő költők tényleges gyakorlatával, regisztrálva azokat a fontos eltéréseket, amelyek esetleg kimutathatók a szürrealista krédó és a tényleges költői teljesítmény természete között. Azt remélem, hogy kétségeim e

hiányok ellenére is termékeny talajra hulltak, s arra ösztökélik a kutatókat, hogy a szürrealizmus szigorúbb fogalmával dolgozva vegyék szemügyre József Attila modernségét.

ATTILA JÓZSEF'S SURREALISM AND IMRE BORI

The study breaks with the opinion, which has become common understanding, that during his study year in Paris Attila József got over the influence of surrealism that would have played a decisive influence on his entire further career (the daring figures of speech, the free, associatively woven constructions and the modernity of his poetic world in general). The formula of Attila József the surrealist started to develop on the initiative of Imre Bori, a literary historian living in Vojvodina, who had a pioneering role in reviving the avant-garde tradition in Hungarian literature. Researchers in the homeland joined his initiative, among others the biographer of the poet, Miklós Szabolcsi. This study argues the truth of this notion, nevertheless, it does not in the least underrate the role that the invention of the literary scholar from Novi Sad played in furthering the research on the study of Attila József.

The author is of the opinion that when going to Paris Attila József distanced himself from the way of thinking and poetics that was characteristic of him during his previous school year in Vienna, and - following in Kassák's footsteps - had set himself as an aim the realization of a variation of poetic constructivism. Bori's and Szabolcsi's surrealist hypothesis claims that in the French capital the poet attached himself to a new, local variant of the avant garde: surrealism. However, this hypothesis is sustained only by very few weakly supported data. In his correspondence the poet mentions the word surrealism only once when he tells his pen-pal that he is reading poems of surrealist and classic poets. The fact that Attila József had intended to translate Cocteau and Appolinaire is usually added to the meagre data. However, neither of the two French poets could be considered surrealists. It is often taken as a sign of the Parisian student's commitment to surrealism that he belonged to the circle of the journal *Espirit Nouveau*, and that a poem of his in French was published in the single issue of the journal. And yet it was Szabolcsi who had already clarified the fact that the eclectic *Espirit Nouveau* had more in common with cubism or constructivism than with surrealism.

As far as the poems go, the author proves about József's poem in French, *A bőr alatt halovány árnyék*, that in poetic sense it has little to do with surrealism, and that this, in elements a Viennese poem, is a specific contami-

nation of the two poem types of his Viennese era: the simplicity-poems and Kassák's numbered poems. His truly surrealist experiment, *Petite Jeanette*, written in French, the poet himself rendered as „rubbish”, and considered it more as a joke or a gag, and did not take it seriously himself. His other poems written in Paris are of a conventional strict form, and one can detect in them other specific features of modernity that are not characteristic of surrealism. On returning home, he continued to develop this other kind of modernity in his poetry, which the author in some of his other papers relates to aspirations of *poésie pure*. Based on all these facts the study does not deny the presence of surrealism in Attila József's poetry but simply disclaims its importance.

KAPPANYOS ANDRÁS

EGY TEHETSÉGES ÜGYESKEDŐ

Az avantgárd József Attila Bori Imre kutatásainak fényében

A talented manoeuvrer. The Avant-garde Attila József in the light of Imre Bori's researches

Az írás a Bori Imre által kitűzött ösvényen indul el József Attila avantgárd korszakának felderítésére. Bori professzor megállapításait munkahipotézisként alkalmazva összeveti azokat az újabb ismeretekkel, poétikai szempontokkal. Ehhez megkísérli Kassák nyelvi újításainak behatárolását, s azok elhelyezését az expresszionizmus hagyományában. A dadaista korszak poétikai szempontból nehezebben megragadható, de példák összevetése alapján itt is igazolható József Attila involváltsága. Végző soron bebizonyosodik, hogy a hatvanas években Bori Imre mindenki másnál korszerűbben gondolkodott a magyar avantgárdról, és benne József Attila helyéről.

Kulcsszavak: poétika, líratörténet, avantgárd, expresszionizmus, dadaizmus

Amikor Bori professzor megállapításait olvassuk az avantgárd és József Attila találkozásáról, voltaképpen két nagyszabású, szintetizáló gondolatrendszer kereszteződési pontján állunk. Az egyik a magyar avantgárd izmusok szerinti periodizációja, a másik József Attila életművének a kötetek s a hozzájuk fűződő költői programok szerinti periodizációja. A két folyamatrajz egyfelől az expresszionizmusban, másfelől a második kötet, a *Nem én kiáltok* poétikájában metszi egymást.¹

Lenyűgözve és – megvallom – nem minden irigykedés nélkül szemlélem ezt a konstrukciót. Nyilvánvaló, hogy számtalan ellenvetéssel lehetne élni, példákat hozni arra, hogyan „lóg ki” a rendszerből József Attila egy-egy szövege, poétikai műfogása, vagy hogyan hágja át a periódushatárt Kassáknak vagy követőinek egy-egy gesztusa, teljesítménye. Szintézis nélküli konrunkból ezek az ellentmondások, határátlépések élesebben látszanak, mint Bori konstrukciójának letisztult vonalai. Jelenthetné ez azt is, hogy ezred-

¹ Bori Imre: *A szecessziótól a dadáig. A magyar irodalmi avantgarde I.* Symposium Könyvek 20. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1969, 206–213. 1.

fordulós kételyeink felülírják a hatvanas évek sejtéseit és bizonyosságait. Ez sem csökkentené Bori Imre teljesítményének értékét, csak hát más episztémében élünk, csaknem ugyanannyi esztendő választ el minket Bori vizsgálódásaitól, mint őt a tárgyától. A konstrukció azonban egyáltalán nem elavult, nem érvénytelen – nosztalgikus szempontunk csupán azt jelzi, hogy ma nem tudnánk ilyen teljesítményt létrehozni, sőt ma talán Bori professzor sem lenne képes erre. Létezhet tehát párhuzamosan kétféle igazság? A posztmodernnek ez persze nem okoz gondot, de azért próbáljunk túllépni a közhelyen, és vessünk egy pillantást ezen igazságok természetére.

Bori Imre említett rendszerei taxonómiai rendszerek, azaz lényegük az osztályozás, a felosztás, a kategorizálás. Vannak taxonómiai rendszerek, amelyek a világban fennálló törvényszerűségek felismerésén alapulnak, mint például Mengyelejev periódusos táblázata, és vannak olyanok, amelyek bizonyos morfológiai jegyek félig-meddig önkényes kiemelésével, pragmatikusan segítenek hozzá a jelenségek megértéséhez és viszonyaik feltáráshoz, mint például Linné állatrendszertana. Az irodalomtörténet sajnos nem az atomsúlyokhoz hasonlóan egzakt jelenségekkel foglalkozik, az összefüggések, amelyekről számot kell adnia, mélyen benyúlnak a pszichológia, a szociológia, a gazdaság- és társadalomtörténet területeire is. Bori szintézisei tehát eleve nem az abszolút igazságok megközelítését szolgálják, hanem a kreatív megértés és továbbgondolás feltételrendszerét kívánják kialakítani. A jelen dolgozat sem egyéb, mint továbbgondolási kísérlet.

Az avantgárd és József Attila találkozásának legközelebbi tanúja minden bizonnyal Németh Andor volt, akinél ez a József Attilával való személyes megismerkedéssel is egybeesett. Közös bécsi kávéházukban Kassák szökölt utána: „Álljon meg, Németh Andor. Átadok magának valakit.”² Kassák éppúgy továbbadta a tehetséges, de az ő koncepciójához nem illeszkedő fiatalokat, mint ahogy néhány évvel korábban Osvát küldte át Kassákhöz a *Nyugalat* számára túl vadnak tűnő szerzőket.³ De Kassák már korábban is tudott József Attiláról, Németh Andor visszaemlékezése szerint így jellemezte: „Csatlakozna, de nem igazi maista. Ügyeskedő.” Majd még hozzátette: „Képzeld, rímel.”⁴ Kassák következetességére (vagy ha úgy tetszik, csökönységére) jellemző, hogy később sem próbált szépíteni ezen a történeten, akkor sem, amikor József Attila csillaga a legfényesebben ragyogott: *Az izmusok történetében* is csak mint a Simon Jolánról szóló (egyébként egyál-

² Németh Andor: A húszas évekből. = Szabolcsi Miklós szerk.: *József Attila emlékkönyv*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1957, 144. l.

³ Kettejük ellentmondásos, de mindig kölcsönös tiszteleten alapuló viszonyáról Kassák részletesen beszámol az *Egy ember élete* lapjain.

⁴ Németh Andor, uo.

talán nem Kassák korabeli ízlésének megfelelő) költemény szerzőjeként említi⁵, és kettejük kapcsolatát más visszaemlékezéseiben sem stilizálja barátsággá.

József Attila és az avantgárd kapcsolata ilyenformán egyoldalú szerelemnek, sikertelen ostromnak tűnik. Ezt a képletet erősen alátámasztja Bori Imre feltevése, mely szerint József Attila épp az avantgárd mozgalmak kedvéért utazott volna a szegedi „eltanácsolás” után éppen Bécsbe,⁶ ahol azután Kassák eltanácsolásával kellett szembenéznie. Érdekes, hogy nem ez az egyetlen példa az avantgárd mozgalmak történetében egy-egy nagy tehetség kikoszorúzására. 1920-ban a berlini dadaisták Richard Huelsenbeck vezetésével hasonló módon utasították vissza Kurt Schwitters közeledését, túlságosan polgárinak minősítve a habitusát.⁷ Nem tudni, mi zavarta őket jobban: az-e, hogy Schwitters háztulajdonos, vagy az, hogy képzett festő, és időnként pénzért portrékat készít. Már a közvetlen utótörténet is Schwitterst igazolta: a berlini dada legfrissebb szellemei, Raoul Hausmann és Hanna Höch rövidesen az ő körében, Hannoverben folytatták munkájukat, Schwitters folyóirata, a *Merz* évekkel élte túl a berlini dadaisták valamennyi próbálkozását, és ma Schwitterst tartjuk számon a korszak egyik legsokoldalúbb, legautonómabb művészeként. Ezzel szemben Huelsenbeck a dada mozgalom kifulladásá után befejezte egyetemi tanulmányait, és orvosként folytatta az életét.

Hasonló történeteket a francia szürrealizmus köreiből is lehetne hozni: hogyan szorított ki André Breton militáns vezérének a mozgalomból olyan kitűnő, eredeti alkotókat, mint Jean Cocteau vagy Antonin Artaud. Vagy amikor magát Kassákot hagyták el a politikailag mindinkább balra sodródó harcostársak: Németh Andor visszaemlékezése szerint egy gyűlésükön egy „megigazult” egyenesen azzal vádolta, hogy „vendéglőben látta borjúsültet enni parajjal, és sört ivott hozzá!”⁸

Az avantgárd, mint minden forradalom, felfalja önnön gyermekeit, de ezek a példák az okokra is rávilágítanak. Matei Calinescu pontosan jelzi az avantgárd helyét a modernizmuson belül: míg a klasszikus modernség eszmerendszerének középpontjában a jövőre fixáltság áll, az avantgárd a múlttól való elszakadásra összpontosít.⁹ Ha ez így van, akkor a hagyományok mélyebb ismerete, netán használata (azaz a mesterségbeli tudás) önmagában is gyanús-

⁵ Kassák Lajos (Pán Imre közreműködésével): *Az izmusok története*. Magvető, Bp., 1972, 272. l.

⁶ Bori Imre: I. m., 207-208. l.

⁷ Raoul Hausmann: *Courier Dada*. Éditions Allia, Paris, 1992, 107-108. l. Hans Richter: *Dada: Art and Anti-Art*. Thames and Hudson, London, 1997, 137-138. l.

⁸ Németh Andor: *József Attiláról*. Gondolat, Bp., 1989, 16. l.

⁹ Matei Calinescu: *Five Faces of Modernity*. Duke University Press, Durham, 1987. Főként a 95-97. l.

nak tűnik: „ügyeskedés”. És aki az esztétikum területén „ügyeskedik”, az morálisan is elítélendő, hiszen a burzsujt kívánja kiszolgáltatni. Így tehát a polgári értelemben vett siker még a mesterségbeli tudásnál is gyanúsabb.

József Attila – legalábbis poétikai értelemben – nagyon igyekezett Kassákék kedvében járni. Egyik szándéka nyilvánvalóan a közösségkeresés volt: azt remélhette, hogy az aktivista mozgalomban megértésre, elismerésre, szellemi otthonra találhat. Másfelől nyilvánvalóan izgathatták a kifejezésnek azok a lehetőségei, amelyeket Kassák mozgalma megnyitott. Ha végignézzük ebben a korszakban írt verseit, azt láthatjuk, hogy a magyar avantgárdban megjelent szinte minden formát, minden regisztrert kipróbál. A legtöbb elem persze Kassáktól származik: ezt a hatást Tverdota György egy tanulmánya részletesen feltárta.¹⁰ Ezúttal néhány példára szorítkozunk, Derék Pál elgondolását követve, aki az avantgárd morfológiai jellemzését három alaptényezőhöz köti: én-disszimiláció, deszemiotizáció és montázs.¹¹

Nézzük például az *Érik a fény*, vagy a *Ki verné föl lelkünkben a lelket?* című verseket, amelyekre a kassáki óda pátosza jellemző. Vannak itt kozmikus képek, futurisztikus látomások és a jellegzetes kollektív többes szám, amely tökéletesen megvalósítja az én-disszimilációt: „A Napra akasztjuk sugarainkat, megszabadult kenyerek telepednek küszöbeinkre”, illetve

kipányváztuk a madarak birodalmát,
mozdonyokkal korcsolyázunk messze földre
és kantárt holnap elektromos hajókból dobunk
a sörényes, üvöltő tengerekre

A deszemiotizálás kassáki formáját például az *Oly friss* című versben figyelhetjük meg, amelyet a képek allegóriaszerű, de nem parafrázálható sorozata alkot:

Minden emberben ketrecek élnek, ezek esznek vagy énekelnek
és egyik emberben acélból vannak, a másikban pedig furulyákból.
Ha alszom, hozzám képest mi lesz a harmat?

Az *Esti felhőkön* című vers pedig meglehetősen radikális montázs, soronként vagy sorpáronként új szemantikai mezőkhöz kell alkalmazkodnunk.

Az eddig felsoroltak – bár Kassákon át jutottak el József Attilához és a többi követőkhöz – az expresszionista költészet viszonylag általános, nemzetközi toposzai. József Attilánál azonban megfigyelhetjük Kassák néhány

¹⁰ Tverdota György: József Attila mesterei. *Literatura* 1976. 3-4., 80–93. l.

¹¹ Derék Pál: *A vasbetontorony költői*. Argumentum, Bp., 1992. Uő. szerk.: *A magyar avantgárd irodalom (1915–1930) olvasókönyve. Kommentált szöveggyűjtemény*. Argumentum, Bp., 1998, 46. l.

merőben személyes modorosságát is, olyanokat, amelyek szépprózájában, sőt értekező szövegeiben is fellelhetők, mintha nem annyira Kassák poétikájának, hanem az általa (szociolingvisztikai értelemben) képviselt nyelvjárásnak volnának az elemei – s amelyek így óhatatlanul a magyar aktivizmus nyelvjárásává váltak.

Kassák megíratlan nyelvi programja – amely Ady és Szabó Dezső példáin alapul – arra irányul, hogy az irodalmi nyelv a hatás intenzitása érdekében látványosan különbözzék, „elemelkedjék” a beszélt köznyelvtől, de ez a különbség semmiképpen sem oly módon valósuljon meg, hogy az társadalmi különbségeket képezzen le. Vagyis a köznyelv és az irodalmi nyelv közötti különbség területe semmiképpen sem lehet a szókincs választékosága vagy a mondatszerkezet kifinomult összetettsége, mert ezek a célközönség számára elérhetőnél magasabb műveltségre, azaz a gyűlöletes polgári értékrendre utalnak. Ezért Kassák költői nyelve a köznyelvi alapszókincset egyedi szóképzésekkel teszi emelkedetté, hiszen a szótő és a képzők ismeretében az olvasó utána tud gondolni az ismeretlen szó jelentésének, míg egy idegen hatású műveltségész elriasztaná. Mondatszerkezeteiben Kassák látványosan kerül a bonyolultabb alárendeléseket, egyszerű mondatait viszont erősen megterheli bővítményekkel: szinte minden névszó elé jut egy jelző, ige elé határozó; a jellegzetes kassáki mondat tehát a köznyelvi mondat bővített, elnehezített változata. Ezek a bővített egyszerű mondatok, tagmondatok gyakran összekötő elem nélkül kerülnek egymás mellé, az aszindettonok tért nyitnak az asszoiációknak, így áll össze az expresszionista montázs. *A ló meghal...* első sorában mindezekre (tehát a szabad szóképzésre, a bővített egyszerű mondatra és a mondatok szervesen mellérendelésére) látványos példát találhatunk: „Az idő nyerített akkor azaz papagájosan kinyitotta a szárnyait mondom széttárt vörös kapu”.

Jellegzetes továbbá, ahogy Kassák a polgári irodalom vélt modorosságait ellen-modorosságok, urbanizmusok révén igyekszik elkerülni, így például mindenhol kiteszi a határozott névelőt (kinyitotta *a* szárnyait), és mindig többes számban említi a páros szerveket („a részvét poshadt limonádéja csurog *a* szemeidből” – *Üzenet a jó embernek*).

Ezek az elemek József Attilánál már 1922-ben szinte hiánytalanul megjelennek:

Ma nektek tornyozó akaratból ekhózok öblös meg forró szívemmel.
Mert valaki belém kovácsolta a végtelen
szeretet meg el nem csüggedés zengő acélját
és a nekifohászkodások és nekikeserülések
tajtos csöppjeit is belém injekciózta.
(*Proletárok!*)

Számtalan példát hozhatnánk ezeknek a poétikai elemeknek a pontos megértésére és tudatos kipróbálására az 1922 és 1924 közötti időszakból, sőt további példákat is sorolhatnánk, mint a név versbe foglalásának Kassától átvett gesztusát, vagy konkrét „költőtlen” szavak (például az „injekciózta”) használatát. Még Kassák jellegzetes, a futuristáktól átvett (és József Attilára egyebüttl nem is jellemző) „macsó” póza is feltűnik: „Ki mondaná meg az asszonyoknak, / Hogy kisöpörhetik a szomorúságot?”

Hogy mennyire tudatosan használt eszközökről, vagy másképpen mondvá, felvett, majd levetett modorról van szó, azt elég talán egyetlen statisztikai példával igazolni: József Attilánál a „szemeim” forma két ízben jelenik meg, 1924-ben az *Igaz ember* című expresszionista versben, és 1925-ben az *Olyan bolond vagy* címűben, ahol a szemek egy megszemélyesítő allegória elemei. Ezelőtt és ezután (összesen 16 esetben) mindig a „szemem” alakot használja.¹²

Amikor tehát Kassák az „ügyeskedő” terminussal él, egyáltalán nem bizonyos, hogy a korai József Attila rímes, metrikus, strófikus költészetére gondol: lehetséges, hogy éppen az avantgárd kísérletei járnak a fejében, amelyek ettől az – amúgy bizonyítottan komoly formakultúrával rendelkező – ifjútól igen ügyes imitációnak, sőt talán már-már paródiának tűnhetnek. Emlékezésében így idézi fel saját, első reakcióját: „Némi maliciával jegyeztem meg: – Azt mondhatnám, maga máris jobb Kassák-verseket ír, mint én!”¹³ Kassák talán – ha sokkal homályosabban is – azt az arroganciát érezhette meg bennük, amely később Babitsot egy életre elidegenítette József Attilától: ez a szemtelen suhanc *kijavítja* az ő verselését!

Az ügyeskedés benyomását tovább erősíthette, hogy József Attila nemcsak Kassák versnyelvét volt képes könnyedén imitálni, hanem a környezetében megjelenő néhány kevésbé kihívó, de épp ilyen eredeti hangot is. Úgy tűnik például, hogy Kassákénál mélyebb és hosszabb távú benyomást tett rá György Mátyás munkássága, amelyben a népdalok egyszerűsége ötvöződik a nonszensz költészet játékos és olykor morbid abszurdításával. György Mátyás versei közül például a *Hottentotta nóta*, vagy a *Legény gajdol* nem rína ki egy József Attila-kötetből, mint ahogy György Mátyás versei között sem tűnne fel egy ilyen versszak, Németh Andor szerint Kosztolányi egyik kedvence:¹⁴

¹² *József Attila élete és minden verse* CD. Hypermedia Systems Kft, 1998.

¹³ Kassák Lajos: *Emlékezés József Attilára*. = K. L.: *Csavargók, alkotók*. Magvető, Bp., 1975, 220. l.

¹⁴ Németh Andor: *A húszas évekből*, 147. l.

Énekeljünk –
haja ha!
Bömbölődjünk –
böm-böm-böm!
Susogjunk, hogy
sususu –
Üss egyet a
hátamba!
(Dalocska)

De József Attila avantgárd verseiben (különösen a szegénység témájára írt versekben, ahol az expresszionizmus összeér a naturalizmussal vagy inkább az Otto Dix által képviselt verizmussal) épp ilyen nyilvánvaló Barta Sándor groteszk tárgyilagosságának hatása. Azt a Barta-sort, hogy „Ég kék, fű zöld, mosónő tüdővész” (*Primitív szentháromság*) nem csupán a mosónő-téma kapcsolja József Attilához, hanem a szenvedés jellegzetesen szenvtelen szemlélete is: „nincsen betevő kenyérem s még sokáig fogok élni / 5 hete nem tudom mi van veled” (*A bőr alatt halovány árnyék*), és ugyanitt említhetők Komját Aladár groteszk katonadalai is.

A példák azt mutatják, hogy József Attila, akárcsak a reneszánsz festők, az elődök imitációján keresztül igyekezett tanulni. Meglehet, hogy Kassák ezt is átlátta, mint ahogy azt is, hogy mindkettőjük útja kifelé vezet az expresszionizmusból, de igencsak különböző irányokba.

Kérdéses azonban, hogy valóban azonnal végbement-e a szakítás. Könyvének József Attila-fejezetében Bori Imre arra utal, hogy József Attila az expresszionista korszak után még a dadaista szakaszban is kapcsolatban állt az avantgárral, ha nem is a mozgalommal, legalább az eszméssel.¹⁵ Ezt az ötletet érdemes alaposan megvizsgálni, különösen annak fényében, hogy milyen különös, féloldalas a dadaizmus magyarországi fogadtatása. Bori 1969-es könyvében a terjedelem tizedét sem éri el a dadaizmusról szóló fejezet, a hozzá kapcsolódó bibliográfia aránya pedig ennél is sokkal kisebb: valóban, alig van mit idézni. De ha Bori könyvének dadaizmusszemléletét összevetjük a két másik szerzőével, akikre a jelen írás erősen támaszkodik, akkor egyértelműen megmutatkozik a fölénye. Bori elemzése távlatosabb, mint az évtizedekkel később, sokkal nagyobb apparátus birtokában dolgozó Derék Pálé, és megértőbb, megengedőbb, mint a jóval korábban, szemé-

¹⁵ Bori Imre: I. m., 207. és 307. l.

lyes élmények birtokában dolgozó Németh Andoré – aki melleleg Tzara egyik első magyar fordítója volt.¹⁶

Érdekes megfigyelni, milyen hasonló Németh Andor és Deréky Pál eljárása. Előbbi (1942-ben) következetesen kudarcnak, bukásnak, zsákutcának nevezi a dadaizmust, és elrettentő példaként Kurt Schwitters azóta klasszikus antológiadarabbá vált verséből, az *Anna Blumé*-ből idéz.¹⁷ Utóbbi (1998-ban) átfogó antológiájában paródiának minősíti, és ezen az alapon teljességgel mellőzi Kudlák Lajos munkásságát.¹⁸ Ilyen háttér előtt különösen kiemelkedik Bori Imre teljesítménye, aki a dadaizmushoz is előítéletek nélkül tud közelíteni, azaz egyetlen előítélete mégis van: a saját, nagyszabású történeti koncepciója. Bori egyáltalán nem a kudarcot és a bukást, sőt nem is a „normalitás” medréből való kitérést hangsúlyozza, hanem a kultúra világának radikális felforgatását, a kreatív energiák felszabadítását. Azt is jól látja, hogy a dadaista mozgalom viharos lefutása nem egy eleve téves koncepció katasztrófája, hanem egy beépített paradoxon természetes következménye: a radikális tagadás akkor következetes, ha végül önmagát is megtagadja.¹⁹

Mindezzel együtt is különös gondolatnak tűnhet József Attilát, a Rend, a Törvény, a tiszta beszéd végsőkig racionális költőjét dadaistaként interpretálni. Bori nem is fejt ki ezt részletesen, csak könyve zárómondata jelzi az irányt: a *Tiszta szívvel* volna az a szöveg, amely világnézeti értelemben befejezi, betetőzi a magyar dadaizmust.²⁰ Fontos figyelembe vennünk, hogy Bori nem dolgozza ki kategóriáinak poétikai vonatkozásait: mindvégig ideológiákról van szó. Ha a *Tiszta szívvel* című vers fogadtatástörténetét, társadalmi és kanonikus funkcióit, korabeli, botrányos népszerűségét, majd folklorizálódását tekintjük, akkor valóban párhuzamba állítható az *Anna Blume* helyzetével a német irodalomban. Ráadásul kitapinthatók a hasonló intenciók is: valami olyasmi, amit ma promóciónak neveznénk. Ahogyan Schwitters számos kollázsán megjelenik az azonosítást segítő, védjeggyé vált „Anna Blume”, ugyanúgy adja a harmadik verskötet címének József Attila az addigra országosan ismertté vált sort: „Nincsen apám se anyám”.

A dadával való tematikai rokonságot sem nehéz illusztrálni. Íme egy részlet George Ribemont-Dessaigues *A közönséghez* című manifesztumából:

¹⁶ Az *Antipirin úr első menybeli kalandja* című dramatikus szöveg a *MA* VII. évfolyam I. számában, 1921 novemberében jelent meg.

¹⁷ Németh Andor: *József Attiláról*, 18. l.

¹⁸ Deréky Pál: *A magyar avantgárd irodalom (1915-1930) olvasókönyve*, 46. l.

¹⁹ Bori Imre: I. m., 275–279. l.

²⁰ I. m., 307. l.

Mielőtt elveszük az étvágyatokat a szépségtől, extázistól, cukortól,
filozófiától,
matematikai és poétikai metafizikus uborkasalátától
Mielőtt tisztító vitriolba mártunk és szenvedélyesen eltángálunk
Mindezek előtt
Fertőtlenítő fürdőt veszünk
És figyelmeztetünk:
Gyilkosok vagyunk.²¹

Ma már nehéz megfogható bizonyítékot találni rá, hogy József Attila korabeli imázsának része volt a megbotránkoztatás, de ha felütjük az *Így írtok ti* megfelelő fejezetét, a költő neve ilyen eposzi jelzővel társul: „József Attila, az elképesztő”.²² Pedig ez a paródia az általunk tárgyalt eseményeknél egy évtizeddel későbbi, 1934-ből való.

Nyilvánvaló, hogy a *Tiszta szívvel* nem minden szempontból dadaista költemény (poétikailag például nem az), de maga a felvetés számos aspektusból érdekes összefüggésekhez, felismerésekhez vezet; Bori Imre kedves szavával élve *revelatív*. A gondolkodás, a modellalkotás bátorsága és elfogulatlansága olyan érték, amelyet – mint illusztrálni próbáltam – a filológia, az empiria tényei sem írnak felül. Bori professzor munkásságának nem tévedhetetlenségben áll az értéke, hanem abban, hogy ma is új gondolatokat ébreszt, új távlatokat nyit. Akárcsak kedvelt tárgya, a magyar avantgárd.

A TALENTED MANOEUVERER

The Avant-garde Attila József in the light of Imre Bori's researches

This piece of writing sets off along the path that Imre Bori paved in order to shed light upon Attila József's avant-garde period. Using professor Bori's observations as a working hypotheses, the study cross-checks these hypotheses against more recent findings and poetic viewpoints. In order to achieve this, it makes an attempt at determining the boundaries of Kassák's linguistic innovations and their place in the tradition of Expressionism. The Dadaist period is less easy to grasp from the poetic aspect, and yet, by comparing examples, it is also possible to prove Attila József's involvement in it. As a final conclusion, it can be said that in the nineteen sixties Imre Bori was much more up to date in his views on Hungarian avant-garde and Attila József's place in it than any of his contemporaries.

²¹ Robert Motherwell: *Dada Painters and Poets*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1988, 109. l.

²² Karinthy Frigyes: *Így írtok ti I-II*. Szépirodalmi, Bp., 1979, I., 60. l.

HARKAI VASS ÉVA

ADALÉKOK BORI IMRE JÓZSEF ATTILA- RECEPCIÓJÁHOZ

Additional material to Imre Bori's reception of Attila József

A Bori Imre tanulmányköteteiben közölt József Attila-tanulmányok egy virtuális monográfia koordinátáit jelölik ki, amelyen belül kitüntetett helyet kapnak a költő *Tiszta szívvel*, *Medáliák*, valamint *Reménytelenül* című költeményei. A hatvanas évek József Attila-kutatásainak felismerései majd az 1970-es szürrealizmus-kötet avantgárd diskurzust vizsgáló fejze-
teiben összegződnek.

Kulcsszavak: Bori Imre tanulmánykötetei és József Attila-kutatásai, virtuális monográfia, *Tiszta szívvel*, *Medáliák*, *Reménytelenül*

Annak, aki Bori Imre József Attila-recepciójának nyomon követését tűzi ki célul, 1992-ig, ameddig Csáky Sörös Piroska bibliográfiája¹ követi a szerző publikációit, majd félszáz bibliográfiai adatot kell átfésülnie. A bibliográfiai adatok pedig könnyebben vagy nehezebben hozzáférhető, kötetekben, folyóiratokban, heti- és napilapokban publikált tanulmányokat, kritikákat, cikkeket, cikksorozatokat, „heti” és egyéb jegyzeteket rejtnek.

Amíg az olvasó, Bori Imre köteteinek, tanulmányainak, kritikáinak, cikkeinek követője nem tudott a szerző lappangó, kiadatlan József Attila-monográfiájáról, addig is feltételezhetette: a saját és gyűjteményes tanulmánykötetekben eddig csak részben publikált/újra-közölt tanulmányok, valamint a folyóiratok, heti- és napilapok hasábjain hozzáférhető tanulmányok, kritikák, cikkek, cikksorozatok és egyéb írások nagy vonalakban egy monográfia koordinátáit jelzik. Ebben a pillanatban olvasóként nem tudhatjuk, mit rejt Bori Imre lappangó, kiadatlan József Attila-monográfiája, s emiatt azt sem tudhatjuk, milyen viszonyban áll, állhat ez a kézirat az 1992-ig terjedő, majd' félszáz, ezen túl, 2004-ig, az irodalomtörténész életét lezáró évszámig pedig feltehetően még több bibliográfiai adat mögött álló szövegkorpusszal. Ennek

¹ Csáky Sörös Piroska: Bori Imre bibliográfia (1950–1992). Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1994

hiányában kísérlem meg a Bori Imre önálló köteteiben publikált/újra-közölt tanulmányok alapján kijelölni egy nem létező, virtuális József Attila-mono-gráfia súlypontjait, s meghúzni főbb koordinátáit. Pontosabban: e tanulmányok szövegeit egybeolvasva kísérlem meg meghatározni, hogy e kontextus a József Attila-életmű mely vonultait, pontjait, szöveghegyeit jelöli ki súlypont értékűeknek, hol, mely vonulatok mentén húzza meg főbb koordinátáit.

Kiindulópontként mégsem Bori Imre valamely önálló kötetében publikált szövege szolgál, hanem az újvidéki („noviszádi”) Bölcsészettudományi Kar 1961-es Évkönyvében közzétett tanulmánya (*A Tiszta szívvel-től a Medáliáig. Adalékok József Attila költészetének egy szakaszához*²). A tanulmány egyfelől amiatt lényeges szöveghegye, állomása Bori Imre József Attila-recepciójának, mert szinte a szerző első figyelemre méltó tanulmánya a költőről – vagy legalábbis az első komolyabb nekifutások egyike –, amely részletesen járja be – még ha az alcím szerint csupán „adalékokat” szolgáltatva is – József Attila költészetének egy szakaszát. Nem akármilyen szakaszát azonban, hiszen akár Bori Imre e korai tanulmányának szövegéből, akár a szélesebb értelemben vett József Attila-recepcióból kitűnik, hogy a *Tiszta szívvel* is és a *Medáliák* is lényeges súlypontjai az életműnek. Pontosabban: a későbbi József Attila-recepció is alátámasztja, hogy az életmű vizsgált szakaszának mindkét költemény lényeges kezdő-, illetve záródarabja – kulcsverse. Másfelől pedig amiatt lényeges Bori Imre e korai tanulmánya, mert utak vezetnek belőle későbbi József Attila-kutatásaihoz. A későbbiekben, 1970-ben ebből a szövegből készül a *Tiszta szívvel* verselemzése, amely az Oktatás és Nevelés című folyóirat hasábjain jelent meg 1974-ben³, 1977-ben pedig a *Szövegértelmezések* című Bori-kötetben⁴. Még lényegesebb, hogy a József Attila „dalairól” és a Medáliákról írottak, mielőtt ugyanebben a kötetben *József Attila kis formái* összefoglaló cím alatt⁵ újra napvilágot láttak volna, e dal- és Medália-elemzések szolgáltak Bori Imre azon kutatásainak alapjául, kiindulópontjául is, amelyek a magyar szürrealizmus feltérképezésére irányultak, s ennek keretén belül tárták fel többek között a József Attila-líra szürrealizmusának jellegét, természetrajzát is.⁶

² Bori Imre: *A Tiszta szívvel-től a Medáliáig* (Adalékok József Attila költészetének egy szakaszához). A noviszádi Bölcsészeti Kar Évkönyve. VI. könyv (1961), 313–335. l. A tanulmány teljes szövege eddig még nem jelent meg kötetben, a szerző ebben a formájában sehol másutt nem közölte (újra).

³ L.: József Attila *Tiszta szívvel* című verséről. *Oktatás és Nevelés*, 1974. 1., 17–25. l.

⁴ L.: József Attila két verse [*Tiszta szívvel*, *Reménytelenül*] = B. I.: *Szövegértelmezések. Írások versekről, prózáról*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1977, 116–133. l.

⁵ L.: József Attila kis formái [József Attila „dalai”, *Medáliák*] = I. m., 134–147. l.

⁶ L.: József Attila szürrealizmusa. A Dalocskától a Medáliáig. A *Medáliák*. József Attila szintézise. Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben = B. I.: *A szürrealizmus ideje*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1970, 88–127. l.

Az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Évkönyvétől a szürrealizmus-köteten át a *Szövegértelmzések* című Bori-kötetig gyűrűző lírainterpretáció ily módon nemcsak József Attila költészetének táguló köreibbe nyújt betekintést. Az egymásra másolódó s ebben az egymásra másolódásban részleteikben továbbgyűrűző szövegek egyúttal Bori Imre József Attila-recepciójána^k mélyüléséről és finomodásáról is vallanak. Az újraközlések ugyanis nem egyazon szöveg szöveghű, változatlan újraközlései, hanem egyes kérdéseket tovább részletező, értelmező és pontosító (feltehetőleg az újraolvasást is magukban foglaló) újraírások.

De térjünk vissza az „összöveghez” – az Évkönyvben 1961-ben közölt Bori-tanulmány szövegéhez. *A Tiszta szívvel-től a Medáliáig* oly módon nyújt adalékokat József Attila költészetének egy szakaszához, hogy közben az életmű több szakaszát is számba veszi. Teszi ezt oly módon, hogy nyomban az első oldalon vízvázalstóként, s ilyen értelemben, anélkül, hogy ez a szövegben szó szerint is elhangzana, kulcsversként jelöli ki József Attila *Tiszta szívvel* című, 1925-ben írott költeményét: „Bizonyos azonban, hogy éppen a Tiszta szívvel című verse jelzi legkifejezöbben József Attila költői fejlődésének egy szakaszát, vele zárul le az induló költői pálya első, útkereső korszaka.”⁷ Majd a továbbiakban: „S mind ezeken túl felmerül a kérdés: mi ennek a versnek a jelentősége, mi az, ami a költő egy fejlődési szakaszának zárókövévé teszi. Röviden és tömören így felelhetnénk rá: megtalálta önmagát, eljutott önmagához. Egyénisége végre a vers mondanivalójának középpontjába jutott, e versben a kívülről látott világ belső vetítésben jelenik meg. Félre nem érhetően arra döbben rá, hogy ki és mi, illúziótlanul ekkor méri fel először a maga életét, a maga helyzetét: leszámol mind a polgári élethez fűzött álmaival, mind pedig azzal az ámitással, amit a Kassák Lajos-os »forradalmi« pátosszal fűtött verseiben a maga életéről gondolt. Évek sok-sok kerülöje, tétovázása, eszmei zürzavara, stílusváltozásai után előttünk áll diadalmasan, a maga sorsát végre felmérten a költő húsz esztendejével. (...) A vers határkö volta, fordulópont-jellege élesen domborodik ki, ha a költő fejlődése szempontjából vizsgáljuk. (...) ebbe torkollt húsz évének minden élettapasztalata s így a magáraébredés nagy pillanatává vált, másfelől éppen ez a verse az *első pont, amely nem a polgári líra vonalába esik* [B. I. kiemelései], hanem attól észlelhető távolságban van, önálló koordinátákkal rendelkezik. A polgári líra műhelyében jó iskolára talált: tökéletes formai megoldásai éppen a *Tiszta szívvel*-ben erről tanúskodnak, de megvillan az a paradoxon is, amely minden nem polgári költőnél megtalálható, aki új tartalmak kifejezését keresi: József Attila is a polgári költészet teljes fegyverzete birtokában már nem polgári érzésvilágot szólaltat meg. (...) A költő azon a ponton állt a *Tiszta szívvel* korszakában, amikor a polgári líra

⁷ A Tiszta szívvel-től... I. m., 313. l.

eszközei és lehetőségei már nem tudták kielégíteni, de a magáét, a maga világát még nem találta meg, igazi költészete kialakításához még nem ismeri az utakat. A *Tiszta szívvel* azt mutatja meg, hogy a költő új utakra kényszerült, hogy egy emberi és költői pályaszakasz lezáródott, s hogy újnak kell kezdődnie vele.”⁸

Az idézetből az is kitűnik, hogy a költemény vízvázasztóként, „zárókő”-ként való kijelölése alkalmat ad arra, hogy a vers interpretátora végigtekintsen a költő lírájának e költeményt megelőző, „első, útkereső” szakaszán, József Attila korai költészetén. E gesztust szemlélve ugyanazt mondhatjuk a tanulmány szerzőjéről is, amit ő maga József Attila említett verse kapcsán írt: hogy „illúziótlanul” méri fel az induló költő korai líráját. (1980-ban, József Attila 1922-es első kötetéről, a *Szépség koldusáról* majd egyenesen azt írja Bori Imre, hogy a maga korában a kötet „a legkorszerűtelenebb verseskönyvek egyike” volt.⁹) Az idézetek sorából az is kihallható, hogy miközben Bori az induló József Attila költészetének „korszerűtlenségét” hangsúlyozza, szövegének egyik legmegterheltebb jelzője a *polgári*. A tanulmány szövegében huszonvalahányszor fordul elő a jelző, helyenként meglepő gyakorisággal és többnyire negatív értelmezésben – kötelezőnek vélt védekezéséért? igazolásként? –, „útvesztők és zsákutcák”, „illúziók” útjelzőjeként, mondván, hogy József Attila „a magyar polgári líra stílus- és vershagyományait utánozva hamis képet festett magáról és érzésvilágáról”.¹⁰ A tanulmány részének a *Szövegértelmezések* című 1977-es kötetben való újrairásakor módosul, finomodik az elemző meglátása, s finomodnak minősítései is. (1977-ben már nyilvánvalóan fel lehetett adni a védekező hozzáállást...) Itt Bori már „a Nyugat-nemzedék költői iskolájának” tapasztalatáról, „a Nyugat-nemzedék kimunkálta eszmény”-ről, a „költői tradíciónak tudott eredmények egyéni” áthangeléséről, „hagyományok” áthasonításáról beszél.¹¹

Bori József Attila-recepciójának mélyülő-bővülő körei követhetők nyomon abban a tekintetben is, ahogyan az 1961-es tanulmány szövegének felismeréseit a magyar szürrealista irodalom terén folytatott kutatásainak irányába fordítja – megint csak finomítva saját József Attila-recepcióját. Míg *A Tiszta szívvel-től a Medáliákig* című 1961-es tanulmányában József Attila „dalai” kapcsán a dal „szürrealista fogamzásá”-ról, „újraateremtésé”-ről¹², a *Kláriskok* „asszociatív merészségé”-ről¹³, a *Medáliák* kapcsán a szürrealiz-

⁸ I. m., 314., 318. és 319. l.

⁹ József Attiláról 1980-ban = Bori Imre huszonöt tanulmánya. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1984, 110. l.

¹⁰ *A Tiszta szívvel-től...*, 313. l.

¹¹ József Attila két verse = B. I.: *Szövegértelmezések*, 125. l.

¹² *A Tiszta szívvel-től...*, 324. l.

¹³ I. m., 327. l.

mus felszabadító erejéről¹⁴ beszél, s arról, hogy ez utóbbi versciklus versei egy „átmeneti fejlődési szakasz zárókövei” s „együttal lezárásai a költő ifjúkorának, költői fejlődése kereső, kutató korszakának is”¹⁵, a József Attila expresszionizmusát tárgyaló, *A szecessziótól a dadáig*¹⁶ című 1969-es kötet közzétételét követően *A szürrealizmus ideje* című kötetének József Attila líráját érintő tanulmányaiban tovább részletezi a költő szürrealizmusának jellegzetes és megkülönböztető vonásait. Azt is mondhatjuk, hogy míg az 1961-es tanulmány csupán megemlíti e versek szürrealista vonásait, s elhelyezi őket a költő szürrealista kísérleteinek, változatainak sorában, a szürrealizmusról szóló könyv részletesen járja körül s tárja fel a József Attila-féle szürrealizmus mibenlétét, természetrajzát, meghatározó jelentőségű részjelenségeit. Ugyanakkor szélesebb távlatokban is láttatja azokat a kulcsversként felfogható költeményeket, amelyeket már az 1961-es tanulmány szövege is kijelölt: a *Kláriskát* mint „a magyar szürrealista vers példa nélkül álló, semmi más szürrealista megnyilvánuláshoz nem hasonlítható” remekművét¹⁷, amely a költő szürrealista verseinek második vonulatát zárja le¹⁸, valamint az „összegezés kétségtelen indítékaival” készült *Medáliákat*.¹⁹ 1970-es tanulmánykötetében Bori a József Attila-féle szürrealizmus kutatásában is tovább halad: a költő szürrealizmusának „szintézise”-ként a harmincas évek konstruktivizmust is érintő változatait, kísérleteit veszi számba (*A város peremén, Óda, Eszmélet* stb.), kitérve a „kívül” és „belül” tereit vizsgáló/egyesítő, marxi és freudi tanok meghatározó jelentőségű szerepére is, hogy végül „nemcsak a magyar, de a világirodalmi szürrealizmusnak is egyik legrettenetesebb, legsötétebb” remekművével, a *Szabad-ötletek jegyzéké...-vel* zárja a József Attila-líra szürrealizmusának feltárását.

Bori Imre József Attila-recepciójának van még egy hangsúlyos állomása: a *Reménytelenül* költői pillanatának tetten érése. Nem sokra azt követően, hogy 1961-es tanulmányában felsorakoztatja a költő szürrealista „dalainak” változatait, szürrealizmusának szakaszait, a következő évben, 1962-ben, a *Híd* az évi utolsó számában teszi közzé *A „semmi ágán”* című tanulmányát, amely kötetben előbb az 1965-ös *Eszmék és látomásokban*, majd Bori 25 tanulmányát tartalmazó, 1984-es kötetében fog újra megjelenni. E két év alatt, 1961-ben és 1962-ben Bori Imre József Attila költészetének időben is, szemléletét tekintve is két távoli végpontja között mozog, amikor 1961-ben a *Tiszta szívvel* című költemény kapcsán egyik végpontként a

¹⁴ I. m., 331. l.

¹⁵ I. m., 336. l.

¹⁶ Bori Imre: *A szecessziótól a dadáig*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1969

¹⁷ Bori Imre: *A szürrealizmus ideje*, 105. l.

¹⁸ I. m., 108. l.

¹⁹ Uo.

„nincsen”-eket, másik végpontként pedig, egy másik kulcsvers, az 1933-as *Reménytelenül* (s egy sor kései József Attila-vers) kapcsán az egzisztencialista filozófiával is egybehangzó „semmi” fogalmát hangsúlyozza, a lét egzisztencialista kicsengéseként most már az abszurdumot nevezvén meg.²⁰ A két végpont közé pedig a magány – tudjuk, sikertelen – feloldásának kísérleteiként illeszti be a szeretet-motívumot variáló anya-verseket és a Flóra-versek „szerelmes énekei”-t.²¹

Bori Imre leglényegesebb tanulmányaiból egybeolvasható virtuális József Attila-monográfiája nem ígér teljes pályaképet, ám az életmű szinte minden egyes szakaszát bejárja s kijelöli e költészet főbb vonulatait, egy-egy költői korszakot meghatározó lényeges költeményeit – kulcsverseit. Mindezt azok a folyóiratokban, heti- és napilapokban elszórt tanulmányok, verselemzések, cikkek, valamint a József Attila-recepciót (szigorúan és gyakran polemikusan) mérlegelő kritikák egészítik ki, amelyek kötetben való majdani megjelentetése nemcsak a könnyebb hozzáférhetőséget tenné lehetővé, hanem e virtuális monográfiának az itt ismertetett tanulmányok nagyobb léptékei között üresen maradt helyeit is kitöltené.

ADDITIONAL MATERIAL TO IMRE BORI'S RECEPTION OF ATTILA JÓZSEF

The studies and essays on Attila József by Imre Bori marked out the co-ordinates of a virtual monography in which the poems *Tiszta szívvel*, *Médáliák*, and *Reménytelenül* had a distinctive place. In the seventies the findings of the sixties became summed up in his volume on surrealism, in the chapters that study avant-garde discourse.

²⁰ A „semmi ágán” = Bori Imre huszonöt tanulmánya. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1984, 129. l.

²¹ I. m., 128. l.

GEROLD LÁSZLÓ

„A KÖLTŐRŐL SZÓLTAK”

Bori Imre kritikái a József Attiláról írt könyvekről

„They spoke about the poet”. Imre Bori’s critical review’s of books written about Attila József

Bori Imre mintegy háromezer tételből álló opusában körülbelül ötven tanulmány, kritika, jegyzet, cikk foglalkozik József Attilával és életművével. Ezek között található az a négy kritika, melyeket Bori Imre a József Attiláról írt könyvekről jelentetett meg a Híd 1964. évfolyamában. A négy írás közül kettő egy-egy József Attila-monográfiával foglalkozik. Bori Imre szerint Szabolcsi Miklós könyve (Ifjú életek indulója) csak részben tesz eleget a műfaji követelményeknek. Elsősorban szociológiai kategóriákkal operál, s háttérben hagyja a művet, számára az irodalomszempontúság másodlagos, ezért, bár számos új adatot tár fel, Szabolcsi monográfiája nem szól érdemben az életmű első, 1923-ig terjedő időszakáról. Gyertyán Ervin könyvét (Költők és kora) Bori Imre közelebb érzi magához, mert leszámol az álmarxista dogmákkal, melyek a költő opusát tévesen értelmezték, s mert Magyarországon elsőként tesz kísérletet az életmű irodalmi, esztétikai jellegű interpretálására, arra, ami Bori Imre József Attiláról írt szövegeit is markánsan jellemezte. Bori további kritikái közül az egyik József Attila és az illegális kommunista párt kapcsolatáról, a másik pedig a költő mákói éveiről írt dolgozatokkal foglalkozik.

Kulcsszavak: Bori Imre, József Attila, recepció, monográfia, kritika

Amint a mintegy háromezer bibliográfiai tételből (CSÁKY S., 1994) álló munkássága tanúsítja, Bori Imre a legtöbb tanulmányt, kritikát, cikket Fehér Ferenc, Herceg János, Kassák Lajos, Kosztolányi Dezső, Miroslav Krleža, Radnóti Miklós, Sinkó Ervin, Szenteleky Kornél és Weöres Sándor mellett József Attiláról és életművéről írta. Az első, 1952-ben megjelent, *Találkoztam József Attilával* című, a Hídban (BORI, 1952) Fejtő Ferenc újvidéki látogatása kapcsán közölt szövegtől mintegy fél évszázadon át visszavisszatérő témája volt Bori Imrének József Attila. Ebben a gazdag, ha a különböző évfordulók alkalmából publikált cikksorozatok egyes darabjait külön írásokként számoljuk, akkor több mint ötven József Attila-írást, tanulmányt, verselemzést, kritikát, cikket magában foglaló opusban négy olyan

kritika is található, amelyeket Bori Imre a József Attiláról szóló könyvekről írt. Mind a négy a Híd 1964. évfolyamában (BORI, 1964) jelent meg, Bori Imrének abban az alkotói periódusában, amikor rendszeresen három helyen publikálta írásait. A Dolgozóknak a vajdasági magyar irodalomról írt könyvismertetői, a Magyar Szó Kilátó című mellékletében jegyzetszerű reagálásai, a Hídban pedig tanulmányai (Németh Lászlóról, Déry Tiborról, Weöres Sándorról, Juhász Ferencről) és hosszabb kritikái jelentek meg.

A négy kritika, bár számuk akár elenyészőnek is tekinthető, mind a gazdag József Attila-irodalom vonatkozásában, mind pedig Bori Imre József Attilával kapcsolatos szövegei viszonylatában, a József Attila-recepció fontos könyveiről készült. Szabolcsi Miklós *Fiatal életek indulója* című könyve (SZABOLCSI, 1963) indító kötete egy négy részből álló monumentális monográfiának (SZABOLCSI, 1977; 1992; 1998), a téma alapműve ez, amely Gyertyán Ervin József Attila költészete és esztétikája alcímet viselő könyvével, a *Költőnk és korával* (GYERTYÁN, 1963) a József Attila-recepció új szemléletének kezdetét jelenti. A másik két, Bori által recenzált kötet közül Vértes György (VÉRTES, 1964) – a *József Attila és az illegális kommunista párt* – az életrajz s az életrajzzal összefüggésben az opus olykor igen kedvelt és magasra értékelt, olykor pedig kevésbé méltatott, ún. proletárversei vonatkozásában fontos kiadvány, Saitos Gyula *József Attila Makón* című könyve (SAITOS, 1964) pedig a költő életének és szemléletének alakulása, emberi és költői fejlődése tekintetében jelentős szakaszával foglalkozik.

Szabolcsi részmonográfiájáról írt kritikájában Bori Imre abból indul ki, hogy egy monográfiának a pályakép, életrajz és művek „harmonikus egységét” kell nyújtania, a *Fiatal életek indulója* azonban csak részben tesz eleget ennek a műfaji követelménynek. „[T]öbb is, kevesebb is”. Több, mert a kelleténél nagyobb terjedelemben foglalkozik a tárgyalt tizennyolc év, az 1905 és 1923 közötti időszak társadalmi, politikai körülményeivel, szociológiai vonatkozásokkal, s az irodalomszempontúság „kívül esik érdeklődésének körén”, ami Bori szerint annál kevésbé érthető, mert József Attila „volt az, aki olyan egyértelműen s félre nem érthetően éppen *költő voltában* (kiemelés B. I.) látta társadalmi szerepét”. Szabolcsi szociológiai kategóriákkal operál, „háttérben hagyja a művet”. Számára, írja a kritikus, „József Attila pályaképe nem cél, hanem alkalom, hogy általánosításait az irodalomtörténetírásba vonva, ismételten igazolja a szociológiai irodalomszemlélet létjogosultságát”.

A túlzásba vitt szociológiai szemléletet a könyv kritikusaik közül Hanák Péter (HANÁK, 1964) és Kardos (Pándi) Pál (KARDOS, 1965) sem tudja elfogadni. Az Alföldben kritikát író Kardos szerkesztési hibának tekinti a kötet tematikai aránytalanságát, s bár megjegyzi, hogy Szabolcsi könyve

„sokkal inkább életrajz, mint műelemzés”, dicséri a szerző sokfelé tekintő buzgóságát. A Kritikába író Hanák Péter ugyancsak észrevételezi a túlzásba vitt szociologizálást, „a téma legapróbb részletekig hatoló és szinte minden lehetséges történeti, társadalmi, irodalmi vonatkozását”, de a „kutatás és feldolgozás *komplex* (kiemelés H. P.) módszere” és jellege érdekében ezt Borihoz képest kevésbé tartja zavarónak. Igaz, úgy látja, hogy például „a Ferencváros leírásában bizonyára vannak a főtéma sodrásából kiszakadt, önállósodott mellékhatások”, de fenntartás nélkül elfogadja „a Mama áldozatos proletárasszonnyá” történő magasztosulását, illetve kitűnőnek mondja „Makó társadalmának” rajzát.

Bori mindkét rész kérdésben másként ítél.

Számára a „mama-mítosz” Szabolcsi megfogalmazta dimenziója azt a kérdést veti fel: „vajon az osztályhűség irodalomtörténeti kategória-e”, s mint ilyen, lehet-e „az interpretáló szemléletének középpontjába állítani”, ahogy Szabolcsi teszi? A kritikus válasza: nem. Mert Bori szerint olyan konstrukcióval állunk szemben, amelyet a szerző visszavetítve akar a költő „életére és művére rákényszeríteni”. Ezzel függ össze a monográfus azon téves igyekezete is, hogy József Attila sorsában „tipikus proletársorsot akar látni”. Természetesen nem arról van szó, ahogy ezt Bori is megjegyzi, miszerint ő tagadni kívánná „József Attila proletárszármazását, s hogy az »utca és föld fia« volt”, hanem arra szeretne figyelmeztetni, hogy a származás esetében fontosabb megvizsgálni, ez „milyen *emberi* (kiemelés B. I.) következményekkel” járt, „s ezen túl, milyen »költői« következményei vannak”. Az életrajzi tényeket a kritikus, helyesen, elsősorban ezek „költői következményei miatt” tartja érdekeseeknek és jelentőseknek.

Hasonlóképpen a művek, az opus szempontjából látja indokoltnak a költő „apa-mítoszá” is, illetve a makói évek rajzát, amit Hanák Péter kitűnőnek vélt, Bori azonban másként ítéli meg. Nem a részletek miatt tartja elégtelennek a monográfiának ezt a fejezetét, hanem azért, mert Szabolcsi megelégszik a részletekkel, s nem látja, hogy József Attila életében Makó inkább mélypont volt, akár Öcsöd, ahol a költőt nevéből is megfosztották, Attila helyett Pistának nevezték. Az öcsödi életbe öntudatlanul került, a makóit viszont, „ha kényszeredetten is, de vállalta”. Ez pedig teljes meghasonlást, egyeniségének (ön)feladását jelentette. Szerepet vállalt, amikor „költőként és emberként is szorgalmasan tanulta a polgári világ szokásait, miközben létének eltitkolásában az ellentmondások viharfelhőit gyűjtötte a feje fölé”. Verseiben nem ő, nem valódi, hanem kitalált Én-je szólalt meg. Következőképpen, mondja Bori, nem formai, hanem érzelmi epigonságról tanúskodnak az ekkor írt versek, melyeket Szabolcsi, tévesen, Ady-, Juhász Gyulavagy Kassák-hatásként, a költővé érés eredményeként tárgyalt, holott a költő „egy nagy vargabetű megtételére kényszerül”-t. Az Én-vesztés ad kulcsot

annak megértéséhez, hogy hosszúra húzódott József Attila ún. kereső korszaka, hogy „miért kellett olyan nagy utat megtennie igazi költészete megszólaltatásáig”.

Az avantgárd jelentőségét és fontosságát már ekkor felismerő Bori Imre magától értetődően nem hagyja említés nélkül, hogy József Attila találkozása a „szélsőséges avantgardizmus”-sal „nemcsak formális kérdést jelent, hanem emberit is, a maga elvesztett egyéniségének, alaptermészete vonásainak kiszabadítását abból a »csipkerózsika-álomból«, amelybe talán már ott, a gyermekkor öcsödi éveiben merült”, s amely Makón is hatalmában tartotta.

Végezetül Bori megdicséri a részmonográfia szerzőjét, hogy a „József Attila-filológia terén szerzett érdemei maradandóak”, hogy jeleskedett a filológiai kérdések megoldásában, ez „az igazi területe”, de leegyszerűsített József Attila-képét nem tudja elfogadni, mert a társadalom és a munkásosztály kategóriájára redukálja interpretációját, s mert „az élet és a mű egyaránt ellene szegül az ilyen tendenciának”. Ebből adódóan Bori kritikájában, Hanákkal ellentétben, kritériumként fel sem merül a marxista tudományosság követelménye és követése.

Szabolcsi Miklós könyvével ellentétben Gyertyán Ervin *Költőnk és kora* című kötetét Bori Imre sokkal közelebbinek érzi magához. Részben, mert az „első lépést jelenti a Révai-revízió terén”, s mint ilyen vállalja az álmarxista dogmákkal való leszámolást, mert „elsőnek tett kísérletet József Attilát értékelve egy előítéletektől mentesebb, »irodalmibb«, tehát esztétikához inkább tartozó koncepció kialakítására, ebből következően pedig József Attila életművének árnyaltabb, gazdagságát jobban megmutató interpretációjára is”, részben pedig, éppen az előbbiekből következően, Gyertyán olyan kérdésekkel is foglalkozik, sőt, többnyire elfogadhatóan, mint az egzisztencializmus és a freudizmus, amelyeket a tanulmányíró Bori Imre is már vizsgált. S abban is rokonának érzi a kritikus a kötet íróját, hogy Gyertyán „[N]em akarja tovább mondani elődei szavait, hanem önállóan s előítéletektől mentesen keresi József Attila életművének döntő jellegzetességeit, s olyan »tabu« területekre is elmerészkedett, amelyeket a József Attila-irodalom vagy óvatosan elkerült, vagy közhelyekkel igyekezett »ártalmatlanná« tenni” – mint amilyenek például a József Attila „huszadik századiságát” példázó freudizmus és egzisztencializmus.

Bori szerint is ezek József Attila költészetének kulcskérdései. Mivel, ahogy Gyertyán írja, s idézi Bori, „József Attila ugyanis nem csupán az »utca és a föld« fia, nem csupán a marxizmus igazságainak páratlan költőiségű megfogalmazója”, de „az egzisztencialista életélményeknek is olyan lírai fogalmazását adja, ami ugyancsak egyedülálló a par excellence egzisztencialista költészetben is”. Nem tudja viszont elfogadni Gyertyánnak azt a törekvését, mellyel „spontán ihletre” kívánja redukálni a költő egzisztencia-

lista létélményét, s hogy úgy véli, a „kulcsszavak találkozása – semmi, bűn –...nem jelent világnézeti találkozást is”. Hogy az egzisztencializmusnak van „reális magja” erre a XX. századi világirodalom éppen úgy tanú lehet, mint József Attila költészete. Ezzel kapcsolatban hivatkozik Bori Imre saját Híd-beli, *Semmi ágán...* című tanulmányára (BORI, 1962), ahol a kérdést részletesebben taglalta.

S itt, ezen a ponton kapcsoljuk be fejtegetésünkbe a kötetről a pécsi Jelenkorba kritikát író Fülöp László (FÜLÖP, 1964) sorait: „Röviddel a könyv elkészülte után (inkább előbb!) jelent meg Bori Imre esszéje (BORI, 1962), mely külön ezt a kérdéskört tekinti át, s az ide tartozó jelenségek vázolásában hasonló eredményekre jut. Ez is jelzi, hogy Gyertyán ráérezett itt egy nem elhanyagolható mozzanatra”, majd a találkozási pontok után a két tanulmány különbségeire tér rá: „s ugyanakkor határozott marxista szemlélettel (Gyertyán) egyértelműbb, pontosabban fogalmazott – tehát helyesebb – álláspont-ra jut a Híd tanulmányírójánál” (FÜLÖP, 1964). Lehet, tehetnénk hozzá, de ahhoz jó lenne tudni, miben s miért helyesebb Gyertyán véleménye Boriénál. Ám ezt a felfedezését Fülöp László, sajnos, nem osztja meg olvasóival.

Bori helyesnek tartja Gyertyánnak a freudizmussal kapcsolatos kérdésfelvetését, hogy József Attila versei a freudizmus nélkül „létrejöttek volna ebben a formában”, valamint hogy „a betegség hatása – orvosi probléma; a freudizmusnak mint irányzatnak szerepe a költészetben – esztétikai” kérdés. Vagyis, hogy József Attila esetében a freudizmust nem lehet csak kezelési vonatkozásban használni, ahogy a magát marxistának nevező szemlélet vélte. Ugyanakkor Bori sajnálattal állapítja meg, hogy Gyertyán „erejét az interpretációk tévedéseinek, »elkődösítő« tendenciáinak tisztázására fordítja, s nem tud igazi kérdésfelvetéséhez, a »freudizmus« esztétikai kicsengései kérdéséig eljutni”. Ettől függetlenül eredmény a dogmatikus József Attila-szemlélettel szemben az, amit Gyertyán képvisel.

De ez már átvezet általában az irodalom esztétikai és ideológiai megítélésének problémájához, amelyet Bori is, Gyertyán is az esztétika javára dönt el.

Mivel Bori, kritikai megjegyzései ellenére is, lényegében üdvözli Gyertyán vállalkozását, hogy revideálja az álmarizmus által kanonizált József Attila-képet, sajnálattal állapítja meg, hogy a könyv második, A gondolkodó címet viselő része, melyben a szerző „[A]rra keres feleletet, hogyan lesz a József Attila-i igazságokból vers, költemény, esztétikum”, hogy egészítik ki egymást az esztétikai írások és versek, már sokkal kevésbé meggyőző. Az azonban evidens, miszerint Gyertyán „tett először kísérletet arra, hogy József Attila esztétikai tárgyú vizsgálódásait a szegényes magyar esztétikai irodalomba felvéve, az »esztétikai gondolat« jelentős magyar teljesítményeként értékelje”. Gyertyán könyvének részleteredményei között említi a kritikus az eisensteini montázstechnika alkalmazását, amit (tegyük hozzá, a fil-

mekről is író Gyertyánnak ezt nem volt nehéz felismernie) azonban nem csak megállapít, hanem helyesen a József Attila-i képpalkotás központi kategóriájának is tart, mert lényege „nem a konkrét és objektív hasonlóság, nem az elvont és szubjektív megfelelés ilyen vagy olyan formája, nem a reflexió, nem az érzés, nem a szemlélet – hanem az *összefüggés*” (kiemelés GY. E.). Míg Bori ezt elfogadja, addig például a kötet másik kritikusa, Földényi László (FÖLDÉNYI, 1964) az Irodalomtörténeti Közleményekben úgy ítéli meg, hogy a montázselmélet, a montírozási eljárás kevésbé jellemző, amint ezt szerinte Gyertyán verselemzései is tanúsíthatják.

Gyertyán József Attila-könyvének kritikusai lényegében szót értenek abban, hogy a szerző új utakat nyit a téma kutatásában, ebben csupán Kardos (Pándi) Pál kételkedik, mondván, hogy azokat a mélységeket, amelyek fölé merészkedett, „igazán áthidalta volna”. Bori azért tartja értékes és jelentős műnek Gyertyán Ervin könyvét, mert – ahogy kritikája zárósoraiban írja – „ha sokszor bátortalanul is (...), az izgalmas, sokrétű és összetett »modern« József Attilát akarta meglátni”.

Azt, akit tanulmányaiban, cikkeiben Bori Imre is keresett.

Bori Imre említett másik két kritikája közül a makói éveket feldolgozó könyvről írott azért is kevésbé érdekes, mert ebben Bori lényegében megismétli azt a véleményét, amit a Szabolcsi-monográfia kapcsán tett, s amihez Saitos Gyula is meggyőző adalékokkal szolgál, nevezetesen, hogy a „makói évek nem voltak harmonikusak, hanem éles konfliktusok közepette” teltek, s hogy a „József Attila látszat-élete és valóságos élete” közötti kettősség következményeként létrejött kötete, „*A szépség koldusa* a fiatal költő legnagyobb önbecsapása és önáltatása”. Hogy ennél sokkal érdekesebb Vértés György könyve, amely József Attila és az illegális kommunista párt kapcsolatát vizsgálja, annak magyarázatát abban kell látni, hogy a témának, tudtommal is, mind a mai napig nincs megnyugtató feldolgozása.

Bori számára Vértés könyve csalódás, mert bár nagy ígérettel lépett fel, de „beállt azok sorába, akiket bírált”. Nemcsak hogy túlértékeli Szántó Judit személyét, s mereven szembeállítja a költő barátait és ellenségeit, sokkal inkább, mert József Attilát „igen ingadozó, naiv marxistának” látja, hasonlóan, mint a költőt mellőző pártfunkcionáriusok, holott írásaiból „ragyogó gondolkodót és marxistát ismerhettünk meg”. A könyv egyetlen érdeme a kritikus szerint, hogy „vitára ingerel és gondolkodásra készít”. De Vértés könyve után is „meg kellene vizsgálni, valóságosan milyen szerepet játszott a párthoz való viszony József Attila életében, nincsen-e ez a kérdés jobban felnagyítva, mint a valóságban volt”.

Bori Imre több József Attiláról szóló kötetéről nem írt, holott 1964 után többen is foglalkoztak érdemben az opusszal. Szabolcsi négy kötetben, háromezernél több oldalon írta meg monográfiáját, Németh G. Béla (NÉMETH, 1982) a kései verseket elemezte, könyve(i) van(nak) többek között

Tverdota Györgynek (TVERDOTA, 1987; 1998; 1999; 2004), Török Gábornak (TÖRÖK, 1968; 1976), Beney Zsuzsának (BENEY, 1989; 1999), Szigeti Lajos Sándornak (SZIGETI, 1988), megjelent három kötetben a *Kortársak József Attiláról* című szövegválogatás (TVERDOTA, 1987a), Vágó Márta (VÁGÓ, 1975) és Illyésné József Attila-könyve (ILLYÉS, 1987) s több kollektív tanulmánykötet (SZABOLCSI, ERDŐDY, 1980; FENYŐ D., 1980; FENYŐ D., 1983; B. CSÁKY, 1983; SZABOLCSI, 1991; HORVÁTH, TVERDOTA, 1992). Sajnálhatjuk, hogy ezekről Bori Imre nem írt (BORI, 2000), hiszen véleményével, gondolataival mindenképpen teljesebb lenne az a József Attila-szemlélet, amelyet tanulmányaiból, cikkeiből s az itt bemutatott négy kritikából ismerünk, s amelyeket mindenképpen a József Attila-recepció jelentős, megkerülhetetlen tényezőiként kellene az irodalomtörténet-írásnak számon tartania.

Hivatkozások

BENEY ZSUZSA

(1989) *József Attila-tanulmányok*. Bp.

(1999) *A gondolat metaforái*. Bp.

BORI IMRE

(1952) Találkoztam József Attilával. *Híd* 10. sz., 614–616. l.

(1962) A „semmi ágán”. *Híd* 12. sz., 1115–1129. l.

(1964) A költőről szóltak... *Híd* 2. sz., 105–120. l.

A költőről szóltak. *Híd* 12. sz., 1447–1455. l.

(2000) Szabolcsi Miklóstra emlékezünk. *Hungarológiai Közlemények* 3. sz., 85–86. l.

Ebben többek között ezt írja: négykötetes József Attila-monográfiájában „*impozáns módon mindenre kiterjedő figyelemmel több mint 3000 oldalon mutatta be, mondta el József Attila életét és elemezte költészetét szinte versről versre haladva. Harminc éven át dolgozott makacs kitartással és gyűjtötte a tényeket és véleményeket a költőről s mindazokról, akik kapcsolatban álltak vele. Természetesen lélekben és ismeretekben nem ugyanaz a tudós írta az első kötetet, aki pontot tett a negyedik kötet utolsó mondata után. A négy kötet híven tükrözi a tudósi szándékot, hogy korszerű elméletekben is azsúrban maradjon a világban lejátszódó irodalomelméleti változásokkal és szinte naprakész vizsgálta a költő fokozatosan gazdagodó, gondolkodásban, érzésekben, versformálásban mind dússabb életét és művét. Az első kötetet pozitivistá, az életrajzi adatok begyűjtésével és pontosításával törődő kutató írta, hogy majd fokozatosan eltávolodva a merev marxista irodalomfelfogástól, hajlékonyan, mind modernebb vizsgálati eszközökkel mélyedjen el József Attila világában. S nem volt rest bevallani merevségeit, gondolkodásának egyoldalúságai felett bírálatot mondani, helyesbíteni állításait, s visszavonni azokat az állításokat, amelyekben tévedett, és amiket megcáfoltak az új kutatási eredmények. Az 1960-as években még védte a költőt a modern eszméktől.*”

B. CSÁKY EDIT (szerk.)

(1983) „*A mindenséggel mérd magad!*” Bp.

CSÁKY S. PIROSKA

(1994) *Bori Imre-bibliográfia (1950-1992)*. Újvidék

Ide számíthatók a 2364 tételt tartalmazó bibliográfia megjelenése után 2004 áprilisáig írt Bori-cikkek is, így jön ki mintegy 3000 tétel.

FENYŐ D. GYÖRGY

(1980) *„A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd.”* Bp.

(1983) *Költők és korunk I-III. (Tanulmányok József Attiláról)*. Bp.

FÖLDÉNYI LÁSZLÓ

(1964) Gyertyán Ervin: *Költők és kora. Irodalomtörténeti Közlemények* 3. sz., 393–396. l.

FÜLÖP LÁSZLÓ

(1964) Gyertyán Ervin: *Költők és kora. Jelenkor* 4. sz., 368-369. l.

GYERTYÁN ERVIN

(1963) *Költők és kora*. Bp.

HANÁK PÉTER

(1964) Szabolcsi Miklós: *Fiatal életek indulója. Kritika* 1. sz., 56–60. l.

HORVÁTH IVÁN, TVERDOTA GYÖRGY (szerk.)

(1992) *„Miért fáj ma is”*. Bp.

ILLYÉS GYULÁNÉ

(1987) *József Attila utolsó hónapjairól*. Bp.

KARDOS (PÁNDI) PÁL

(1964) *Könyvek József Attiláról. Alföld* 12. sz., 1133–1137. l.

NÉMETH G. BÉLA

(1982) *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Bp.

SAITOS GYULA

(1964) *József Attila Makón*. Bp.

SZABOLCSI MIKLÓS

(1963) *Fiatal életek indulója*. Bp.

(1977) *Érik a fény*. Bp.

(1980) ERDŐDY EDIT, *József Attila útjain*. (Szerk.) Bp.

(1981) (1991) *József Attila-versek elemzése*. (Szerk.) Bp.

(1982) (1992) *„Kemény a menny”*. Bp.

(1983) (1998) *Kész a leltár*. Bp.

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

(1988) *A József Attila-i teljességigény*. Bp.

TÖRÖK GÁBOR

(1968) *A líra: logika*. Bp.

(1976) *József Attila-kommentárok*. Bp.

TVERDOTA GYÖRGY

(1987) *Ihlet és eszmélet*. Bp.

(1987a) Kortársak József Attiláról

(1998) *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*. Bp.

(1999) *József Attila*. Bp.

Medvetánc. Nagyon fáj. Bp.

(2004) *Tizenkét vers*. Bp.

VÁGÓ MÁRTA

(1975) *József Attila*. Bp.

VÉRTESSY GYÖRGY

(1964) *József Attila és az illegális kommunista párt*. Bp.

„THE SPOKE ABOUT THE POET”

Imre Bori's critical review's of books written about Attila József

In Imre Bori's opus of about three thousand items, some fifty studies, pieces of criticism, notes and articles deal with Attila József and his oeuvre. Among these we find the four critical reviews that were published in the literary journal *Híd* during 1964. Two of the four are critical reviews of monographs. The book by Miklós Szabolcsi (*Ifjú életek indulója*) only partly fulfills the requirements of the genre. It operates mostly with social categories and leaves the work in the background; the literary viewpoint is secondary, and for this reason the monograph by Szabolcsi – in spite of the fact that it sheds light to a number of new data - does not deserve credit for the first period (up to 1923) of the poets life-work. Imre Bori feels closer to the writer of the other monograph, Ervin Gyertyán, because he, in his work, does away with the pseudo-Marxist dogmas that misinterpreted the poet's opus, and, also, because he is the first one in Hungary to make an attempt at a literary and aesthetic interpretation of the poet's life-work, what was also a marked characteristics of Imre Bori's writings on the poet. Imre Bori's other two critical reviews are of a paper written about Attila József and his relation to the illegal communist party, and a paper written about the poet's years spent at Makó.

KÁICH KATALIN

JÓZSEF ATTILA ÉS AZ ÉLETJEL

Attila József and the oral magazine *Életjel*

A dolgozat röviden összefoglalja az *Életjel*nek és a Csáth Körnek azokat a rendezvényeit, melyekben József Attila költészete is helyet kapott. A számvetés során egyértelművé válik, hogy legkevesbé az iskolában tanított proletárköltő képe rajzolódik ki az elmúlt időszakban előadott versek viszonylatában.

Kulcsszavak: József Attila, *Életjel*, Csáth Kör

Az *Életjel*et élőújságnak, „pódium”-nak szánták megálmodói Szabadkán a múlt század ötvenes éveinek derekán. Az első szám 1958. október 28-án jelent meg, szerkesztősége volt, mint bármely más, írott szót rögzítő újságnak. A művelődés, a közművelődés letéteményeseként az irodalom, a zene, a színház, a film- és a képzőművészet voltak azok a területek, amelyekben a gyűjtőhelynek szánt *Életjel* szerkesztősége gondolkodott a majdani rendezvények okán. A kortárs és a régebbi idők alkotóit, a hazai, az egyetemes magyar és a külföldi irodalom és művészet ismert egyéniségeit, azok munkásságát kívánták népszerűsíteni, megismertetni a tudásra vágyókkal, s lehetőleg új olvasótábort, illetve a tárlatok, hangversenyek számára még több érdeklődőt igyekeztek toborozni. A kezdeményezők, Dévavári Zoltán, Urbán János, Burkus Valéria és Galamb János, lehet, nem gondolták, hogy az általuk létrehozott szellemi fórum ilyen hosszú életű lesz, hiszen idestova majd ötven éve működik az *Életjel* a Csáth Körrel – ami 1968-ban indult – karöltve, megszakítás nélkül, s rendezvényeinek még ma is van közönsége.

Térségünk egyébként ma sincs híján a kezdeményezéseknek, de újra meg újra arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy könnyebb útnak indítani valamilyen elképzelést, mint megvalósítani annak kiteljesedését. Kitartás híján, de sokszor a szakértelembe mutatkozó fogyatékoságok miatt is, általában rövid időn belül véget vetnek a próbálkozásoknak, nagyon hamar elhamvad az éltető parázs. Meg az egyéni ambíciók sem találkoznak mindig a közösség elvárásaival. A 20/21. század fordulójának gyors és látványos si-

kereket hajhászó percemberei, meg a korban megnyilvánuló felgyorsuló idő sem kedvez a hosszú távúra tervezett elgondolások realizálásának, lévén, hogy azok általában híján vannak a megalapozottságnak: nincs idő a bázis kiépítésére, így a felépítmény igen hamar romba dől.

A gyakorlat egy idő után megmutatta/megmutatja Szabadkán, de másutt is, hogy melyek azok a közművelődési tevékenységek, melyek szervesen beépülnek egy-egy közösség művelődési életébe, s melyek voltak tisztavirág életű próbálkozások.

Ma már, ha kimondjuk Szabadkával kapcsolatban, hogy Életjel, illetve Csáth Kör, mindenekelőtt az irodalmi rendezvények jutnak eszünkbe, idővel azok kaptak meghatározó helyet a köztudatban. Az amatőr-színházi hangúlyos szerephez jutott, hiszen a hatvanas-hetvenes években nem volt magyar nyelvű színiakadémiánk, nagyon kevés tehetségnek adatott meg, hogy a budapesti Színművészeti Akadémián folytassa tanulmányait, így a színészképzésben és az utánpótlásban nagy segítséget nyújtottak az Életjel kisszínpadán zajló kísérletek, próbálkozások. Számos neves színészünk, rendezőnk indította útnak egyébként is az Életjel: a korán elhunyt Tallós Zsuzsát és Bambach Róbertet, illetve Bajza Viktóriát és Póka Évát, meg Rövid Eleonórárt, Sziráczi Katalint, Szűcs Hajnit, valamint Banka Líviát és az Újvidéki Színház igazgató-rendezőjét, László Sándort is. Legnagyobb színészeink, Ferenczy Ibolya és Romhányi Ibi, Pataki László, de az egykori szabadkai Népszínház magyar társulatának minden tagja számtalanszor fellépett az irodalmi rendezvényeken. Virág Mihály, ifj. Szabó István és Baráczius Zoltán szintén többször is rendezett az Életjel színpadán.

A zene, lévén, hogy nagyhirű középiskolai zenede működik Szabadkán, melyben olyan tanárok tanítottak, mint például jeles zongoraművésznőnk, Milkó Kora, nos tehát a zene is kiemelt szerepet kapott az Életjel rendezvényein, mind zenei betétként, mind kísérőzeneként, illetve megzenésített versek formájában.

A József Attila-jubileum okán az Életjel, valamint a Csáth Kör irodalmi rendezvényeit vettük számba a rendelkezésünkre álló források alapján, s arra a kérdésre próbáltunk választ kapni: vajon a 20. század egyik legnagyobb magyar költője miképpen volt/van jelen az irodalmi pódiumokon. Mint az adatokból kiderült, ez a jelenlét nagyon aktív volt az elmúlt negyvenhét évben, azt is mondhatnánk, folyamatosan válogattak/válogatnak a fellépők a költői opusból.

A József Attila-i életműből nemcsak a költőhöz kapcsolódó évfordulók megünneplése okán válogatnak a rendezvények résztvevői: művei helyet kapnak/kaptak a legkülönbözőbb alkalmakra készített irodalmi estek, műsorok programjaiban, s az önálló estek szereplői is gyakran műsorukba iktatták a költő egy-egy közismert vagy kevésbé elterjedt versét.

Dolgozatunk nem a teljesség igényével készült, legalábbis ami az elmúlt negyvenhét évben megvalósított Életjel-beli, illetve Csáth Kör-beli rendezvényeket, s azokon belül a József Attila-i életmű jelenlétét illeti. Az általunk készített csoportosítás viszont egyértelműen szól majd arról, hogy a 20. század egyik magyar költőóriásának egyetemességben gyökeredző opusa – melynek érdem szerinti megmérettetése, valóságos dimenzióinak feltárása még várat magára – miképpen volt/van jelen a különböző típusú rendezvényeken, s melyek azok a költemények, melyeket legtöbbször hallhatott a közönség.

Az Életjel, valamint a Csáth Kör rendezvényei közül a legszámosabbak az ún. önálló estek voltak az elmúlt időszakban. József Attila költeményei igen gyakran helyet kaptak mind a magyarországi, mind pedig a hazai előadók műsorában. Először Virág Mihály mondott József Attila-verset 1960. március 28-án a Kosztolányi-emlékszám című rendezvényen (Életjel, 1.80.). Egyébként a Juhász Gyula-évfordulón József Attila alkalmi verse is elhangzott (Életjel, 4.383-384.), s a Dicsőség Adynak című rendezvényen az Ady emlékezete című verset is elmondták (Életjel, 8.241.).

Számos magyarországi vendégművész úgy állította össze önálló estjét, hogy József Attila költeményei kiemelt helyet kaptak a műsorban. Szólni kell az 1967-ben fellépő Keres Emilről, aki „a magyar irodalom legnagyobb proletárköltőjének” opusából is válogatott (Mama, Altató, A város peremén). Ez volt az egyetlen alkalom, amikor a proletárköltő megnevezés hangsúlyos szerephez jutott. Az 1969-ben fellépő Mensáros László a huszadik századi magyar és világirodalom nagyjainak verseiből adott elő egy válogatást, Halász Judit 1974-ben, Kozák András 1977-ben, a Huszti Péter – Piros Ildikó házaspár pedig 1978-ban lépett fel Szabadkán. A felsoroltak műsorán József Attila számos költeménye is elhangzott.

A hazai fellépők önálló estjein is szép számban megtalálhatók József Attila versei. Az Életjel, illetve a Csáth Kör legjelesebbjei gyakorta előadták A Dunánál, a Kései sirató, a Kertész leszek, a Nem én kiáltok, a Levegőt!, a Ringató vagy a Tedd a kezed stb. című költeményeket. Az egy-egy mondanivaló, gondolat, illetve motívum köré csoportosított versek alapján készített költői esteken is több esetben szerepelt József Attila-mű. Említésképpen álljon itt néhány rendezvény címe: Ritmus és gondolat, Tavaszköszöntő, Akarsz-e játszani?, Pénz, pénz, pénz, Elmennek az anyák, Ahogy tetszik, Négy évszak – versek a természetből, Népek hazája, nagyvilág, Költő szól hozzád, Növények dicsérete versben, prózában, Beszökött az ősz, Gyöngy, Haza a magasban stb.

Számos irodalmi est műsorrendje a fellépők döntése alapján állt össze. Ezek a heterogén tartalmú rendezvényeken József Attilát is szavaltak a közreműködők. A hetvenes, nyolcvanas években néhány két-, sőt négy-

nyelvű(!) produkció is helyet kapott a rendezvényeken, s egy-egy József Attila-költeményt is műsorba iktattak a résztvevők. Almási Gábor szobrászművész retrospektív kiállításán például a költő Thomas Mann üdvözlése című versét is előadták (Életjel, 4.364.).

A 20. század kilencvenes éveinek közepétől kezdődően megsokszorozódtak a versmondásra, szövegmondásra való alkalmak, nevezetesen a Magyar Kultúra Napja, a Költészet Napja, valamint a karácsonyi/újévi irodalmi és zenei összeállítások módot adtak/adnak a költői mondandók tolmácsolására is. A Költészet Napja áprilisban kifejezetten József Attilához kötődik, a költő születésének évfordulója okán. Szinte természetes, hogy ezeken a rendezvényeken az előadók szívesen mondanak József Attila-verseket. S az is jellemző, hogy a több évtizedes hivatalos irodalomtörténet-írás által kifejezetten proletárköltőnek tartott és nevezett szerző leggyakrabban mondott verse a Betlehemi királyok lesz az utóbbi tíz évben, mintegy rácsúfolván arra a sematikus mikrovilágra-zsugorítottásra, amellyel kisajátítani igyekeztek a költőt, a napi politika kiszolgálójává degradálva őt, s megfosztva őt minden, sorsának alakulását létmeghatározóan befolyásoló körülménytől, mint amilyen a 20. századi elembertelenedési, eltömegesedési folyamat, illetve a materialitásba kényszerített, mikrotheozsi lényegétől megfosztott, tudathasadásos állapotba kényszerített emberi létezés.

Néhány megzenésített József Attila-költeménnyel is találkozhatunk a rendezvényeken. A szabadkai Molczer Mátyás több verset is megzenésített (Tedd a kezed, Betlehemi királyok, Ringató), de a Bródy János-féle Hull a levél... is műsoron volt 1995-ben.

Több ízben József Attila-versidézet adott címet egy-egy irodalmi estnek. Ezek közé tartozik a Szeretném, ha vadalmafa lennék (1995-ben, 2000-ben), a Gyöngy (1998-ban, 2000-ben), a Kopogtatás nélkül (1997-ben, 2000-ben) és A semmi ágán... (2005-ben).

Természetszerűleg a József Attila-jubileumok adtak lehetőséget a költői opus legösszetettebb prezentálására. A költő születésének 75., illetve 90. évfordulója alkalmából készített megemlékezéseken az ilyen alkalmakon szokásos bevezető előadást egy-egy versválogatás követte számos versmondó előadásában. A 2005. évi jubileumot Horváth Emmának és tanítványainak műsora, illetve Korhecz Imola és Érdi Tamás önálló estje fémjelezte, azzal a különbséggel, hogy a Városi Könyvtár olvasótermében megtartott emlékesten Hózsa Éva mondott bevezetőt, majd utána következtek a versek, míg „A semmi ágán...” című rendezvényen a Korhecz Imola tolmácsolta József Attila-versek mellett Szkrjabin, Debussy és Bartók műveinek részletei hangzottak fel zongorán.

József Attila költészete jelen volt a vers- és prózamondóversenyeken, az irodalmi vetélkedőkön, de alkalomszerű fellépések formájában is, mint ami-

lyenek a könyvbemutatók, képzőművészeti kiállítások megnyitói, a koszorúzási alkalmak vagy a Diáksegélyző, illetve Pedagógus Egyesület gálaestjei.

Mint az elmondottakból is kitetszik, számosak azok az Életjel-, illetve Csáth Kör-rendezvények, amelyek az elmúlt majd' fél évszázadban módot adtak a József Attila-életmű meg- és felmutatására. Tekintettel arra, hogy a tárgyalt időszak rendezvényeire vonatkozóan nem mindig rendelkezünk pontos és megbízható adatokkal arra nézve, hogy melyek azok a költemények, amelyeknek interpretációja a leggyakrabban fordult elő a különböző típusú rendezvényeken, a rendelkezésünkre álló konkrétumok összefüggésében mégis megtehető néhány releváns megállapítás. Az előadásra leggyakrabban választott költemények közé a következők tartoznak: a Betlehemi királyok, a Gyöngy, a Kései sirató, a Tedd a kezed, A Dunánál, a Levegőt!, a Kertész leszek, a Tél, a Ringató, az Ős patkány terjeszt kórt..., az Eszmélet, a Thomas Mann üdvözlése, a Tiszta szívvel, A kanász, és a Reménytelenül.

A felsoroltakból egyértelműen kitűnik, hogy az ún. proletárköltő-képzet érvényre jutása a gyakorlatban igencsak megkérdőjeleződhet akkor, ha nem okvetlenül az iskolában tanított József Attila-i költői világ szempontjai érvényesülnek jelenlétének mikéntjében, vagyis amikor egyéni választásról, és nem egy behatárolt, gettó jellegűvé sorvasztott irodalmi köztudatról, illetve elfogadott és számon kért tekintélyelvű kánonról van szó.

Irodalom

- Életjel. 1. Irodalmi élőújság. A szubotikai Munkásegyletem kiadása. Forum, Novi Sad
- Életjel. 2. Irodalmi élőújság. A szabadkai Munkásegyletem kiadása. Pannónia Grafika, Szabadka
- Életjel. 3. Irodalmi élőújság. A szabadkai Veljko Vlahović Munkásegyletem kiadása. Pannónia Grafikai Müintézet, Szabadka, 1978
- Életjel. 4. Irodalmi élőújság. A szabadkai Veljko Vlahović Munkásegyletem kiadása. Pannónia, Szabadka, 1983
- Életjel. 5. Irodalmi élőújság. A szabadkai Veljko Vlahović Munkásegyletem kiadása. Minerva, Szabadka, 1988
- Életjel. 8. Irodalmi élőújság. A szabadkai Szabadegyletem kiadása. Studio Bravo Nyomda, Szabadka, 2005

ATTILA JÓZSEF AND THE ORAL MAGAZINE ÉLETJEL

The paper gives a short summary of the cultural programmes organized by Életjel and Csáth Kör where the poetry of Attila József was also included. On summing up the events it has become obvious that it is the picture taught at school, Attila József the proletarian poet, that is least outlined through the poems recited in the past period.

KISS GUSZTÁV

EGY SZENVEDÉSTÖRTÉNET ELLENTMONDÁSAI*Stern Emil és ami tudható róla*

Paradoxes of a story of sufferings. Emil Stern and what is known about him

A két világháború közötti vajdasági József Attila-kép megrajzolásában Stern Emil írásai meghatározóak. A József Attila-olvasat nem mentesült a külső nyomástól, a politika, a különféle ideológiák hatásától. Alakulástörténete ennek jegyében formálódott, s nem az esztétikai/poétikai szempontok, a költő és a költészet mentén. A szabadkai értelmiség, közöttük Stern Emil, a diktatúrákkal szemben a helyi liberális, demokrata lehetőségeket vizsgálta, azok kiépítésén fáradozott. József Attila szenvedéstörténetében a kortársakhoz hasonlóan önmaga szenvedésére ismert, a pusztulásra, a kiszolgáltatottságra, a zsidótörvényekre. József Attila halálát követően az első versválogatást Stern Emil közreműködésével a Híd-könyvtár adta ki 1940-ben Szabadkán.

Kulcsszavak: a szabadkai polgárság, zsidó marxizmus, Híd-könyvtár, Nyugat (folyóirat), Bácsmegyei Napló

Összefoglalható egy bővített mondatban, amit a levéltári forrásokból megtudhatunk Stern Emilről.¹ Szabadkán zsidó családban született 1905-ben, jogot végzett, publikált a Bácsmegyei Naplóban és a Hídban. A világháborúban munkaszolgálatos a keleti fronton, túléli az 1942/43-as telet, fogságba esik, hadifogoly (mint magyar katona), 1943-ban nyoma veszik...

Sorsának létezik – ugyanazok a források: Jugoszlávia Levéltára, Belgrád (F:179.629 188 548), Hadtörténeti Levéltár, Budapest (X/5988), az 1941/45-ös világháború szabadkai zsidó áldozatainak jegyzéke (47. p) – egy másik olvasata is, eszerint Auschwitzban hal meg valamikor 1944-ben. Senki sem kérte holtta nyilvánítását.

Polgár, liberális, demokrata, de baloldali is. Akkoriban a baloldaliság Szabadkán – talán a meghirdetett népfrentpolitikának, a spanyol és a francia népfrentkormányok kísérleteinek köszönhetően – azonos a politikai Jó-

¹ Szabadka község II. világháborús áldozatainak névsora, Szabadka, 370 l.
Pató Imre: A Híd repertórium (1934–1941). Újvidék, 1976.

val. Nála ez sem ilyen egyszerű. Amikor a Hídban kezd publikálni, a folyóirat már „egyértelműen”² munkásmozgalmi, vagy legalábbis azzá formálódik.³ Ennek ellenére lapjain Stern többet írt 1789-ről és 1848-ról, a polgári demokráciáról, mint a sztálinizmus kínálta lehetőségekről. A humanizmus szempontjából – a Hídban közli 1939-ben – szerinte Kossuth és a Dunai Konföderáció⁴ a helyes választás a nemzeti szocializmus és a sztálinizmus ellenében. Mert a diktatúrák, még ha ellenségek, akkor is csak diktatúrák, ellentétük csak a demokrácia lehet: „Vészes és véres események soha még nem tették olyan időszerűvé a Duna menti kisállamok szövetségbe tömörülésének gondolatát, mint napjaink félelmetes jelenségei. Mert ez a tervezet – írja tovább – ... a legdemokratikusabb államberendezés lehetőségét biztosítja, olyannyira, hogy az Északamerikai Unió vagy Svájc alkotmánya ma sem áll e tekintetben liberálisabb alapokon.”⁵

Senki sem gondolt komolyan a megvalósítás lehetőségére, de mint kritika – a „legdemokratikusabb államberendezés” és a „liberális alapok” kritikájaként – nagyon is megállta a helyét. „Korunkban, az ököl és az erőszak, a »férfias diktatúrák« embertelen korában csaknem hihetetlenül hangzik, hogy a 48 tanulságain szenvedő Kossuth milyen demokráciáról szötte terveit, valóságos páneurópai gondolat, mai értelemben vett páneurópai eszme csírázik az ilyen megfogalmazásban.”⁶ A sorok látnokiak, leírásuk nem kevés bátorságot kívánt. Vidéken – Szabadka ennek minden tekintetben megfelelt – a szabadelvűség, a korszerű, kelet-európai polgári jogállam megálmodása éppen úgy szemben állt a diktatórikus renddel, a kiállítás az új életforma és kultúra mellett éppen annyi bátorságot kívánt, ha nem többet, mint Budapesten, Belgrádban vagy Zágrábban. A huszadik század elején a vidék zsurnalisztikája urambátyámos stílusban, a tűzoltóparancsnokok díszes uniformisáról költött ódáival, nagyképűségével és túlzásaival, állandó alkalmazkodni akarásával⁷ akaratlanul is a magasba emelte a nagyvárosi lapok értékét, s onnan kitekintve valóban úgy tarthatták, hogy a vidéken nem lehet úgy⁸ újságot írni, mint egy nagyvárosban, ahhoz a vidékies bezártságból kellene átlépni a nagyvilágba, mert „mások *ott a meglátások, az élettani meg-*

² Bori Imre: A Híd József Attila-képe. „A József Attila-kérdéshez való közeledésének mind indítékai, mind eredményei jellemzőek a Hídra. Akkor vállalja, amikor világnézete kialakul, egyértelműen munkásmozgalmi lesz.” *Létünk*, 1975. 1., 59-60. l.

³ Pató Imre: I. m. Bevezető: „...Pártunk sajtóorgánumává érlelte...” 5. l.

⁴ F. B.: Kossuth Lajos és a Dunai Konföderáció. *Híd*, 1939. 10., 369-373. l.

⁵ I. m., 372-373. l.

⁶ I. m., 372. l.

⁷ Fenyves Ferenc: Újságírás vidéken. = F. F.: *Mégegyszer elmondom...* Szubotica, 1938, 25. l.

⁸ Ujvári Péter: A fővárosi sajtó és a vidéki sajtó = *Budapesti Újságírók Almanachja*. Bp., 1911, 77. l.

nyilvánulások, a megjelenés feltételei és a mozgató hatások”.⁹ Nem csak az értékkihelyezés félreismerhetetlen szándéka¹⁰ és az elbizakodottság¹¹ mondatra velük, hogy ott csinálják az újságot, vidéken legfeljebb másolják.¹² Ott a sajtó átalakulásáról¹³ beszéltek, a modern hírszolgálatról, az üzleti jelleg és a külön hírlapírói pálya megjelenéséről, a sokszorosítás új technikáiról és az évi (országos) több millió példányról; és korszerű témákról,¹⁴ általában a szabadgondolkodás és az agrár-feudális rend ütköztetéséről – a sajtó demokratizálódásáról, az általános választójogról, a hitbizományokról, a szekularizációról, a nemzetiségi egyenjogúságról, a klerikalizmusról, a korrupcióról. A sajtó számára ott a kultúrmozgás,¹⁵ az új, az aktuális mindig sokkal szembetűnőbb,¹⁶ s ezért nagyon nehéz a provincián jó újságot csinálni,¹⁷ szinte lehetetlen. Mert – ez a fontos – az (érték)különbségek nem a képeségekre, hanem a lehetőségekre utaltak elsősorban.

A két világháború közötti vajdasági/jugoszláviai magyar irodalomban különböző József Attila-arcokat ismerhetünk fel. Ezek alakulástörténete nem mentesült a külső nyomástól, a politika, a különféle ideológiák hatásától. Az olvasatok ennek jegyében formálódtak, s nem az esztétikai/poétikai szempontok, nem a költő és a költészet mentén. A sokszor hamisított vagy tájékozatlanságból félreértelmezett életrajz, a vádiratként használható „életrajz”, az agitációk, a politikai-ideológiai törekvések korántsem kizárólagos, körvonalalaiban letisztult irányok voltak: polgári és munkásmozgalmi szándékok, feloldhatatlan ellentétek keveredtek egymással.

A távolság azonban érezhető. „Akik távol voltunk József Attila életétől... – indul Stern Emil tollából egy vallomás 1940-ből, s ez a néhány szó az akkor kialakult helyi József Attila-kultusz egyik legőszintébb és legáltalánosabb önjellemzése – talán meglepődünk azon, hogy József Jolán szavai nagyobb erővel érik azokat, akik a költő barátai voltak, s nem szerették oly »szilajon«, mint kellett volna. Úgy tűnik néha, hogy József Jolán az Attilát ért sérelmek mérlegelésével több vigasztaló obulust dob a költőtől távol állók és szembenállók tányérjára, mint a baráti körre, ...”.¹⁸

⁹ I. m., 76. l.

¹⁰ I. m., 75. l.

¹¹ I. m., 77. l.

¹² I. m., 77. l.

¹³ Süle Antal: A sajtó demokráciája. = Budapesti Újságírók Almanachja. Bp., 1911, 74. l.

¹⁴ Jászi Oszkár: Szabadgondolkodás Magyarországon. = Budapesti Újságírók Almanachja. Bp., 1911, 33. l.

¹⁵ Ujvári Péter: I. m., 76. l.

¹⁶ Süle Antal: I. m., 74. l.

¹⁷ Fenyves Ferenc: Újságírás vidéken. I. m., 26. l.

¹⁸ Fekete Béla: József Attila élete. Híd, 1940. 13., 326 l.

Stern Emil a Híd gondozta József Attila-füzet¹⁹ – feltehetően egyik – szerkesztője és bevezetőjének írója.²⁰ Nem véletlen a versválogatás megjelenésének időpontja. Ebben nemcsak a költő, hanem a szerkesztők tragikus sorsa is kirajzolódni látszott, és a „modern barbarizmus” világában (hiszen erőszak, háború van) egyre többször teszik fel a kérdést: Lehetett, alakulhattott volna-e másként?

„Dudás – kezdi a választ – Mit jelentett ez a fogalom József Attilának, akit a ferencvárosi proletár bércszármánya, az öcsödi ostorcsapások, a teherpályaudvarok tehervonatai, a méhrákban pusztuló anya, 33 éves életének minden halálos napja és órája vonzotta-taszította az utolsó menedékig: a szerelemig és tébolyig, hogy egy lángész értelme benne kutassa a Krisztusi élet határáig a »dudás«-i élet titkát: a pokolrajrást. Mintha ő írta volna, és mintha tudta volna! ... Hát ment, egészen a pokolig... Ha már más út nem maradt!”²¹

A XX. század első fele már lehetett kiindulópontja a modern civilizáció bírálatának: „A mai konzervativizmus – írja a Nyugat útját elemezve 1940-ben – miben sem különbözik a tegnaptól, nézőpontjai azonosak, ítéletei és szemléletei ugyanabból a minden szellemiségtől kiszondázott talajból fakadnak...”²² A demokrácia nem egyezhet az „új középporral”, mert ez az új premodernitás, ez az új konzervativizmus (minden társadalmi rossz forrása), ez a nemzeti szocializmus és fasizmus – a polgári, a civilizált társadalom barbarizmusba hanyatlása, visszalépése a múltba. „A régi Nyugat főképp abban különbözött a mai Nyugattól, hogy politizált. ... modernséggel... akart hatni a politikára, hogy abban is beköszöntsön egy magyar humanizmus és az időszerűség parancsa alatt irodalmi, kulturális behatásra politikai, tehát állami, nemzeti reneszánsz. ... Babits felhúzta maga után a felvonó hidakat, fenn él az ormokon, és búsan kérdezi Thomas Manntól: mi teszi őt harcossá, a tiszta művészet? ...az a költő, aki ma emberies állásfoglalás dolgában az embernek a politikában felvetett létkérdésére megtagadja a választ, a szellem terén is elveszett ember.”²³

¹⁹ Bori Imre, Híd, 1975. 1.: „A válogatás minden bizonnyal a József Attila összes versei és műfordításai (Sajtó alá rendezte Bálint György. Cserépfalvi, Budapest, 1940) című kötet alapján készült, minthogy itt jelenik meg először kötetben a Hordunk vinnyogó kosarat című József Attila-vers, amelyet a Híd füzeté is tartalmaz.” 66. l.

²⁰ A bevezető nincs aláírva, a szerkesztőt/szerkesztőket nem tüntették fel. A versek címjegyzéke: A fedőlapon a Medvetánc mottója; Tartalma: Fiatal életek indulója; Magyarok; Tiszta szívvel; Hosszú az Úristen; Munkások; A város peremén; Anyám; Aki szegény, az a legszegényebb; Szegényember szeretője; Nemzett József Áron; Mondd, mit érlel...; Hazám; Parasztanyóka; És keressük az igazságot; A számokról; Levegőt!; Kész a leltár; Két hexameter; Vigasz; Haszon; Hordunk vinnyogó kosarat.

²¹ Fekete Béla: József Attila élete, 325. l.

²² Fekete Béla: A Nyugat útja. Híd, 1940. 5., 123 l.

²³ I. m., 125. l.

A háború előestéjén Stern Emil írásai ennek a harcos, emberies állásfoglalásnak a történetei Szabadkán.

Elsők között a szabadkai polgárság egyik politikai és irodalmi napilapja, a (Bácsmegyei) Napló közli József Attila három versét – a magyarországi új generáció költőjeként bemutatva – az 1928-as karácsonyi számban. Két évvel később Tamás István a Babits-kritikához hozzászólván írja le ismét József Attila nevét. Halála után – nagyon is agitatív módon – Erdélyi Józseffel állítják párhuzamba, pontosabban ellentétbe.

A költő szenvedéstörténete, „élete” vádirat lesz a társadalom ellen. Ez a későbbi arcoknak is egy közös vonása. A vádirat pontjai pedig a „hovatarozástól” függően módosulnak. Nem letisztultan, mert a Bácsmegyei Napló József Attila-képe van olyan baloldali, mint a Hídé, és fordítva, legalább annyira polgári is.

Stern Emil a Bácsmegyei Naplón nevelkedik, munkatársa annak a lapnak, amelyik a polgárság egyik megteremtője a városban. Oldalain közel fél évszázadon keresztül a helyi és a világesemények regisztrálásában és az ezekhez fűzött reflexiókban a szabadkai polgárság szociográfiája körvonalazódott, jó hírű nyugatos mintákkal, az új arcú kultúra, a polgári demokrácia megteremtésének a szándékával. Az írások többek voltak pusztá híradásnál, mert látni tudták a várost és láttatni, sajátságos – polgári – szellemiségben feltárni az összefüggések formáló erejét. Olvasatukban Szabadka a nyugat-európai városok ellentéte. „Parasztország parasztvárosát” látták a magyar polgárság negyvennyolc-hatvanhetes szólamaiban, s ezekben az ítéletekben nemegyszer valóban létismeretekre hivatkoztak, nemegyszer viszont valószínűtlen spekulációkba menekültek. Az elfogadott polgári mintákat alkalmazták, és ezekhez hűen a konzervativizmus és a sovinizmus mélyén a „népi” földhözragadságot keresték, az ipar fejletlenségét vagy teljes hiányát: a nép maradisága, szűklátókörűsége rányomta a bélyegét itt mindenre.

A demokrácia intézményeinek erősödésével a zsidóság is emancipálódik, s a közösség tagjává érik. A város zsidóságának történetében a marxizmus ebben az időben formálódik egyik meghatározó politikai és kulturális dimenziójává. A „zsidó marxizmus” jelenségének feltárása azonban a mai napig várat magára.

Az 1918-as impériumváltás, a régi rend összeomlása magával hozta az identitás válságát általában, a megszokott életforma eltűnését, az addigi értékek, elvek tagadását²⁴, de a helyébe álló új minden körvonala nél-

²⁴ „A Vajdaság geopolitikai szempontból rendkívül kényes területe az államnak... A régi államban ez nem volt közjogi egység, mint pl. Horvátország, hanem az állam integráns része, amiért történelmi határokról nem beszélhetünk... a kisebbség a régi államban túlnyomó részben (a magyarság és a németiség) az u. n. államalkotó elemhez tartozott, ami az új állam szempontjából nem kedvező körülmény.” Török Árpád: A Vajdaság geopolitikai helyzete és a kisebbség. Vagyunk! Subotica, 1928, 130. l.

kül,²⁵ megteremtve ezzel a bizonytalanságot, nemegyszer a kilátástalanságot.

Az önkeresésben az egyén és az (új) állam kapcsolatára kérdeznek rá, Jászi Oszkárral együtt a magyar kisebbség polgári lehetőségeire, az egyforma jog eszméjére²⁶, a demokrácia jogegyenlőségére. A létrejövő új állam azonban távol állt a „nyugati” eszméktől. A cenzúrák, a hírhedtté vált névelemzések, az állampolgárság felülvizsgálata, a szavazati jog megvonása stb. alapjaiban számolta fel az egyéni szabadság eszméjét. A hatalomváltás, a politikai kultúra megváltozása viszont határozottabban körvonalazta az addig kialakult polgári szellemiséget: a jogfosztottság állapotában a tiltakozások, a civil kezdeményezések meglétében, a személyi szabadság követelésében. A diktatúrák demokráciaellenessége, mivel a zsidóknak a polgári átalakulásban szerep jutott – ahogyan Az antiszemitizmus csődje című írásában Stern megfogalmazta²⁷ – gyakran antiszemitizmussal párosult. „A zsidók közül még sokan el fognak pusztulni ebben a zsidótörvényes világban. Valójában a zsidótörvény a ma sokat emlegetett keresztényi eszmékre felépített világrend megcsúfolása és nagy válsága... Az olaszországi zsidótörvény igazolta, hogy az antiszemitizmus a zsarnokság exegenciáinak tudománya... Kossuth halt: a magyar demokrácia mikor volt és mikor lesz?”

Tudjuk, a kelet-európai kommunista pártok a második világháború után hihasználták a meglévő zsidóellenességet.

A lapok profilját kétségtelenül ezek a kérdések és a hozzájuk kapcsolódó viták alakították a két háború között. Továbbra sem mondtak le a szabadelvűségről, elvetettek mindent, ami akadályozta az egyéni törekvéseket, ami egy közös esztétikai-eszmei platform kialakításához vezethetett volna. A többszólamúság pedig megtúrta az egymásnak ellentmondó gondolatokat, a népies, falukutató programokat vagy a világpolgári egyetemességet felvállaló tervek sokszínűségét, mert a jövőt, a kisebbségi létet a szerkesztőségek egyedül „liberális alapokon” tudták elképzelni. Jelentőségük pontosan ebben mutatkozott meg, hogy fórumai voltak a vitáknak, hogy segítettek a helyzetfelismerésben.

Az új helyzetben a korábban felvállalt „pesti”, nyugati értékrendnek csak kevesen tudtak és mertek megfelelni, s a helybelieknek, akikre még számíthattak, egy része vagy Magyarországon élt, mint Kosztolányi Dezső vagy Magyarországról emigrált. Így a megjelenő lapok oldalain – nem csak má-

²⁵ „Tekintve, hogy az új állam szempontjából nem kedvező, joggal mondhatjuk, hogy a Vajdaság geopolitikai probléma és az államnak evvel a problémával szemben állást kell foglalnia”. I. m., 130. l.

²⁶ „Ha az egységes állam kétféle jogot statuál, a kisebbség és a többség jogát, úgy ez már nem demokrácia.” I. m., 131. l.

²⁷ Fekete Béla, Híd 1938. 11., 339–344. l.

sodközlésben – a közlemények alatt ott olvasható többek között Karinthy Frigyes, Benedek Marcell, Kodolányi János, Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Illyés Gyula, József Attila neve is...

Egy nekrológ 1937 decemberéből. A Sternnek tulajdonított megemlékezés a Hídban a költőt búcsúztatja, nem az osztályharcost. Később, az irodalmi köztudatba bekerült, József Jolán „életírásának”, Sándor Pál „dialektikus materializmusának” vagy Németh Andor „visszaemlékezéseinek” nyomán kialakuló József Attila-kultusz hatásait Stern Emil esetében kár lenne tagadni. De az is igaz, hogy ezekben Ignó, Móricz Zsigmond vagy Juhász Gyula neve sem maradt el: „...mint Ignó mondja, »intellektualizált népdalok« születtek tolla alatt, derűs volt, bár hallgató, de okos, mosolygó, fiúsan csúfolódó, bölcs és szeretni való.²⁸...Amikor a valóság tudatosá lett benne, értelme keresni kezdte és felhozta, emlékei lerakódott párnái alól (mint gyermek a játékszert, este ha lefekszik), a valóság összetevő elemeit. ... A költött versek világa: a tudatosított valóság. És ez a tudatosított valóság a költött versek légkosarában taszította *túl az értelmén*. Mert az értelem nem bírta el a próbát.”²⁹

Történeteit ettől kezdve már mintaszerűek: a *társadalom* „rémregényszerű” gonoszsága vezet Szárszói, a *társadalom* mindig csak az ellenzékét, a baloldalt, és sohasem a költőt látta meg benne. Íme egy szenvedéstörténet, amiben – a kortársakhoz hasonlóan – Stern is magára ismerhetett: a pusztulásra, a kilátástalanságra, a kiszolgáltatottságra, a háborúra, a zsidótörvényekre.

PARADOXES OF A STORY OF SUFFERINGS

Emil Stern and what is known about him

The image that Emil Stern drew in his writings about the poet Attila József was decisive between the two World Wars in Vojvodina. The reading of Attila József was by no means unaffected by the effects of external pressure, politics and various ideologies. The image of the poet had been drawn from the aspects of those spheres, and not from aesthetic and poetic standpoints, with poetry and poet in mind. Intellectuals in Szabadka, among them Emil Stern, in opposition to dictatorship analysed the local liberal and democratic prospects, and worked on their development. Like in the case of many of his contemporaries, the anguish of Attila József reminded him of his own sufferings, devastation, defenselessness and anti-Jewish legislation. After the death of Attila József the first volume of his selected poems was published with the assistance of Emil Stern by the Híd Library in Szabadka in 1940.

²⁸ Fekete Béla, Híd, 1940. 15., 432. l.

²⁹ Fekete Béla, Híd, 1940. 13., 326. l.

NÉMETH FERENC

FEJTŐ FERENC A VAJDASÁGBAN

Ferenc Fejtő in Vojvodina

A szerző arról szól, miként járult hozzá Fejtő Ferenc 1952-53-ban a jugoszláviai magyar irodalom József Attila-képeinek alakításához, különös tekintettel 1952 őszén tett vajdasági látogatására, itt közölt tanulmányaira meg 1953-ban, Újvidéken megjelentetett *József Attila az útmutató* című kötetére.

Kulcsszavak: Fejtő Ferenc, József Attila, Vajdaság, 1952-53, *József Attila az útmutató*

József Attila jó barátjának, szerkesztőtársának, irodalmi munkássága népszerűsítőjének, kultusza egyik megteremtőjének, a ma Párizsban élő, 96 éves Fejtő Ferencnek a Vajdaságba érkezésére 1952 őszén viszonylag bonyolult társadalmi és kultúrpolitikai viszonyok közepette került sor. Hiszen ez volt a Komintern országai elleni diplomáciai és sajtóhadjárat időszaka, a határvillongások, ügynökök, menekültek és kirakatperek ideje, a művelődési és irodalmi életben pedig a szovjet ideológiától való szabadulás, az utkeresés és öneszmélés kezdeti szakasza, amikor a pártideológia azért még mélyen be volt ágyazódva a kultúrpolitikába.¹ Utasi Csaba írja, hogy „a jugo-

¹ 1952 szeptemberében, mindössze egy hónap leforgása alatt, több mint 200 határincidens volt a jugoszláv határon Magyarország, Bulgária, Románia és Albánia felé. Ebből a jugoszláv–magyar határon 144 provokációt jegyeztek fel (*Magyar Szó*, 1952. október 25.). A politikai élet legfőbb eseménye a Jugoszláv Kommunista Szövetség VI. kongresszusa volt Zágrábban, de ugyancsak nagy érdeklődést váltott ki 1952 októberében a Jugoszláv Írószövetség III. ljubljanei kongresszusa, amelyen Miroslav Krleža *Szabadság a művészetben* címmel mondott vitaindítót (*Magyar Szó*, 1952. október 4.), s amelyen az alkotói szabadság értelmezésével kapcsolatosan Sinkó Ervin is felszólalt (*Magyar Szó*, 1952. október 7.). A vajdasági magyar írók is több alkalommal megvitatták „az író művészi alkotószabadságának kérdését”, amely úgy merült fel, hogy ha szabad az ország, vajon szabad-e az irodalom (*7 Nap*, 1952. október 19., *Magyar Szó*, 1952. október 23.). Herceg János egyik jegyzetében ezzel kapcsolatosan leszögezte: „nekünk még senki sem mondta: írjatok szabadon!” (*7 Nap*, 1952. október 19.) Az idő tájt még túl erős volt a művelődési életben a pártellenzés.

szláviai magyar irodalom fő árama az ötvenes évek elején már megtagadta a szocialista realizmus zsdanovi posztulátumait, ugyanakkor azonban paradox módon legjobb akarata ellenére sem tudott megszabadulni tőlük”.² Erre csak fokozatosan kerül majd sor az ötvenes évek második felében.

Fejtő akkortájt már több éve emigrációban élt Franciaországban. József Attilával annak idején megalapította a *Szép Szó* című folyóiratot, amelynek 1935–38-ban szerkesztője volt,³ ám egy cikke miatt osztály elleni izgatás vádjával pert indítottak ellene, s a letartóztatás elől Párizsba menekült.⁴ 1938-tól évekig a Népszava párizsi tudósítója volt, s részt vett a francia ellenállásban, a második világháborút követő években pedig a párizsi magyar sajtóirodát vezette. Utóbb a francia hírügynökségnél, az AFP-nél dolgozott a keleti tömb ügyeinek kommentátoraként.⁵ Ilyen minőségben érkezett 1952 augusztusának végén/szeptemberének elején⁶ (s nem novemberben, mint visszaemlékezésében írja!⁷) Jugoszláviába, hogy a Jugoszláv Kommunista Szövetség VI., zágrábi (s nem ljubljanai!⁸) kongresszusáról tudósítson. A kongresszust 1952. november 2-a és 7-e között tartották meg,⁹ s Fejtő két hónappal korábban érkezett meg, de nem Zágrábba, tudósításának konkrét színhelyére, hanem a Vajdaságba, Újvidékre.¹⁰ Mint visszaemlékezésében írta, nálunk „akkor már láthatóvá váltak a gazdasági fejlődés jelei, több áru volt a boltokban, kevesebb feszültség a lelkekben”.¹¹ De nem ez volt Fejtő első vajdasági látogatása. „Újvidéken jártam már kisgyerek koromban. Bejártam egész Bácskát, voltam Apatinban, Zomborban. Újvidéket különösen szerettem, de el is felejtettem, 1952-ben, amikor visszatértem, meghatóak voltak a találkozásaim”¹² – vallotta 1986-ban Bányai Jánosnak. Rokoni kapcsolatai egész Jugoszláviára kiterjedtek: édesanyja és nővére Zágrábban

² Utasi Csaba: *Adalék Fejtő Ferenc József Attila-értelmezéseihez*. Hungarológiai Közlemények 48. [1981. szeptember 3. sz.], 267–272. l.

³ Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig. Emlékeim*. Magvető, Budapest, 142–155. l.

⁴ *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002* (Főszerkesztő: Glatz Ferenc) I. (A–H) Budapest, 2003, 330. l.

⁵ Fejtő Ferenc: I. m., 182–183. l.

⁶ *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai*, 330. l.

⁷ Érkezésének pontos napja nem ismeretes, a *Magyar Szó* 1952. szeptember 4-én úgy fogalmaz, hogy „nemrégiben Noviszádon és Topolyán járt”, tehát érkezése ezért tehető október végére–november elejére.

⁸ Fejtő Ferenc: I. m., 361. l.

⁹ Uo.

¹⁰ *A Magyar Szó Népnaptára 1953*. Újvidék, 1952, 55. l.

¹¹ *Magyar Szó*, 1952. szeptember 4.

¹² Fejtő Ferenc: I. m., 361. l.

¹³ Bányai János: *Érzelmes utazás*. Beszélgetés Fejtő Ferencsel 1986-ban. *Híd*, 2005. 4., 52–55. l.

élt,¹³ nagynénje Zomborban,¹⁴ unokatestvére pedig a szarajevói Zeneakadémia igazgatója volt.¹⁵ Fejtőnek szerteágazó kapcsolatai voltak. Sok embert ismert, sokakkal találkozott. Sinkó Ervinnel az 1930-as években barátkozott meg,¹⁶ Krležát 1934-ben látogatta meg Zágrábban,¹⁷ aki később emlékirataiban is megemlékezett róla;¹⁸ Petar Đobrović festővel az Adrián, a Mlini-öbölben nyaralt, és meglepődött, amikor az József Attila után érdeklődött, akivel 1926-27-ben Párizsban találkozott.¹⁹ 1953 nyarán Bleden Titóval készített interjút, aki Nagy Imre felől érdeklődött,²⁰ 1953-ban Milovan Đilasszal beszélgetett,²¹ 1955-ben pedig Belgrádban Koča Popović-tyal társalgott franciául, amelyet az állítólag párizsi kiejtéssel beszélt.²²

Fejtő megérkezéséről 1952 szeptemberében a Magyar Szó is tudósított egy háromhasábos fotóval egyetemben, amelyen Fejtő B. Szabó György és a Magyar Szó egyik újságírója (valószínűleg Vébel Lajos) társaságában látható.²³ A lap beszámol arról, hogy Fejtő Topolyán és Újvidéken járt, magyarázva, hogy az egykori párizsi sajtóattasé „a Rajk-per idején Károlyival együtt megszakította kapcsolatait Rákosi Magyarországgal”, s hogy most „azért jött Jugoszláviába, hogy könyvet írjon harcunkról, szocialista országépítésünkről és igazságunkról”.²⁴ Nyilván ilyen megindoklást diktált a korabeli szerkesztéspolitikai a Kominformmal való szakítás éveiben, hiszen Fejtő nemcsak könyvet írni jött ide. Igaz, közben azt is megírta. (*A népi demokráciák története* címmel a kötet 1952-ben Párizsban jelent meg francia nyelven, s voltaképpen Közép- és Kelet-Európa sztalinizálásának története volt, amely előbb francia nyelven, később magyarul is napvilágot látott.)²⁵ A 7 Nap is 1952 szeptemberében tudósított Fejtő érkezéséről, mondván, azért jött, hogy „személyes tapasztalatokkal egészítse ki gazdasági tanulmányait Jugoszláviáról, amiről könyvet készít”.²⁶ A cikkíró azt is kiemelte, hogy Fejtő „József Attilának meghitt barátja, író társa volt, a munkásmozga-

¹³ Fejtő Ferenc: I. m., 27. l.

¹⁴ Uo.

¹⁵ I. m., 463. l.

¹⁶ Fejtő Ferenc: *József Attila a Szép és Jó Szó mestere*. Holnap Kiadó. Budapest, 2005, 203. l.

¹⁷ Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig...*, 134–135. l.

¹⁸ I. m., 463. l.

¹⁹ I. m., 135–137. l.

²⁰ I. m., 361–364. l.

²¹ I. m., 470–472. l.

²² I. m., 370–371. l.

²³ *Magyar Szó*, 1952. szeptember 4.

²⁴ Uo.

²⁵ Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig...*, 345., 349., 363. és 498. l.

²⁶ *7 Nap*, 1952. szeptember 7.

lomban is együtt dolgoztak, ezért az élmény erejével hat József Attiláról írt megemlékezése”, amelyből a lap egy hosszabb részletet idéz.²⁷

Hogy Újvidéken 1952 őszén kivel találkozott Fejtő és hová látogatott el, arról 1986-ban ő maga vall: „Mindenütt szívesen fogadtak, a Magyar Szóban, a Forumban, a Híd szerkesztősége megkért, legyen a folyóirat állandó munkatársa. Most is szeretettel emlékszem Olajos Mihályra. Újvidékkel való találkozásom része az én egyéni történelmemnek, nagyon fontos dátuma. Örültem, hogy itt nem úgy fogadtak, mint egy ellenséget, hanem mint egy magyar író, aki József Attilának a fegyvertársa volt, akiről ezt tudták, és akik megértették azt, amit József Attiláról nyilvánosan mondtam, beszéltem.”²⁸ Tehát B. Szabó György mellett találkozott Olajos Mihállyal, a Testvériség-Egység Könyvkiadó igazgatójával, Rehák Lászlóval, a Magyar Szó akkori főszerkesztőjével és nyilván Majtényi Mihállyal, a Híd főszerkesztőjével is.

Fejtő újvidéki látogatásának első hozadéka *József Attila poétikája* című tanulmánya volt, amely a Híd szeptemberi számában jelent meg.²⁹

Többhetes itt-tartózkodása során nemcsak írásban, hanem szóban is hirdette, népszerűsítette József Attila életművét. 1952 októberében az írók és újságírók újvidéki klubjának egyik szobájában „előadásnak is beillő beszélgetés”-t folytatott József Attiláról a fiatal újvidéki értelmiségiekkel, többek között Bori Imrével, aki *Találkoztam József Attilával* címmel, nem kis elragadtatással írt erről az estről a Híd októberi számában.³⁰ Ennek a beszélgetésnek nem volt nagy közönsége, hiszen, mint Bori írja, mindössze „néhány hívő – az igazi irodalom, az igazi igazság hívei” voltak jelen.³¹ Mint később kiderült, fontos indíttatása volt ez Bori József Attila-kutatásainak.³²

²⁷ Uo.

²⁸ Bányai János: I. m., 52–55. l.

²⁹ Fejtő Ferenc: *József Attila poétikája*. Híd, 1952. 9., 485–495. l. Fejtő nem csak József Attiláról írt a *Hidba*: *A kalapos király és a parasztság* címmel II. József erdélyi utazásáról értekezett (Híd, 1952. 12.), *Milyen legyen egy társadalomtudományilag megalapozott magyar irodalomtörténet* című tanulmányában az irodalom tanítását érintő problémákról szól (Híd, 1953. 8.), egyik elhunyt barátját is méltatta (Emlékezés *Németh Andorról [1891–1953]*. Híd, 1954. 4.), Napóleonról és Stendhalról írt tanulmányt (Híd, 1955. 1.), Berzsényi Dánielről értekezett (Híd, 1955. 11–12.) stb.

³⁰ Bori Imre: *Találkoztam József Attilával*. Híd, 1952. 10., 614–617. l.

³¹ Uo.

³² Ezt követően kezd el Bori Imre behatódobban foglalkozni József Attilával, pontosabban *Az irodalmi tudatosság* című írásától számítva, amely 1955. április 24-én jelent meg a *7 Napban*, a költő születésének 50. évfordulója kapcsán, s melyet a későbbi években több tanulmánya követett.

Fejtő a Hídban 1957 decemberében, a költő halálának 20. évfordulóján is közölt egy emlékező írást József Attiláról, amelyet néhány József Attila-lével egészített ki.³³

B. Szabó György egy évvel Fejtő érkezése előtt kezdett el behatóbban foglalkozni József Attila életművével. 1951 decemberében jelent meg a Hídban *József Attila életműve* című tanulmánya,³⁴ 1952 elején pedig a Magyar Szóban³⁵ és a Népoktatásban³⁶ értekezett a költőről. Fejtő érkezésekor már nyomdában volt a *József Attila összes költeményei és műfordításai* című kötet, amelyet B. Szabó György rendezett sajtó alá s írt hozzá bevezető tanulmányt.³⁷

Ha már a könyvkiadásnál tartunk, nem árt emlékeztetni arra, hogy kik voltak akkortájt a vajdasági magyar könyvkiadás korifeusai. Nos, az újvidéki Testvériség-Egység Könyvkiadónak létezett egy irodalmi tanácsa, amely esetről esetre elbírált, mi jelenhet meg. A korabeli sajtó szerint egyetlen mércéje az *irodalmi érték* volt, de ebbe nyilván a politika is beleszólt.³⁸ Elnöke B. Szabó György volt, tagjai pedig Herceg János, Majtényi Mihály, Gál László, Rehák László, Olajos Mihály és Bodrits István.³⁹ Az irodalmi tanács feladata volt „minden egyéb érdek fölél emelkedve, irodalmi és politikai szempontból helyes könyvkiadói politikát folytatni.”⁴⁰ E testület döntött a szóban forgó kötet kiadásáról is.

Nyilván érdekes volna fellapozni korabeli jegyzőkönyveit!

Bori a Fejtő-előadásról szóló írásának végén beharangozta B. Szabó György József Attila-kötetét is, mondván, hogy az “először tolmácsolja (majd) hitelesen a sokszor megnyirbált, cenzúra-szabdalt verseket”, s hogy ez lesz majd „az első hiteles József Attila-kötet”.⁴¹

B. Szabó ismerte és fel is használta Fejtő 1947-es József Attila-tanulmányát.⁴² A B. Szabó-kötet az újvidéki Testvériség-Egység Könyvkiadó

³³ Fejtő Ferenc: *József Attila*. Emlék-forgácsok a költő halálának 20. évfordulója alkalmából. *Híd*, 1957. 12., 991–996. l.

³⁴ B. Szabó György: *József Attila életműve*. *Híd*, 1951. 12., 754–761. l.

³⁵ B. Szabó György: *József Attila*. *Magyar Szó*, 1952. január 1.

³⁶ B. Szabó György: *Gondolatok és jegyzetek József Attila műveinek tárgyalásához I-II*. *Népoktatás*, 1952. 1., 14–30. és 1952. 3., 151–160. l.

³⁷ A *Híd* 1952. szeptemberi számának hátsó borítóján olvassuk: „Forradalmi harcoss költőnk életműve sajtó alatt. József Attila összes költeményei. Sajtó alá rendezte és bevezető tanulmánnyal ellátta B. Szabó György.”

³⁸ 7 *Nap*, 1952. augusztus 31.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Bori Imre: *Találkoztam József Attilával*. *Híd*, 1952. 10., 614–617. l.

⁴² Bosnyák István: *Becskereki Szabó György*. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék, 1996, 130. és 139. l.

gondozásában jelent meg 1952 decemberében, s „irodalmi életünk legnagyobb eseményeként”⁴³ harangozták be a lapok, reklámszövege pedig erősen politikai színezetű volt: „A világháború előtt a Horthy-fasizmus csendőrcsizmái nem engedték meg a kincseket erő költői hagyatékot megjelentetni – a fölszabadulás után pedig a Moszkvából diktált zsdanovi esztétika hű kiszolgálói hamisították meg. A mi szocialista könyvkiadásunk adja vissza József Attila igazi arcát. Költészetének *első hiteles* kiadását ezzel a könyvvel veszi át az olvasó.”⁴⁴ Nos, ilyen teátrális beharangozás után nyilván azt gondolná az olvasó, hogy a kötet megjelenését több lelkes méltatás, ismertetés követte. Pedig nem így volt, hiszen nemcsak a Híd, hanem a napi- és hetilapok is – számunkra ismeretlen okokból – egyszerűen elhallgatták. Ugyanakkor sokkal jelentéktelenebb kötetekről két-három hasábon közöltek méltatást! Szinte cinikusnak tűnik a *Magyar Szó* 1952 decemberében közölt kis keretes hirdetése, amelyben (a legapróbb betűkkel) mindössze néhány sorban így tudósít a kötet megjelenéséről: „A búcsúzó esztendő legnagyobb könyveseménye József Attila összes verseinek megjelenése. Egyetlen művelt magyar könyvei közül sem hiányozhat korunk költőóriásának életműve.”⁴⁵ Egy-két frázis – mondhatnánk. Meglepő, sőt bosszantó is! Pedig a hangsúly a *hitelességen* és a költő *igazi arcán* volt! Kinek nem volt inyére 1952-ben a hiteles József Attila, ki nem akarta látni József Attila igazi arcát? – merül fel a kérdés. Hiszen egy évvel később is hasonló módon érthetetlen csend vette körül Fejtő Ferenc *József Attila az útmutató* című kötetének újvidéki megjelentetését, nem beszélve arról, hogy Fejtő kötetecskéje 1953 januárjában került sajtó alá,⁴⁶ de csak az év végén került ki a nyomdából 2500 példányban.⁴⁷ Közben 1953 májusában olvassuk a *Magyar Szó*-ban, hogy „kiemelkedő eseménye lesz a könyvpiacnak Fejtő Ferenc [...] rövidesen megjelenő könyve, amelyben a Párizsban élő magyar író [...] sok új, eddig ismeretlen adatot közöl József Attila munkásságáról és magánéletéről is”.⁴⁸ Augusztus végén a *7 Nap* pontosítja, hogy Fejtő könyve „három terjedelmes József Attila tanulmányt tartalmaz. Ezek közül kettő most kerül először kötetbe gyűjtve az olvasó elé, a harmadik pedig még egyáltalán nem látott napvilágot”.⁴⁹ Fejtő kötetének méltatása – akárcsak B. Szabóé is – érthetetlen módon elmaradt. Csak a Híd hátsó borítóján olvassuk 1953 decem-

⁴³ *Híd*, 1953. 1.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ *Magyar Szó*, 1952. december 27.

⁴⁶ *Híd*, 1953. 1.

⁴⁷ *Híd*, 1953. 12.; Csáky Sörös Piroska: *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1973, 108. l.

⁴⁸ *Magyar Szó*, 1953. május 1.

⁴⁹ *7 Nap*, 1953. augusztus 23.

berében, hogy megjelent „a kortárs és munkatárs hiteles írása az első igazán nagy magyar proletárköltőről”.⁵⁰

Ennyi.

Irodalomtörténeti kuriózeum, hogy Fejtőnek három azonos című kötete jelent meg más-más tartalommal: az első 1948-ban Budapesten,⁵¹ a második 1953-ban Újvidéken,⁵² a harmadik pedig idén, szintén Budapesten.⁵³

A 92 oldalas újvidéki Fejtő-kötet három tanulmányt tartalmaz.⁵⁴ Az első a *József Attila az útmutató*, amelyet a szerző a párizsi Magyar Házban olvasott fel József Attila halálának 10. évfordulóján.⁵⁵ „Célom az volt – magyarázta később Fejtő –, hogy a vajdasági magyaroknak, akik előbb szabadultak fel mint a magyarországi magyarok, felelevenítsem József Attila szellemét, és megismertessem ideológiájának fejlődését. Tehát József Attilát mint marxistát mutattam be, hangsúlyozva marxizmusa eredetiségét, különlegességét.”⁵⁶ A második tanulmány *József Attila Ars Poetica-ja*, amely 1952 szeptemberében jelent meg a Hídban.⁵⁷ Későbbi, magyarázó jegyzetében írását az alábbi módon értékelte: „E cikk fő tárgya József Attila mint poeta doctus felfedezése. Életében főleg arra figyeltünk, ami benne gyermekes, játékos, ugyanakkor sámáni és varázslatos volt. Ebben a cikkben, amelyet 1952-ben [...] a Hídnek írtam, egy másik oldalára hívtam fel a figyelmet, arra, amely őt Rilke, Hölderlin, Blake mellé emelte, azaz hogy tudatos költő volt, sőt tudós, aki maga igyekezett bírálója és értelmezője lenni saját művészetének. Ez a felfedezés változást hozott az én életemben és gondolkodásomban is.”⁵⁸ A kötet harmadik írása a *József Attila költészete*, és 1938-ban, a Szép Szó január–februári számában jelent meg.⁵⁹ „Aki Dudás

⁵⁰ *Híd*, 1953. 12.

⁵¹ Fejtő Ferenc: *József Attila az útmutató*. Népszava, Budapest, 1948. E kötete a *Szocializmusban* 1947-ben közölt azonos című tanulmányát tartalmazza.

⁵² Fejtő Ferenc: *József Attila az útmutató*. Testvériség-Egység Kiadó, Újvidék, 1953. E kötetében adta közre *József Attila költészete*, *József Attila az útmutató* és *József Attila Ars Poetica-ja* című tanulmányát.

⁵³ Fejtő Ferenc: *József Attila az útmutató*. Papirusz Book Könyvkiadó, Budapest, 2005. A *József Attila*, az *útmutató* című tanulmány mellett a kötetben helyet kapott Valachi Anna irodalomtörténésznek a költő korát áttekintő tanulmánya, valamint Valachi Annának Fejtő Ferencsel készített mélyinterjúja. A könyv függelékben közli Fejtő Ferencnek André Gide *Visszatérés a Szovjetunióból* című művéről szóló, esszé terjedelmű kritikáját.

⁵⁴ L. az 52. számú jegyzetet

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Fejtő Ferenc: *József Attila a Szép és Jó Szó mestere*. Holnap Kiadó, Budapest, 2005, 172. l.

⁵⁷ *Híd*, 1952. 9., 485–495. l.

⁵⁸ Fejtő Ferenc: *József Attila a Szép és Jó Szó mestere*, 203. l.

akar lenni...« Ebben a négysoros strófában láttam öszszefoglalva életének és költészetének értelmét. Bizonyára sok okosabb, tudósabb, bölcsebb szöveget írtak mások József Attiláról, de ennyi fájdalommal egyet sem⁶⁰ – vallotta írásáról Fejtő.

Újvidéki kötetét méltatva Utasi Csaba ezt írja: „Más-más időpontból származó tanulmányait úgy válogatta össze és sorolta be, hogy az olvasó előbb a költő gondolkodásmódjával, később költészetélményével, majd végül lírájának alapvető jellemzőivel, főbb korszakaival, változásaival ismerkedjen meg.”⁶¹ Fejtő kötetében „cáfolhatatlanul bizonyította, hogy József Attila korántsem amolyan »vasba öltözött« proletárköltő volt csupán. [...] Ellenkezőleg, (...) támadta a proletár kizárólagosságot, a marxizmusukkal kérkedőket, az ún. »proletárirodalom« és »proletárkultúra« kizárólagos híveit”.⁶² Utasi szerint a három tanulmány közül a József Attila költészetéről szóló a legjobb.⁶³

Hogy miért vette körül oly nagy csend a kötet megjelenését, arra a választ részben a jugoszláviai magyar irodalom 1945 utáni József Attila-képében kereshetjük. Az 1945 utáni József Attila-kultusz nálunk legalább két irányban fejlődött: egyrészt a felszabadulás után gomba módra szaporodó (gyakran újraelakult) művelődési egyesületek, szervezetek és intézmények közül vették fel többen is a nevét Újvidéktől Óbecséig, Torontálvásárhelytől Nagyikindán át Csókáig.⁶⁴ Az ott folyó, gyakran dilettáns kultúrmunka sok esetben egyenlő volt a költő nevének megcsúfolásával!⁶⁵

Másrészt, József Attilának volt egy „irodalmi” képe is, amelyet a korabeli lapok, folyóiratok alakítottak ki, amelyek akkortájt csakis és kizárólag a proletárköltőt látták benne. A Híd József Attila-képe is ezt sugallta azokban az években. 1948 decemberében például József Attila *Szocialisták* című versét olvashatjuk lapjain:

⁵⁹ I. m., 162. l.

⁶⁰ I. m., 135. l.

⁶¹ Utasi Csaba: *Adalék Fejtő Ferenc József Attila-értelmezéseihez. Hungarológiai Közlemények* 48. [1981. szeptember 3. sz.], 267–272. l.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ L. a Magyar Szó 1952. és 1953. évfolyamának művelődési híreit.

⁶⁵ József Attila nevének és életművének megcsúfolása ellen kelt ki a *Magyar Szó* 1952. október 24-én, amikor *Püspökfalat-kultúra* címmel megjelentette Kovács Sztrikó Zoltán karikatúráját. Abban a költő a becsei József Attila Kultúregyesület *Püspökfalat* című darabja ellen tiltakozik, mondván: „Lehet, hogy a becsei *József Attilának* tetszik ez a kultúra, de nekem nem tetszik.”

„Le a kapitalizmussal! Hatalmat, húst a dolgozóknak!...

A tőke szennyében gázolunk, kedves fegyverünk böködi tomporunkat –”⁶⁶

Gál László 1948 decemberében még azon a véleményen volt, hogy „magát a marxizmust költő világosabban, művészebb egyszerűséggel ki nem fejezheti magyar nyelven. József Attila talán az első – mindenesetre a legnagyobb – »pártköltő« irodalmunkban”.⁶⁷

B. Szabó 1951 decemberében a *Hid*-ban közölt tanulmányában nem véletlenül figyelmeztetett arra, hogy „József Attila költészetét ma elsősorban a leegyszerűsítéstől és a vulgarizálás problémánélküliségétől kell megvédenünk”⁶⁸, azt sugallva, hogy meg kell ismernünk a költő teljes életművét, és annak alapján kell megítélnünk, előrevetítve a másféle értelmezés lehetőségét is. Erre azonban akkor még nem voltak meg a feltételek. Magyarán: nem a közvetítőkkal volt gond, hanem a befogadó közeg érettségével. Évek kellettek ahhoz, hogy B. Szabó és Fejtő kötetei meg Bori Imre tanulmányai nyomán megváltozzék a jugoszláviai magyar irodalom József Attila-képe. Mindhármuknak fontos szerepe volt a korábbi dogmatikus József Attila-kép lebontásában, a hivatalos felfogás fokozatos átalakulásában. B. Szabó, de Fejtő kötete sem fejtett ki azonnali hatást – ehhez évekre volt szükség –, ám mindenképpen fontos mérföldkövei voltak a József Attila-értelmezésnek, érlelő csirái az 1950-es évek végén bekövetkezett szemléletváltásnak.

S végezetül még egy, nem is oly mellékes adalék Fejtő vajdasági tartózkodásához: a véletlenen múltott, hogy nem ő lett az újvidéki Magyar Tanzék tanára, de állítólag rajta múltott, hogy Sinkó Ervin legyen az.⁶⁹ Jegyzeteiben írja egy helyütt: „Hosszabb újvidéki tartózkodásom idején arról volt szó, hogy közelebb hurcolkodom Magyarországhoz, a Duna mellé, és elfogadom a Vajdasági Magyar Egyetem meghívását az Irodalomtörténeti Tanzékra. Azután végül lemondtam az izgalmas tervről, s magam helyett Sinkó Ervint ajánlottam, aki akkor Zágrábban élt, s akivel még a háború és az emigráció előtt nagyon összebarátkoztam. Hogy ez miért történt, amikor újvidéki barátaim ajánlata kedvezőbb életlehetőséget is biztosított volna, mint az igen csekély fizetés, amellyel a Francia Távirati Iroda akkor pedig igen felelősségteljes és sok időt igénybe vevő hírmagyarázói munkámat jutalmazta, azt nehéz lenne ma emlékezetemben rekonstruálni.”⁷⁰

⁶⁶ *Hid*, 1948. 12.

⁶⁷ Gál László: *József Attila*. *Hid*, 1948. 12., 570–571. l.

⁶⁸ B. Szabó György: *József Attila életműve*. *Hid*, 1951. 12., 754–761. l.

⁶⁹ Fejtő Ferenc: *József Attila a Szép és Jó Szó mestere*, 203. l.

⁷⁰ Uo.

Fejtő még József Attila életében értő kritikusának bizonyult, ráérezett költészetének jelentőségére, s ma is büszke arra, hogy először írta le: „József Attila az Ady utáni ifjabb nemzedék legkiválóbb költője”.⁷¹ *József Attila az útmutató* című tanulmányában többek között arra figyelmeztet, hogy a költő „senkire sem haragudott inkább, mint azokra, akik dilettáns kirándulásoknak minősítették elméleti kísérleteit, s csupán mint költőt voltak hajlandók elismerni”.⁷² Ma, 96 évesen is úgy gondolja, hogy József Attilát „nem szavalni kell, hanem vallani, aki hallja, gondolkodjék is rajta”.⁷³

FERENC FEJTŐ IN VOJVODINA

Ferenc Fejtő visited Vojvodina in the autumn of 1952. At this time György B. Szabó's works had already begun to change in the Hungarian literature of Vojvodina the earlier, dogmatic Attila József picture that depicted him mainly as a proletarian poet. György B. Szabó's book on Attila József (1952) was a significant event in the life of Hungarian literature in Vojvodina, which was just beginning to break free from Soviet party ideology. This work was an attempt to restore the poet's earlier censored, rewritten or shortened poems, suggesting the need for the reinterpretation (a work centered analysis) of Attila József's poetry. Ferenc Fejtő closely joined in this endeavour. He gave a lecture on Attila József in September 1952 and published a volume of essays and studies under the title *Attila József, az útmutató* (Attila József the Guide) in 1953. Unfortunately, the works of György B. Szabó and Ferenc Fejtő passed almost unnoticed at the time; they evoked no immediate response. Nevertheless, both books represent important mile-posts in the interpretation of Attila József, and a fermenting agent of the change in artistic approach to literature that had taken effect by the end of the 1950s.

⁷¹ <http://infovilag.hu/index.php?action=showhir&id=3253&IVSESSION=940732a9def85d96326fb012c306f537>

⁷² Fejtő Ferenc: *József Attila a Szép és Jó Szó mestere*, 175. 1.

⁷³ <http://index.hu/kultur/klasz/ja050411/>

HÓZSA ÉVA

JÓZSEF ATTILA ÉS IRODALOMOKTATÁSUNK KULTÚRÁJA

Attila József and our culture of teaching literature

Az oktatás fogalma nem korlátozódik csupán a hagyományos jelentésre. A József Attila-tanítás vonatkozásában is kiemelhető az oktatás folyamatjellege, a felfedező aktusok jelentősége, a múltban felállított (regionális) követelményrendszerek újragondolása, valamint az a tanulói/tanulási és módszertani kultúra, amelyben a tanári szerep – a „megértő” irodalomtanítás jegyében – változik.

A dolgozat főként a középiskolai irodalomtanítás dokumentumait gyűjti össze, utal a recepció háttérre, az ideológiai korlátokra, a kultuszra, a tabura, illetőleg irodalomtudomány és irodalomtanítás kapcsolatára.

Kulcsszavak: tanulói kultúra, intézményesség, tervezés, mobilitás, diszkontinuitás, megértés, tabu, közvetítés, kulturális modell, „vajdasági” József Attila-versek.

(Iskola és kultúra, az iskola mint kultúra) A tudomány semmiképpen sem tekinthet elszigetelten az oktatás folyamatára, az oktatás fogalmát nem korlátozhatja a hagyományos jelentésre, hanem kölcsönhatásokat, a meghatározott makro- és mikro-szemponthoz is figyelembe kell vennie. A kulturális kontextus látószögéből felvethető az oktatás funkciójának problémája, illetőleg az iskola helye/helyzete magában a kultúrában. Felmerül az interdiszciplinaritás problematikája, például hogy milyen kötöttségekkel küzd az intézményesített oktatás, hogy az iskolának a kultúra reprodukálása-e a célja, vagy ennél többre törekszik, hogy a különféle változások hogyan hatnak ki az elvárásokra, az iskolai kánonra, hogy az ideológiai kapcsolati háló mikor kerül egyes tantárgyi jelenségek helyébe, hogy a tantervi célkitűzésekben és a szakmai továbbképzéseken milyen fetisizált értékek szerepelnek, hogy milyen kulturális megkülönböztetések merülnek fel stb.

Felfogható ez oly módon, ahogyan az antropológusok hangsúlyozzák: a kultúra a világ megértésére és működtetésére alkalmazott technikák és eljárások.

rások készlete.¹ A kultúrák, a kulturális igények tehát változnak, a technológiák, a mediális dimenzió mozgásai pedig szintén lényegesek az oktatás kultúrája, valamint a módszertani kultúra szempontjából. Az egyén mentális élete, a kulturális erőforrások használata és maga az iskoláztatás problémája egyértelműen túlmutat az iskolán. Az oktatást ma már a teoretikusok egyre inkább úgy írják le, ahogyan az a kulturális környezetben elhelyezkedik, ahogyan a megértést és a tanulási kultúrát megvalósítja, ahogyan megértés és magyarázat differenciálódik. Jerome Bruner azt a hiedelmet is cáfolja, miszerint szükségképpen ellentmondás van komputáció és kulturalizmus között, noha az utóbbi esetében kiemeli a szubjektivitást, illetve az interszubjektivitást kulturális jelentőségét, érinti „a nyelv korlátainak” problémáját.

(Kockázatok, perspektívák) Ha a vajdasági József Attila-tanítást / József Attila-tanulást vizsgálom, akkor sem csak az a fontos, hogy mikor és mit tartalmaztak/tartalmaznak az érvényben levő tantervek, tankönyvek, hanem az is, hogy miként interpretálja a hivatalos oktatási követelményrendszert az adott (az ezt fenntartó) kultúra. Ráadásul az sem elhanyagolható nézőpont, hogy egy adott szituációban az oktatás intézményessége miként és mennyire dinamikusan érvényesíti elvárásait. Ha például az *oktatási tér* beszűkül, ezáltal a kulturális változások lehetőségei is csorbulnak. Ha viszont az *oktatási tér* tágabbá válik, ismét nagy a kockázat: a kultúra által tabuvá tett nézetek bekerülnek az oktatási folyamatba, az interpretációk sokszínűsége *érdekeket* sért, vagyis nincs megoldás, a hatékony oktatás mindig „veszélyeztetett”². Amennyiben az oktatási program nem vállalja fel ezt a veszélyt, akkor a hatékony és dinamikus oktatás esik áldozatul.

A magyar irodalomtanítás vajdasági szakembereinek egy csoportja például a hetvenes években megriadt a marxista világnézeti nevelés (a marxista tudomány) háttérbe szorulásától, a tágabb *oktatási tértől*; az iskolareform (az egységes középiskolák létrejötte, a gimnáziumok feloszlata), az új tantervek és tankönyvek országos szinten is aktuálissá tették az erről szóló szakcikkeket. Az irodalomoktatással foglalkozó szakemberek tudományos világnézeti nevelésről beszéltek, a kiemelkedő pedagógusegyéniségek viszont az ideológiai szűkösségen belül követelték meg a mozgást, főként az olvasóvá nevelés céltételét. Megfigyelhető például, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek ideológiai nevelést hirdető tantárgypedagógiája elméleti síkon is kiemeli a tanterv és a tankönyv közötti különbséget, erről később sokáig nem szóltak ennyire nyíltan. A színvonalas szakcikknek a tankönyv szövegválogatásának tágabb lehetőségeit hangsúlyozzák.

¹ Bruner, Jerome (2004): Az oktatás kultúrája. Gondolat Kiadó, Budapest, 95., 7–13. A kötet akkor keletkezett, amikor a szerző a narratívum problematikájával foglalkozott.

² I. m., 26. l.

Az elmondottak alapján tehát sokféle József Attila-tanításról beszélhetünk, olyanról is, amely érdekeket szolgál, olyanról is, amely az adott szituációban érdekeket sért, olyanról is, amelyet a pangás, a mobilitás és a nyugtalanító kérdések hiánya jellemez. Erős korlátok esetén pedig a rejtett tantervek is működésbe lépnek. A József Attila-tanulásról azért nehéz hiteles képet adni, mert zárt és nyílt oktatást, kanonizálást és burkolt kanonizálást, belső és külső szempontokat, elvárást és konvenciót, valamint egyéb aspektusokat kell figyelembe vennünk. Az oktatási viták nálunk is ritkán érintik a tanítást és a tanulás belső problémáit, az értelmezett, a megvalósított és a rejtett tantervek működését, hiszen ezek hozzáférhetősége a kívülálló számára sokkal nehezebb.

Az 1989 előtti ideológiai korlátok után a nyitás igénye figyelhető meg az új, *kockázatos*, ezért heves és jogos vitákat kiváltó magyarországi (új típusú) érettségi esetében. József Attila vonatkozásában a Kelecsényi László Zoltán-féle *Irodalom. Tételek. Új érettségi* kötet (2005) kitekint a költő sokoldalú világnézeti tájékozódási folyamatára (lásd a névsort: Bergson, Croce, Hegel, Marx, Freud), az irodalmi hatásokra, a recepció plurális értékrendjére. Az ajánlott tételek a „megértő irodalomtanítás” stratégiáit és a komplex gondolkodási tartalmak működését, a vitalehetőséget sugallják, hiszen a tanulók például *véleményeket* olvashatnak József Attila lírájáról, majd ezek kapcsán kell érvekkel állást foglalniuk, vagy meghatározott motívumokat áttekinteniük (*kéz, törvény* stb.). Az utolsó ajánlott tétel több nézőpontból is meglehetősen kockázatos, az sem biztos, hogy túlzottan sikeres („Mutassa be a legutolsó versekben kifejeződő szépséget!”)³. Az érettségi tétel sor egyébként a hagyományos irodalomtörténeti elrendezést követi, *ebben* a linearitásban József Attila Illyés Gyula után és Radnóti Miklós előtt szerepel, míg 1995-ben Csákvári József hasonló tételfeldolgozásában József Attila és Radnóti *Az avantgarde* című fejezetbe került, Illyés viszont a *Mai magyar irodalom* sűrített fejezetében kapott helyet⁴.

(Didaktikus helyzetek, antinómiák, kulturális modellek) Újabban – az oktatás optikájából – eredményesek a kulturális pszichológia és a kultúraközi pszichológia kutatásai, ezek a vizsgálatok a kultúrába ágyazott viselkedést, a szocializációs lehetőségeket, a „kultúr-inkluzív” kutatási paradigmát, a kulturális modellt értelmezték. Az iskolai oktatás-nevelés folyamata vagy a megvalósított teljesítmény szemszögéből kiemelkednek például az egyes régiókban megnyilvánuló eltérő történelmi, politikai tapasztalatok, továbbá a meghatározott körülmények révén formálódó kulturális mo-

³ Kelecsényi László Zoltán. (szerk., 2005). Corvina, Budapest, 250–257. l.

⁴ Dr. Csákvári József (1995): *Irodalom. Tételfeldolgozások, műelemzések érettségizőknek és felvételizőknek*. Alex-typo Kiadó és Reklámiroda Bt., 176–187. l.

dellek⁵. Jó példa az elmondottakra, az ideológiai bezártságra, a kisebbségi oktatásra „az Ukrán SZSZK magyar tanítási nyelvű középiskoláinak” 10. osztályos, 1983-ban kiadott (már „módosított kiadású”) tankönyve, amelynek szerzője Balla László⁶. A kárpátaljai régió tankönyve József Attilát Adyval, Móriczcal, Juhász Gyulával, Zalka Mátéval és Radnóttival helyezi egy fejezetbe. Az értelmezésekkel kiegészített versválogatás pedig a következő: *Tiszta szívvel, Favágó, Szocialisták, Munkások, Fagy, Határ, Búza, Hazám*.

1983-ban tehát József Attila opusa még mindig a szocialista kultúra, sőt a szocialista realizmus modellje. Munkásságának jelentőségét így interpretálja a tankönyv szerzője: „József Attila a legsúlyosabb elnyomás, a legféltelenebb reakció idején lett a szocialista realizmus egyik úttörője a magyar költészetben. (...) Szinte felmérhetetlen József Attila jelentősége a szocialista realizmus alapjain álló magyar proletárköltészet fejlesztésében. (...) Hatása nemcsak saját korára, a felszabadulás előtti haladó költészet fejlődésére terjed ki: József Attila munkássága követendő példakép a mai magyar szocialista költészet számára is. Költészete népszerű az egész világon, de elsősorban a kommunista társadalmat építő Szovjetunióban.”⁷

A szöveg említést tesz az adott társadalmi szituációban elvárható kapcsolattörténeti vonatkozásokról. A cseles fordulat a lábjegyzetben következik be, a tankönyvszerző *határsértést* követ el. A jelentéktelen, kisbetűs jegyzet ugyanis a magyarországi József Attila-kultuszra utal, arra a magyarországi intézménysorra, amely József Attila nevét viseli⁸. Természetesen a lábjegyzet szintén a kádári, vagyis a szocialista Magyar Népköztársaság kulturális intézményességét lajstromozza, mégis távlatokat, veszélyes művelődéstörténeti kijáratokat nyit.

A példa elrettentő: az oktatást legfőképpen az egyoldalú, sematikus, *a befejezett tudományt* valló modell veszélyezteti, különösen azért, mert óriási a távolság a szöveg és olvasója között. A sztereotípiákba kényszerített József Attila-olvasatok következményei a legveszélyesebbek, ugyanis az ily módon nevelt olvasók a későbbiekben sem keresnek majd más lehetséges modellt.

A Vajdaságban szintén ekkor, az 1982/83-as tanévben módosult az egységes középiskola tanterve. A második osztály tantervéből egy sokkal sokoldalúbb és egyáltalán nem *befejezett* József Attila-kép bontakozik ki, az ideológiai irányultság azonban a tantervi célkitűzésekben erősödik, tudniillik közvetlenül Tito halála után a jugoszláviai oktatáspolitikai önigazgatású szocializmust, a testvériség–egység eszméjét, a marxista világnézeti nevelést, a jugoszláv szocialista hazaszeretetet, a szocialista humanizmust, vala-

⁵ Vajda Zsuzsanna – Kósa Éva (2005): Neveléslélektan. Osiris, Budapest, 64–68. l.

⁶ Balla László (1983): Irodalom. Ragyanszka Skola Kiadó, Kijev – Uzsgorod

⁷ I. m., 185. l.

⁸ Uo.

mint a szövegek marxista szempontú szemléletét hangsúlyozta. A kárpátaljai oktatásban szereplő verseket a Vajdaságban sokkal előbb találjuk meg (például 1961-ben, majd 1967-ben a különböző pedagógiai dokumentumokban).

A kilencvenes évek második felének balkáni háborús zűrzavara az ellenőrző struktúra bomlását is eredményezte az oktatásban. Érdekes színfolt például, hogy az 1980-as évek végéig (vallási szempontok miatt) tabuként kezelt *Betlehemi királyok* helye a kilencvenes évekre megszilárdul az általános iskola negyedik osztályának tantervében⁹.

Az 1985-ben kiadott főiskolai jegyzetben, a *Gyermekirodalmi szöveggyűjteményben* (Pedagógiai Akadémia, Szabadka) egyébként a következő József Attila-versekkel ismerkedhettek meg a pedagógusjelöltek: *De szeretnék gazdag lenni, Szeretném, ha vadalmafa lennék!, A kanász, Nyár*¹⁰. A versszövegek a nélkülözésre reflektáló önképet, a „nyomorrepertoár”¹¹ legendásított változatait, vagyis az éhezőt, a származásánál fogva kívülálló, a tragikus József Attila-ént hangsúlyozzák. A verscímek bizonyítják, hogy a pedagógusképzésben fokozottan törekedtek a nevelési célok érvényesítésére. A szerkesztői stratégia alapján a József Attila-versek – a vajdasági recepció háttérnek, Bori Imre kutatásainak és szabadkai tanítóképzős hagyományának megfelelően – avantgárd kontextusba kerülnek. József Attila szövegei Kassák verseivel együtt valamiféle rejtett egységet képeznek a tanítójelöltek számára összeállított jegyzetben.

(Tervezés, célkitűzés – kulturális szerkezet, kulturális célok és „a burjánzás társadalma”¹²)

Az iskolai tanítást-tanulást meghatározó tanterv egyik lehetséges definíciója a következő: „A tanterv (...) az iskolai műveltség foglalata, közvetítő eszköz a kultúra és az iskola között.”¹³ A modern didaktika döntési, illetve választási folyamatként értelmezi a tervezést. A József Attila-tanítás szempontjából az is lényeges, hogy nálunk a tartalom- és tankönyvközpontú tervezési modell él, jóllehet mindig voltak kisebb vagy nagyobb szabadságot biztosító, megszorító és rugalmasabb tanterveink, periódusaink is. *Szaba-*

⁹ Vö. Prosvetni glasnik 1997. május 20., XLVI/8., 51. l.

¹⁰ Vö. Varga Zoltán. 1985.,125–127. l.

¹¹ Tverdota György tanulmányából (2005). In: Költőnk és Kora. József Attila Emlékév 2005., Budapest, 40. l. A tragikus József Attila-kép egyoldalúságáról l. még: Tverdota György (2005): Ultima verba. A költő utolsó verse mint végrendelet = Kultusz, mű, identitás. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 122–131. l.

¹² Baudrillard, Jean (1997): A rossz transzparenciája. Fordította: Klimó Ágnes. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermedia, Budapest

¹³ Falus Iván Didaktikája is hivatkozik rá. Bollókné Panyik Ilona (1996): Az iskola kezdő szakaszának állami tantervei a magyar nevelés történetében. = A helyi tanterv készítésétől a tanítási óráig. BTF Továbbképző füzetek 2. Budapest, 38–65. l.

dabb oktatásirányítás esetén például csak a szerző neve került be a tantervekbe, és a versek megválasztására a magyartanár egyéni lehetőséget kapott.

Az 1960-as évek közepe törésvonalat jelent a vajdasági József Attila-tanításban, ekkor kapja meg stabil helyét a hivatalos tantervekben, pontosan akkor, amikor Ulf Hannerz a kulturális egység felbomlását, a kulcspárok kialakulását hangsúlyozza (centrum és periféria, metropolisz és peremterületek). Az ideológiai megszorítások és az egységes, központi tanterv ellenére hamarosan (az 1960-as évekre) egy aránylag sokrétű és modern József Attila-kép alakult ki régióinkban, csakhogy ez a *kép* alig mozdult a későbbiekben.

A személyes visszaemlékezések azt igazolják, hogy az 1940-es évek végére, az ötvenes évek első felére József Attila bekerül az iskolába. 1952-re megjelent B. Szabó György József Attila-kötete, az ötvenes évek elején még Fejtő Ferenc is foglalkozik az irodalomtanítás problémáival, Bori Imre szabadkai tanítóképzős tanári korszakában végzi tudományos kutatásait (1956–1960), 1961-ből pedig jelentős József Attilára vonatkozó iskolai adatok maradtak fenn.

Fejtő Ferenc a Híd 1952. szeptemberi számában József Attila ifjúkori levelének következő mondatát idézi: „Én most már nem is költőnek tartom magamat, hanem tanítónak.” (1952. 495.). Fejtő Hegelre utal, aki szerint a művészet a tudatosodás egyik módozata, a világmegismerés egyik tudománnyal egyenrangú válfaja, és egy Galamb Ödönnek címzett diákkori József Attila-levéllal bizonyítja, hogy a költő már tanulóként ösztönösen ráérzett ugyanerre (1952. 487.). Fejtő Ferenc legfontosabb konklúziója így szól: „Örülünk annak, hogy a magyar nemzedékek hosszú sorai egy ily nagy költő segítségével tanulnak majd meg harcosnak lenni úgy, hogy még a küzdelem hevében se feledkezzenek meg az emberséges eszmékről, amelyek meghonosításáért küzdenek.” (1952. 495.). József Attila mint a nemzedékek tanítója Debreczeni József *József Attila* című versének utolsó strófájában is hangsúlyozottá válik: „Verseket írt. Egy elesett / Bús nemzedéket állított ő lábra...” (Híd, 1951. 12., 753.).

Szeli István a gimnázium ötödik osztályának programja alapján írta meg Bevezetés az irodalomelméletbe című 1955-ös kézikönyvét (Kézikönyv a gimnázium felső osztályai számára. Testvériség-Egység Könyvkiadóvállalat, Noviszád), amelynek Az irodalmi művek stílusa (vö. Jelentésalakzatok. 224., 226.) című fejezetében József Attila példáira hivatkozik. A metaforára az *Anyá* című vers sorait idézi: „Az őszi eső szürke kontya / arcomba lóg zilálva, bontva.” Interpretációja a következő: „nem csupán a megöszült haj és a szürke ég hasonlóságát mutatja be, hanem az anyaságnak a képzetét is felidézi, így a metafora mélyebb összefüggéseket tár fel s olyan hangulatot kelt, amilyen körből veszi a költő.” Az *Óda* „hasonlat-sorozatából” – a korabeli kutatás, ideológia és oktatáskultúra szellemében – a materialista világgépet emeli ki: „Hasonlataiban megmarad az anyagi világnál,

vagy a haladás gondolatánál (... mint fémbe a savak, mint hulló tárgyakat a föld, mint lángot a lélek...). Ebből is láthatjuk, hogy a hasonlat nemcsak a megértés eszköze, hanem ennél sokkal több: az író eszmevilágának kifejezője.” A lírai költészet című alfejezet teljes egészében idézi az *Ódát*, amelyet a kézikönyv szerzőjének következő magyarázata követ: „A költő ezt a költeményét ódának nevezi, mert kedvese szépségét dicséri benne, de nem az ódának ünnepi emelkedettségével, hanem helyenként dalszerűen s a reális világból vett hasonlatokkal. A költemény ötödik és hatodik szakasza a szerelmi dalnak a frissességével és túlaradó érzéseivel hat, míg az első két versszak az elégiának a merengését, gondolatbőségét mutatja. Látjuk tehát, hogy a lírai műfajok régi, klasszikus formái az újabb költészetben felbomlanak s a költő a formával mind szabadabban bánik, mindinkább alárendeli a tartalomnak.” (90.). József Attila bomló, modern *Ódája* Juhász Gyula Petőfi szellemének című ódájával állítható párhuzamba. Tartalom és forma viszonyát a kézikönyv egy József Attila-idézettel világítja meg: „A rím és a ritmus ugyanúgy hozzátartozik az élmény kifejezéséhez, ahogyan az alany és állítmány a gondolathoz... az olyan vers, amelyben előbb születik a rím, a ritmus, a versmérték és a mondanivaló ehhez igazodik, értelmetlen játék...”(74). Kiemelkedik Petőfi szabadságszeretettel áthattott lírai leírásainak és József Attila „osztályharcos” érzésvilágot kifejező *Holt vidék* című versének összehasonlítása (a szöveget szintén idézi a könyv, 77–78.), valamint a mama-téma kapcsolódása a tőkés társadalom bemutatásához (*Anyám, Anya, Ajtót nyitok, Mama, Kései sirató*. 11–12.). A szövegek közül az *Anyám* kerül be a kötetbe. Az ötvenes évekre egyébként kialakul a műközpontú irodalomszemlélet.

Az 1960-as évek közepére *ügy* lett a József Attila-tanítás, addigra a tudományos tevékenységben és a folyóiratokban is megjelentek a polémiák, erről a vajdasági József Attila-recepció tanúskodik. Magyarországon szintén ekkor folytak a filológiai kutatások.

A hatvanas évektől a hetvenes évek közepéig az iskolakönyvtárakban is megmutatkozik a fokozott József Attila-érdeklődés, ezt bizonyítja az Óbecsei Gimnázium és a mai szabadkai Svetozar Marković Gimnázium könyvtáraiban a magyarországi József Attila-kiadások megsokasodott példányszáma (1960, 1963, 1967, 1972 és a válogatott versek), viszont a Nagybecskereki Gimnáziumban B. Szabó György József Attila-kötete (Noviszád, Testvériség-Egység, 1952) szerepel nagyobb számban¹⁴. A gimnáziumok felkészültek a kötetből való tanításra, a József Attila-olvasók nevelésére.

¹⁴ Csáky Sörös Piroska (2005): József Attila-kötetek a vajdasági könyvtárakban. *Híd*, 2005, 4., 98. l.; A tantervek beindulására és történeti vonatkozásban lásd még: Horváth Mátyás (2002): A nevelés műhelye. *Életjel*, Szabadka és Medurič, Jovan D. (2005): Az Óbecsei Gimnázium 1925–2005. Óbecsei Városi Múzeum, Óbecse, 51–57. és 63–69. l.

A József Attila-tanítás modern váltása a Symposion iránti érdeklődés megnövekedése és az Új Symposion megjelenése körül következik be, a harmadik osztályos középiskolai irodalmi szöveggyűjteményben (1964)¹⁵ például a következő szövegek kapnak helyet: *Tiszta szívvel, József Attila, Ringató, Klárisok, Anyám, Reménytelenül, Téli éjszaka, A város peremén, Elégia, Óda, Kései sirató, Flóra* (Hexameterek, Rejtelmek, Már két milliárd), *Ars poetica, Hazám* (1., 2.), (*Csak az olvassa...*), *Miben hisztek, Szürkület, (Karóval jöttél...)*; *Stern Emil: József Attila* (1937. december). A *Hazám* rövidítésén persze eltöpreng a mai olvasó, de ennek ellenére változatos, dinamikus a repertoár. A szöveggyűjtemény két illusztrációjából összeáll a *Születésnapomra* teljes (javított) kézírata, vagyis a jól olvasható szöveg¹⁶. Stern Emil neve, szövege később kimarad a tankönyvekből, kiszorul a köztudatból. Az ambivalencia meglehetősen könnyen bizonyítható, ugyanis a levéltárakban megőrzött egyéni éves tervek és tanmenetek – még 1968 körül is – legtöbbször, sőt leginkább a proletárköltőt és az agitatív lírát helyezik előtérbe.

Az 1970-es években a vajdasági oktatásban kulcsszó a kultúra, illetve a kultúr- és iskolapolitika, Lukács György szocialista kultúrpolitikáról vallott felfogása, valamint a marxista esztétika elveinek alkalmazása, amely 1974-ben a módszertani szakirodalomba is egyre erősebben beszüremlik. Hogy miért? Éppen az oktatás veszélyezettsége, a szocialista nevelés célkitűzéseinek megvalósítása szempontjából, mert megállapítják: „az utóbbi években kultúr- és iskolapolitikánkban a demokrácia örve alatt egyre kétesebb értékű és szellemű liberalista felfogások vertek gyökeret, terjedtek el és váltak uralkodóvá...”¹⁷

1974-ben tehát a marxista nevelési célok kiemelése egyre aktuálisabb, habár az új tantervek (az 1975/76-os iskolaévtől) az irodalomtanítás korszerűsítését, az élő irodalmat, a hozzáértő szövegválogatás elvét helyezik előtérbe¹⁸.

1984-ben az Oktatás és Nevelés magyar fordításban közli Milan Kozomora *Az iskola kulturális szerepe* című tanulmányát, amely az öngazgatású intézményesség és a kulturális praxis diskurzusára koncentrálna, vagyis a megreformált iskolára, amely a szerző szerint az igazi kulturális értékek megértését tartja fontosnak, de hangsúlyozza a forradalmi-felszabadító tradíció jelentőségét. A kultúra fogalma alatt érti a tanulmány mindazt, ami az anyagi és szellemi élet területén a legértékesebb, és ami felkészít a korsze-

¹⁵ Bori Imre összeáll. (1964): Az irodalom könyve. A középiskolák III. osztálya számára. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 283–299. és 333. l.

¹⁶ l. m., 297. l.

¹⁷ Vö. Sárosi Károly (1974): Az eszmeiség kérdése az általános iskolai irodalomtanításban és az olvasókönyvekben. Oktatás és Nevelés, 1974, 2., 31. l.

¹⁸ l. m., 36. l.

rű társadalmi életben való cselekvésre. Az olvasási kultúrával, a nyíltabbá váló intézményekkel szintén hosszasan foglalkozik, ámde kizárólag az elfogadott ideológia keretein belül¹⁹.

József Attila neve ekkor (a nyolcvanas években) az oktatási folyóiratban a tanmenet-modellekben is előfordul. A nyolcvanas évek elején nálunk – az öngazgatás szellemében – a tanmenetet a szaktanár és a tanulók számára készült okmányként fogták fel, vagyis a diákoknak le is diktálták a tanmenetet, ez az oktatás folyamatosságát emelte ki, ebben nyilvánult meg az oktatás (kvázi) demokratikussága.

Bagi Ferenc az egységes középiskolák második osztálya számára készített tanmenetében 9 órát szán a József Attila-tanításra, ebből kettőt a versmondás témakörébe sorol (összesen 62 irodalmi és 4 versmondási órát tartalmaz a tanmenet). Memoriterként *A város peremén* című vers szerepel, az elrendezés pedig látszólag kronologikus (lásd József Attila indulása: *Anyám, József Attila, Klárisok*). A *Tiszta szívvel* elemzése külön órát kap, a továbbiakban elhanyagolható a kronológia, tanár és diák a szövegek között mozog, a tanmenet párhuzamos szövegértelmezést, dialogizáló, korszerűbb módszertani hozzáállást sugall (például *Két pillanat: Óda, Téli éjszaka*).²⁰

Az emelt szintű oktatás nyelvi és stilisztikai anyagáról szólva (1981)²¹ például József Attilát a Nyelvtörténeti példaanyagban idézik.

(Határosság-problémák) A következőkben érdemes áttekinteni néhány fontos bibliográfiai adatot, amelyek pontosabb információkat nyújtanak arról, hogy hol vagy hogyan szerepel József Attila az intézményen kívüli iránymutatás-ellenőrzés és az intézményi tervezés dokumentumaiban.²² A feltárt adatok a vajdasági középiskolai magyar irodalmi oktatásra vonatkoznak. A reprezentáció az oktatástervezés különböző szintjeit, vagyis a sokrétűség szempontját emeli ki:

1965

KÖZGAZDASÁGI SZAKKÖZÉPISKOLA (1965/66-os tanév, 6 óra).
Negyedik osztály: 1. A proletárköltészet a magyar irodalomban. 2–6. óráig: József Attila. 7. Írásbeli beszámoló – J. A. // Kézirat: Éves terv: 1965/66. / Ljubica Popović Közgazdasági Iskolaközpont, Zenta. (Levéltár: 498.156).

¹⁹ Vö. Palusek Károly fordítása. *Oktatás és Nevelés*, 1984, 56., 13–29. l.

²⁰ Bagi Ferenc (1983): Javaslat az egységes középiskola magyar nyelv és irodalom tanítása tanmenetének az összeállítására. *Oktatás és Nevelés*, 1983, 51., 49. l.

²¹ Vö. Sinkovits Ferenc (1981): Emelt szintű oktatás nyelvi és stilisztikai anyagáról. *Oktatás és Nevelés*, 1981, 42., 44. l.

²² Vö. Nádasi Mária (2000): Dokumentumelemzés. = Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe. Falus Iván, szerk. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 317–329. l.

1966

FELNÖTTKÉPZÉS: SZAKMUNKÁSKÉPZÉS (Szabadka, helyi tanterv. 1966. április). József Attila, a nagy proletárköltő – új téma, új nyelv a lírai költészetben (*Mondd, mit érlel, Külvárosi éj, Születésnapomra, A város peremén*). // Nastavni planovi i programi za sticanje stepena stručne spreme kvalifikovanog radnika. Nastavni plan za visokokvalifikovane radnike: Subotica, april 1966. / Školski centar za stručno obrazovanje kadrova u privredi „Lazar Nešić”, Subotica, 1966, p. 155. (szerb nyelven).

GIMNÁZIUM: ANYANYELVÁPOLÁS (Zenta, 1966/67 – 1969/70.). *A. Jožef*. // III – IV zajednički kurs / Zavod za unapređenje opšteg i stručnog obrazovanja AP Vojvodine 1966/67., Novi Sad p. 6.

1967

KÖZGAZDASÁGI SZAKKÖZÉPISKOLA (1967/68-as tanév, 7 óra). Harmadik osztály: A proletárköltészet. József Attila élete. József Attila mama-költészete, József Attila szerelmi költészete, József Attila – Munkások, Szocialisták, József Attila – írásbeli összefoglaló. // Kézirat: Éves terv: 1967/68. / Ljubica Popović Közgazdasági Iskolaközpont, Zenta. (Zentai Levéltár: 498.156)

1974

VAJDASÁG SZOCIALISTA AUTONÓM TARTOMÁNY KÖZÉPISKOLAI TANTERVE ÉS ÓRATERVE (1974. június 27., 1975. március 4.): Nacr [Tantervtervezet]. (1974. január, a koncepciót 1973. november 19-én és 20-án fogadták el.): Második osztály – A modern magyar irodalom a tízes és harmincas évek között: *József Attila* // Nastavni plan i program opšteobrazovanih predmeta za omladinu i odrasle u srednjim školama SAP Vojvodine / Zavod za unapređenje opšteg i stručnog obrazovanja, Novi Sad, januara 1974. p. 21.

Környezetnyelv: Második osztály (Irodalmi szövegek): Szemelvények a XX. századi magyar prózából és költészetből.

1975

A deklarált tanterv:

Második osztály – A legújabb kor magyar irodalma: Kassák Lajos, *József Attila*, Radnóti Miklós, Illyés Gyula, Németh László, Déry Tibor, Weöres Sándor. Tamási Áron.

Anyanyelvápolás: (Az irodalom elemei) *Külvárosi éj, Elégia, Születésnapomra, Levegőt!, Ars poetica, Eszmélet, Óda, Thomas Mann üdvözlése*. Ajánlott olvasmányok: *Összes versei, Curriculum vitae, József Jolán: József Attila élete*.

Környezetnyelv: Második osztály (Kezdők és haladók részére). Irodalmi szövegek – *József Attila*. // Vajdaság SZAT Középiszkolai tanterve és óraterve. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1975, p. 93., 238., 248., 255.

GIMNÁZIUM (1975/76-os tanév, 6 óra): Szakirodalom: Gyertyán: József Attila, Balogh: József Attila. Harmadik osztály: József Attila élete és korai költészete, Agitatív lírája, Gondolati költészete, Az elidegenültség költője, Vegyes óratípus – verselemzés. Szemelvények a részletes tervben. // Kézirat: 1975/76 / Moša Pijade Gimnázium, Zenta. (Levéltár: 031.297)

Szerbhorvát tagozat. (Haladók.). Második osztály: József Attila: *Altató, Kertész leszek*. // Kézirat: 1975/76. / Moša Pijade Gimnázium, Zenta. (Levéltár: 031.297).

1976

KÖZÉPISKOLA: MAGYAR NYELV (1976/77-es tanév). Második osztály: József Attila élete. Dolgozat: József Attila. // Kézirat: Éves terv: 1976/77. / Zenta. (Levéltár: 031.297).

1982

AZ EGYSÉGES KÖZÉPISKOLA MÓDOSÍTOTT TANTERVE (Az 1982/83-as tanévtől. A tantervet 1982. május 21-én fogadták el.): Második osztály – A legújabb kor magyar irodalma: *Klárísok, Anyám, A város pere-mén, Elégia, Óda, Flóra*.

Környezetnyelv: Második osztály (Haladók részére). Szövegfeldolgozás – *József Attila*.

1986

EGYSÉGES ÁLTALÁNOS ISMERETI TÁRGYAK TANTERVE A III. ÉS IV. SZAKKÉPZETTSÉGI FOKON (1986. december 31. A szabályzatot 1986. június 12-én, október 2-án és december 4-én fogadták el.):

Második osztály – A két háború közötti irodalom. Törzsanyag: *Klárísok, Anyám, Elégia, Óda* vagy *Flóra, A Dunánál* vagy *Hazám*. Választható anyag: *Thomas Mann üdvözlése, Születésnapomra*. // Vajdaság SZAT Hivatalos Lapja, 4., Novi Sad, 1986. december 31., p. 442.

Környezetnyelv: Harmadik osztály. Szövegfeldolgozás – *Anyám* vagy *Favágó, Ringató*

(Flóra-vers, *A Dunánál*).

1991

ÁLTALÁNOS GIMNÁZIUM (1991. május 31.)

Harmadik osztály – Modernizmus és avantgárd a két világháború között: *Tiszta szívvel (Čista srca)*, *Klárások (Niz)*, *A város peremén (Na periferiji)*, *Elégia (Elegija)*, *Óda (Oda)*, *Flóra (Flora)* 1–3. // Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik 3., 31. maj 1991., p. 50., 54.

GIMNÁZIUM: TÁRSADALMI – NYELVI IRÁNYZAT (1991. május 31.)

Harmadik osztály – Modernizmus és avantgárd a két világháború között: *Tiszta szívvel (Čista srca)*, *Klárások (Niz)*, *Reménytelenül (Beznadno)*, *Téli éjszaka (Zimska noć)*, *A város peremén (Na periferiji)*, *Elégia (Elegija)*, *Óda (Oda)*, *Karóval jöttél... (Štapom si...)*, *Flóra (Flora)* 1–3. // Službeni glasnik SR – Prosvetni glasnik 3., 31. maj 1991., p. 59., 64.

GIMNÁZIUM: TERMÉSZETTUDOMÁNYI IRÁNYZAT (1991. május 31.)

Harmadik osztály – Modernizmus és avantgárd a két világháború között: *Tiszta szívvel (Čista srca)*, *Klárások (Niz)*, *A város peremén (Na periferiji)*, *Elégia (Elegija)*, *Óda (Oda)*, *Flóra (Flora)*. // Službeni glasnik SR – Prosvetni glasnik 3., 31. maj 1991., p. 68., 72.

A dokumentumok csoportosítása, tipizálása most nem feladatunk, de a címzettek elkülönülése felismerhető. A megjelenés módja tekintetében valamennyi írásbeli dokumentum. A hivatalos tantervek mellett (anyanyelv, anyanyelvápolás, környezetnyelv) tantervtervezet, helyi tanterv, tematikus tervek is szerepelnek az adatok sorában, vagyis az intézményen kívüli és az intézményes tervezés forrásait és dokumentumait is kutattam. Megállapítható, hogy a helyi és a tematikus tervek a hatvanas és hetvenes években sokkal behatároltabbak, mint amire például a tudomány vagy a korabeli folyóirat-kultúra lehetőséget adhatott volna. Az iskolavezetés nyilván elvárta az előírt ideológiai célkitűzések erőteljes kiemelését. Az empirikus adatgyűjtés azonban nem ad igazi betekintést az értelmezett tantervek világába, a magyartanár órai tevékenységébe, a József Attila-szövegvilághoz való egyéni (tanári) viszonyulás ugyanis nem mérhető.

A határosság problémája, a mobilitás hiánya tehát a József Attila-oktatásban és a célokban megjelölt értékekben egyértelműen fennáll. Ha a tanterveket (a tantervet mint oktatáspolitikai eszközt) a magyarországi vagy a többi Kárpát-medencei régió tanterveivel állítjuk párhuzamba, akkor nálunk 1989 előtt sokszínűbb és modernebb a József Attila-megközelítés, hiszen többnyire az avantgárdhoz, a tudományos narratívához kapcsolódik. Kialakultak a „vajdasági” József Attila-versek (lásd például: *Klárások*, *Reményte-*

lenül), csak az a probléma, hogy a hatvanas évek óta a tantervi versválogatás alig változik, legfeljebb a kezdeti proletárváltó hangsúlyozása szorul fokozatosan háttérbe (vö. az 1975-ös év egységességre és pluralizmusra utaló jelenségeit). Alternatív megoldásokra az 1986-os tanterv adott alkalmat (lásd például a *Thomas Mann üdvözlése* c. verset a választható tananyagban vagy a törzsanyag tanári döntésre alapozó stratégiáját). Az iskolatípusok tantervei között alig mutatkozik eltérés, legfeljebb az óraszám miatti sűrítés, a versek számának csökkentése figyelhető meg, a tankönyvek sem differenciáltak. A más szakterületre felkészítő középiskolák lehetőségei a kisebb óraszám miatt behatároltabbak.

Az elmúlt másfél évtized oktatási rendszerére a tantervi stagnálás, a tanfelügyelői rendszer bomlása jellemző, ez a zűrzavar azonban a felkészült magyartanárok egyéni lehetőségeit, az értelmezett és a rejtett tantervek hatását (például a világháló, média stb.) bontakoztathatja ki. A zűrzavar bizonyosságát az oktatáskultúra teoretikusai magára a tanáregyéniségre is vonatkoztatják.

Manapság már végképp nem beszélhetünk egységes vagy egyfajta József Attila-oktatásról, az iskolában kiemelkedő vajdasági recepció jelentőségéről, függetlenül attól, hogy mi található a tantervben, hiszen a pillanatnyi József Attila-megközelítés stratégiája csak rejtve bújik meg a vizsgált forrásokban. Minderre természetesen nincsenek megbízható adatok, a tanulók dolgozataiból például kiviláglik az istenkereső vagy a magyarság problémáját érintő József Attila-dilemmák bekerülése az oktatásba. A tantervi stagnálásnak köszönhetően a diák-befogadók meglehetősen egysikúnak tartják a kapott, többnyire az életrajzra összpontosító, a megértés stratégiáival nem megközelített, statikus, tanárfüggő, a diákok egyéni olvasatát elhanyagoló József Attila-képet. A tanárok egy része kötetből vagy a magyarországi szöveggyűjteményekből dolgozza fel a verseket, kitekint az újabb recepcióra, a tantervi követelményrendszer azonban mégis fennáll, ezért nem érzékelhető a mozgás. A verselés, a verstani kérdések József Attilával kapcsolatban (is!) meglehetősen háttérbe szorulnak. Szeli István Kézikönyve (1955) a *Szép nyári este van* című szabadverset vizsgálja tüzetesebben, az alliterációra pedig a *Medvetánc* ötödik versszaka szerepel példaként. A vajdasági recepció ma legfeljebb a tankönyvi koncepcióban érvényesül, ott is *rejtetten*.

A dokumentumok adatai közül kiemelkedik az 1975-ös zentai tematikus (éves) terv szakirodalmi hivatkozása, amely Balogh László (addigi megjelenés: 1969, 1970) és Gyertyán Ervin (addigi megjelenés: 1966, 1970, 1974) akkor aktuális József Attila-könyveit említi.

A környezetnyelv és az anyanyelvápolás tantervei nagyobb eltéréseket és változatosságot mutatnak. A délszláv–magyar kapcsolatok tantervi fejezetei nem tüntetik fel József Attila nevét, holott Danilo Kiš fordításai már

1961-ben megjelentek (*Noć predgrađa*. Forum, Újvidék), a szerb kultúra felől később a közép-európaiság problematikája emelkedik ki, ez a szempont kevésbé, esetleg néhány szöveg vonatkozásában épül be a középiskolai József Attila-oktatásba. A kutatás tehát a középiskolai oktatás hagyományára szorítkozott, az általános iskolában az utóbbi időkig hasonló stagnálás mutatkozott, az alsós tantervek fokozatosan változnak.

A József Attila-olvasás szempontjából jelentős feladat hárul a felsőoktatásra, különösen ha a nyitottság és a mobilitás hiányára összpontosítunk.

(Kultusz és tabu) Általános iskoláink közül három viseli József Attila nevét. József Attila Általános Iskola található Bácskertesén, Gomboson, Újvidéken.

A magyar szaktantervek írói arcképcsarnokában József Attila fotója (leggyakrabban az 1936 késő őszén készült fénykép, PIM Művészeti Tár, ltsz. 2411.) általában jelen van. A magyartanárok többsége hanganyagot is alkalmaz(ott) a tanórán. Latinovits Zoltán versmondása a mi iskoláinkban is a legismertebb, de Koncz Zsuzsa „József Attila-slágerai” (*Kertész leszek, Betlehemi királyok, Rejtelmek* stb.) ugyancsak bevonultak a vajdasági oktatási intézményekbe, az iskolai ünnepek és irodalmi rendezvények műsorába. Az énekelt versnek tradíciója volt a vajdasági József Attila-oktatásban, már 1964-ben érettségi házi dolgozatként szerepelt József Attila megzenésített verseinek elemzése (lásd a személyességet előhívó dokumentumokat). A hanganyagok közül kiemelkedik Latinovits Zoltán és Ruttkai Éva újvidéki estje (1969. március 29.; 1987 Hungaroton MHV), amely már CD-n is megjelent, ám ez – a beszerzési nehézségek és talán a tájékoztatás hiánya miatt – még mindig alig került be intézményeinkbe. Szigetjelenséggént jelen volt Berek Kati Hungaroton-nagylemeze („Játszani is engedd...”. Zene: Sebő Ferenc és Halmos Béla), különösen a *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* részlete és a *Medvetánc*-variációk.

A Középszintű Művészeti Vetélkedőjének elődöntőin és az óbecsei döntőn sem hiányzik József Attila neve a repertoárról, ezt a Híd repertórium bizonyítja.²³

1990-ben az érdeklődő gimnáziumi tanulók csoportjai kultikus könyvként tekintettek az akkor megjelent *Szabad-ötletek jegyzékére* (közvetítette: Stoll Béla. Atlantisz, Medvetánc, Budapest, 1990), jóllehet néhány másolat (például a torontói, amelynek hibáira Stoll Béla utalt) titokban már sokkal előbb, a nyolcvanas évek elején belopakodott az iskolákba, a tanárok körében is terjedt. A *Szabad-ötletek...* szövege egyébként – a József Attila-órák hátterében, a hozzáférés hiányában – a hetvenes évek elején szintén gimnáziumi

²³ Vö. Kiss Gusztáv – Farkas Attila: A Híd repertórium 1976–2001, 486. l., 11333. (Ruttkai Éva) és uo. 190. l., 6081. (A becsei megmérettetéséről)

ziumi beszédtema volt, Sárközy Péter ekkor (1971-ben) vetette fel a kritikai kiadás csonkaságát (József Attila útjain). A kilencvenes évek első felében a diákok részéről élenkebb érdeklődés mutatkozott a József Attila-órák és a József Attila-recepció iránt, hiszen 1989 a magyarországi József Attila-kutatásban és -oktatásban is áttörést jelentett, a tudományos eredmények és könyvújdonságok az irodalomtanítás mobilitását eredményezték. Az 1989 utáni szituációban tehát irodalomtudomány és irodalomoktatás főként a József Attila-ponton érintkezett egymással.

Abban a tanulói kultúrában a tanári stratégia változtatására volt szükség. Természetesen mindez a tanulók és tanárok szűk rétegét érintette, elsősorban a gimnáziumokban, az érdeklődés pedig főként a biográfiai kontextus iránt nyilvánult meg. *A Szabad-ötletek jegyzékének* megjelenése az utolsó versek súlypontozását, a halálkultusz felőli megközelítést tette lehetővé. Ilyly Gyuláné József Attila utolsó hónapjairól című könyve (1984, 1987) nem gyakorolt ekkora hatást, de a nyolcvanas évek magyarországi továbbképzéseiben beszéltek róla, ily módon elvéve befolyásolta a József Attila-tanítást, ismét csak a biográfiai dimenziót.

A politikai kultuszra, a csoport-hovatartozás erősítésére, belső vállalására²⁴ (lásd a Petőfi brigád mítosza) a huszadik század nyolcvanas éveinek visszaemlékezéseiben is találunk példát József Attila és – közvetve – az oktatás kultúrája vonatkozásában. *A fiatal életek indulójának* aktuális, ideológiai szempontú kanonizációja és líraértési stratégiája a második világháború végén (lásd a tömegpolitika dimenzióját) a „forradalmi öntudat”, valamint az identitásképzés értelmezésére adott lehetőséget a diákpadból a harctérre kerülő fiatalok közösségében. A későbbi pedagógus szemtanú visszaemlékezése szerint ezek az új életre készülő, „Petőfi szellemét” hirdető fiatalok eszmei-politikai nézőpontból olvasták, interpretálták és aktualizálták a József Attila-szöveget, 1945 után pedig magukkal vitték az iskolákba, például Zomborba.²⁵

József Attila-kultuszról a mai oktatási folyamatban nem beszélhetünk, de a pedagógusok valamiféle kultuszképző igényéről igen. Az iskolai gyakorlatban nagyon halványan, ám még mindig él a Petőfi – Ady – József Attila fővonal, a diákok előtudásába beletartozik (legalább) József Attila neve, ennél fogva az elvárások és/vagy előítéletek is jelen lehetnek a szövegek befogadásában. A vajdasági *iskolai kultúra* múltjában, tehát a József Attila-tanításban is a tabu-probléma inkább a nemzeti identifikáció és a vallási allúzió révén kerülhet szóba.

²⁴ Gyáni Gábor (2005): Politikai kultusz – vezérkultusz. Identitás- és közvéleményteremtés. = Kultusz, mű, identitás. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 89–97. l.

²⁵ Magyar János (1984): A Petőfi brigádból az iskolába (Petőfi szellemében, Tito seregében...). Oktatás és Nevelés, 57., 7–13. l. A szerző cím nélkül idézi a vers teljes szövegét. Vö. 8–9. l.

Hansági Ágnes tanulmánya a *Klárisok* kettős szövegezettségét, azaz a metaforát, a nyelvi tabura visszavezető kutatásokat és az egyes motívumokban felismerhető, társadalmi tabuval sújtott szexuális terminológia problematikáját veti fel.²⁶ A vajdasági iskolák tanterveiben ennek ellenére a hatvanas évektől szerepel ez a szöveg. A *Klárisok* értelmezése, vagyis a szürrealista merészség, a „profán” ellentétek, a képalkotás, a dalszerűség problémája Bori Imre József Attila-kutatásai révén került be az iskolai tananyagba. A *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* sem volt tabu vagy vitatott intim szöveg, ennek oka a vajdasági recepciós háttérben rejlik, amelyre Bókay Antal József Attila poétikái című kötete (2004) utal. Egyes kutatók, ő Bori Imrét és Sárközy Pétert említi, értékes irodalomnak, „döbbenetes” szürrealista műnek minősítették ezt a „befogadó-orientált”, újabban – Bókay által – a test poétikája felől is vizsgált „szöveget”.

A tájékozottabb magyartanárok révén 1982-ben (elvéve!) bekerült a középiskolákba Bókay Antal, Jádi Ferenc és Stark András „Köztetek lettem én bolond...” című kötete, amely kihatott a mama-versek más nézőpontú tanítására, az apa-hiány interpretálására. Az anya- és gyermek-kapcsolatot kutató érettségi házi dolgozatok irodalomjegyzékébe is bekerülhetett a kötet, ezek a kérdések sem számítottak tabunak.

(Van-e „vajdasági” József Attila-vers?) A *Klárisok* és a *Reménytelenül* (Lassan, tűnődve) minden bizonnyal annak tekinthető, és József Attila „dallai” szintén ide tartozhatnak. A *Reménytelenül*, illetve a semmi ágán-problematika általában bekerült az olvasókönyvekbe, és a szöveg egzisztencialista szempontú, európai horizontokat nyitó olvasata emelkedett ki. A tanügyi utasítások mellett a középiskolai tanárok nagy része a hetvenes években a *Szövegértelmzések* (Írások versekről, prózáról) című Bori Imre-kötetet (1977) és az avantgárd kutatásokat (Symposion Könyvek) is használta forrásként. A *Tiszta szívvel* ugyancsak jelentős szerepet kapott oktatásunkban. Az említett Bori-tanulmányok (József Attila *Tiszta szívvel* című verséről, József Attila *Reménytelenül* c. verséről) az Oktatás és Nevelésben jelentek meg 1974-ben (3. és 6. szám), ezek is valamiképpen a „híradás” dokumentumai, hiszen irodalomtudomány és irodalomtanítás szoros kapcsolatáról árulkodnak, arról, amit ma a konstruktív pedagógia egy lehetséges irodalomtanítási modellként nevez meg. A *Tiszta szívvel* című tanulmány (az oktatási folyóiratban közzétett írás már az 1961-es szöveg másodközlése) például nem utal az oktatás stratégiáira, módszereire, de a *folyamatra*, az opus egészére, az intertextuális és interkulturális mozgáspályákra igen.

²⁶ Vö. Hansági Ágnes (2003): Diskusszió nélküli vita: néma-játék. A *Klárisok*-vita mint hástörténeti paradigma. = Hang és szöveg. Osiris Kiadó, Budapest, 298. l. L. még: Bori Imre nyomán Török Gábornál merül fel a vers két részének differenciáltsága. I. m., 294. l.

Az *Ars poetica*, amelynek vitája, valamint Fejtő Ferenc-i (rejtvényként való) értelmezése (Híd, 1952. 9., 487.) ma már beletartozik régióink irodalomtörténetébe, nem vált igazán kanonizált tantervi szöveggé. Az *Eszmélet* például, amely az évfordulós In memoriam-kötet²⁷ címe lett, nem kapott kellő helyet irodalomtanításunkban, holott folyóirat-kultúránkban van hagyománya, az Új Symposion 50. száma (1969) például közölte Kassai György tanulmányát.²⁸

Megemlíthető viszont, hogy a Lengyel Dénes szerkesztésében megjelent Nagy íróink (1968) című kétkötetes segédkönyvet (Segédkönyv az általános iskolai irodalomtanításhoz) a vajdasági általános és középiskolai tanárok közül többen használták, a kötet cím ma is felbukkan a tanítóképzős hallgatók szakdolgozatainak irodalomjegyzékében. A segédkönyv József Attila-fejezetét Megyer Szabolcs írta, és természetesen a korabeli követelményrendszert elégíti ki, nem esik szó benne a *Kláriskról* és a „semmi ágáról” sem, jóllehet, ez a kötet sokkal modernebb és sokrétűbb, mint az előző magyarországi kiadványok, polemikusan érinti például az istenversek problémáját is.²⁹

1955 körül az *Óda* lehetett kimagasló „vajdasági vers”, jóllehet értelmezése meglehetősen ambivalens. B. Szabó György nyomán a *Medáliák* és a *Reménytelenül* emelkedett ki, a *Medáliák* mégsem lett igazán iskolai vers.

A 2005-ös vajdasági szintű Nemes Nagy Agnes Versmondó Verseny (az általános iskolások és a művelődési egyesületek általános iskolás tagjainak vetélkedője, Szabadka) bejelentkezési listáján egy eddig a versmondó versenyeken szinte ismeretlen szöveg gyakorisága figyelhető meg. Az *(Indiában, hol éjjel a vadak...)* népszerűsége a Fazekas Katalin válogatását tartalmazó Versfűzér című kiadvánnyal (Atlantis, Újvidék, 2002) magyarázható. A kötet az említett József Attila-verset az alsósoknak ajánlja, viszont a vetélkedőn minden korosztály választotta. A magyartanárok többsége nem a József Attila-kötetből, hanem az antológiából válogatott.

²⁷ N. Horváth Béla vál., szerk., összeáll. (2004): *Eszmélet*. Nap Kiadó, Budapest

²⁸ Kassai György (1969): Formai és gondolati ellentétpárok József Attila „Eszmélet”-ének X. szakaszában. *Új Symposion*, 50., 24–25. I. Bori Imre A Tiszta szívvel kapcsán utal a X. darabra: Oktatás és Nevelés, 1974, I., 24. I. és József Attila két verse. = *Szövegértelmezések*. Forum Kiadó, Újvidék, 1977, 125–126. I.

²⁹ Vö. Nagy íróink II. (1968). Tankönyvkiadó, Budapest, 187–240. I. Megyer Szabolcs bevezetője a Petőfi – Ady – József Attila fővonalat emeli ki, és a következő ellentmondásokra utal: „József Attila magában foglalja a garabonciást és a bölcselkedőt, az osztályharcost és a magánembert, a proletárt és az értelmiségit, a szemlélődőt és a gondolkodót, az ösztönök és a társadalmi viszonyok elemzőjét, a győztest és a megaláztatott.” (187.).

(A személyességet előhívó hivatalos dokumentumok) A személyiség-komponens nagy szerephez jut a József Attila-oktatásban, a személyességet előhívó hivatalos dokumentumok pedig különleges kategóriát képviselnek.³⁰

Az iskolai évkönyvekbe gyakran bekerült az érettségi házi dolgozat címe. A szabadkai gimnázium évkönyveinek adatai például a következők: *A legnagyobb proletárköltő vallomásai a munkásmozgalomról* (József Attila mozgalmi verseinek eszmei és formai értékelése. 1961. 58–63.); *Juhász Gyula mint Babits és József Attila kortársa* (1962. 43–51.); *Költészet és zene* (József Attila megzenésített verseinek elemzése), *József Attila szabadversei* (1964. 68–77.); *József Attila proletárverseinek költői eszközei* (1968. 38–52.); *József Attila és a folklór*; *Kosztolányi és József Attila* (1993. 79–86.); *Anya-gyerek kapcsolat József Attila költészetében*, *József Attila – 1937* (1994. 61–80.), *József Attila motívuma – a szerelem* (1995. 81–105.) stb.³¹

1968-ban még nagyon erős lehetett a proletárköltői beállítás, ugyanis a zentai gimnáziumban szintén ez a címjavaslat található a levéltári dokumentumokban: *József Attila, a proletárköltő* (1968/69.).³²

Az írásbeli dolgozatok címjegyzéke jelentős forrás lehet a József Attila-oktatás kutatásában. 1961-ben például verselemzések szerepeltek témaként a szabadkai gimnáziumban (például *Anyám*, *Favágó*, *Búza*, *Tiszta szívvel*), gyakori volt az idézet is dolgozattímként, például: „Forgolódnak a tőkés birodalmak, csattog világot szagató foguk” (1961/62); „...a költő sose lódít”, „A költő – ajkán csörömpöl a szó, de ő (az adott világ varázsainak mérnöke), tudatos jövőbe lát...” (1962/63) stb.³³ A József Attila-versek címei, illetve -alcímei szabad asszociációs lehetőségeinek kihasználására ugyancsak található példa az írásbeli dolgozatok íratásakor: *Altató*, *Tiszta szívvel*, *Tudod, hogy nincs bocsánat*, *Lassan, tűnődve* stb. (1999/2000). Egyik újabb nagybecskereki kísérletben a dolgozatot József Attila-idézetekből kellett a tanulónak felépíteniük, pontosabban a kiválasztott idézeteket saját versükbe helyezniük.

A számítógépes oktatás, az interaktív multimédia, a kultúrtechnikai médiumok jelentésképzésben való szerepének vajdasági recepciója lassan szintén kialakulóban van József Attila tanításával kapcsolatban, noha ez még csak a kezdet.³⁴ A drámapedagógiai csoportfoglalkozásokon, az irodalmi

³⁰ Nádasi Mária: A dokumentumelemzés. = Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2000, 322. l.

³¹ Lásd még: Kiss Gusztáv és Papdi Izabella bibliográfiája. Kézirat. (Utólagos megjelenés: József Attila az oktatási dokumentumokban. Új Kép, 2005. december, 54–59. l.)

³² Kézirat. Levéltár: Moša Pijade Gimnázium, Zenta: 031.297.

³³ A szabadkai Moša Pijade Gimnázium évkönyveinek adatai: 1961/62., 39–42. l.; 1962/63., 61–64. l.

³⁴ Vö. pl. Új Kép 1997. december, 6–7. l.; 2001. szeptember, 38. l. (Zenith Műhely, 2001), Tolnai Varga Piroška: Szövegértés és vizualitás (*Holt vidék*, filmes kapcsolatok). Új Kép, 2005. december, 60–64. l. stb.

vetélkedőkön fontos szerepe van a József Attila-verseknek, illetőleg a József Attila-idézeteknek³⁵.

A felmérések azt igazolják, hogy a tanárok nagy többsége nem elégszik meg a tankönyv nyújtotta lehetőséggel, amikor a József Attila-szövegek értelmezésére törekszik.

(A különbözőség konklúziói?) Manapság az egyéni utak, a felfedező akusok és a célkitűzésekben megjelenő egyéni értékek még meglehetősen mozaikszerű képet adnak az itthoni József Attila-oktatásról. A kulturális sokféleség előnyei és hátrányai, a kultúraértelmezés és a kultúra aszimmetriájának diskurzusa, a kulturális identitás vitái, centrum és periféria ellentétes tendenciái, a kifejezési módok mobilitásának problémái az oktatásban, annak József Attila-i dimenziójában is megmutatkoztak/megmutatkoznak (lásd Hannerz, Ulf³⁶). A különbözőség / a különbség játékszabályai, a hangsúlyeltolódások szintén számos dilemmát vetnek fel (lásd Baudrillard, Jean³⁷). A konvencionalizálás és a szokványosság problematikája, vagyis hogy a tanítást már rutinból, gyakorlattól végezzük, szintén kulturális dilemma, amely veszélyeket, unalom-lehetőséget hordoz, viszont nélküle a kultúra gyorsan elhagyatott sorsra jutna³⁸. Az oktatás folyamata újra és újra különössé teheti a megszokottat. Ezeket a problémákat kellene a József Attila-olvasás és -interpretálás nézőpontjából is újragondolnunk, legfőképpen azt, hogy mit és hogyan érdemes megtartani, újraértelmezni, valamint hogy miképpen reflektáljunk a normaváltásra, az ideológiai egység eltűnésére, ezek következményeire, a lehetséges iskolareform-mozgalomra, az újabb egységesség csapdáira.

Szerencsére „József Attila mint cél” (még mindig!) mind a tanárt, mind a tanulót motiválja, noha az utóbbi években látszólag nagy volt a hallgatás. Az iskola konzervativizmusa óriási fékezőerő lehet. Éppen az iskolában kellene a diáknak a kihívást jelentő problémamegoldással, az élő tudományalkotás folyamatával, a tabuk felszámolásával találkozni.

Az oktatás kulturális kívülállásának, elhanyagoltságának legfőbb bizonyítéka, hogy a vajdasági magyartanítás dokumentumainak nagy része szét-szórta, feldolgozatlanul kallódik.

³⁵ I. m., 1997. november, 5–6. l.

³⁶ Hannerz, Ulf (2004): Gondolatok a globális világról. Fordította: Niedermüller Péter. = A fordítás mint kulturális praxis. Jelenkor Kiadó, Pécs, 86–90. l.; Hannerz, Ulf (2005): Centrum és periféria a kulturális áramlatban. Fordította: Jacsev Nikolai. Kisebbségkutatás, 2005, 1., 8. l.

³⁷ Baudrillard, Jean (1997): A rossz transzparenciája. Fordította: Klimó Ágnes. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermedia, Budapest, 107–118. l.

³⁸ Bruner, Jerome (2004): Az oktatás kultúrája. Fordította: Szalay Ágnes és Egyed Katalin. Gondolat Kiadó, 128. l. (utalás Roman Jakobsonra), 139. l.

ATTILA JÓZSEF AND OUR CULTURE OF TEACHING LITERATURE

The concept of education and teaching is not merely limited to its traditional meaning. When teaching Attila József, we can also lay stress on the progressive character of education, the importance of the acts of discovery, the reconsideration of the system of (regional) requirements set up in the past, and the culture of students, learning and teaching methods in which the role of the teacher – in the terms of „understanding” the teaching of literature – changes.

The paper collects documents of teaching literature mainly in secondary schools, points to the background of reception, the ideological restrictions, cults and taboos, or rather the relationship between science of literature and teaching of literature.

BENCE ERIKA

LEHETSÉGES JÓZSEF ATTILA-KULTUSZ ÉS -KÉP A VAJDASÁGI ÁLTALÁNOS ISKOLÁKBAN

A likely image and cult of Attila József in the primary schools in Vojvodina

József Attila költészete nemzeti kánonalkotó momentum, amely már kisiskolás korban hatást gyakorol az olvasás folyamataira. A költői opus befogadói frekvenciája és népszerűsége ugyanakkor a kultuszeremtődés jelenségeire irányítja figyelmünket. A folyamatos újraolvasás és új kontextusokba helyezés lehetőségeit megteremtő irodalmi kánonok azonban legtöbbször nem esnek egybe a népszerűségi mércékkel: a kultuszeremtődés mozzanatai az értetőség és a befogadhatóság könnyedségének karakterisztikáival függnek össze, illetve triviális ideológiai céloknak rendelődnek alá. A vajdasági általános iskolában kialakult József Attila-kép a kultuszeremtődés divergens alakzatainak felel meg.

Kulcsszavak: kanonizáltság, kultikus jelenségek, József Attila-kép, szegénységkultusz és harcosképzet, szocialista proletárköltő, egy elmúlt korszak retorikája

(Kánon és kultusz) A különböző értékjelölő és magyarázó csoportok (tudósok, kritikusok, értő olvasók) létrehozta lehetséges irodalmi kánonokat a folyamatosan újraolvasott és új kontextusokba helyezett művek összessége alkotja. A befogadó irányában a választás és a megértés feltételeit, míg a műalkotás számára befogadásának megismétlődését/megismételhetőségét teremti meg. A nemzeti kánonba tartozás, a művek hivatalos kanonizáltsága, a „beleszámítás és kirekesztés” (DAVIS 1997. 130.) eljárása nem mindig (sőt: legtöbbször nem) esik egybe az irodalmi köztudat jelölte népszerűségi mércékkel.

A költő (tehát határozottan nem a próza- vagy tanulmányíró, a kritikus vagy a polemizáló) József Attila opusa – a „nemzeti költő” Petőfi alkotása mellett – azt a kivételes irodalmat jelöli, amely esetében a kanonizáltság foka és a népszerűség mértéke fedi egymást. A kánonok hatóerejeként definiált „kortárs írások sora”, illetve a történeti átalakulásokat (paradigmaváltásokat) előidéző „magyarázók közössége” még sohasem vont a kétségbe,

teljes egészében nem kérdőjelezte meg a József Attila teremtette költészeti hagyomány folytonosságát, illetve utóéleti történéseinek (mint amilyen az újraolvasás és -írás) létjogosultságát. József Attila költészete nemzeti kánonalkotó momentum, s mindemellett „széles körben” ismert és olvasott életmű. A nemzeti kánon és köztudat része olyannyira, hogy értelmezése és fenntartása kultikus kötődéseket is jelent.

A jelenségről értekező Szegedy-Maszák Mihály szerint lehetetlen – miközben, „az ajánlott olvasmányok jegyzéke, a tananyag az irodalom intézményeitől függ” –, hogy van olvasó, aki „ne venne tudomást kánonokról” (SZEGEDY-MASZÁK 1999. 7.). Azaz – Alistair Davis szerint – a kánonok alakítását „hatalommal és tekintéllyel rendelkező tanszékek tudósai” (DAVIS, i. m.) végzik. A kanonizálás gesztusa tehát már az iskola alsó osztályában hatást gyakorol az olvasás folyamataira, míg a kultuszképződés irányai elszakadhatnak az általuk definiálódó értékmozzanatoktól, triviális vagy ideológiai céloknak rendelődhetnek és rendelődtek alá nagyon sok esetben.

A nemzeti kánonba való „beletartozás” ténye a modernség és a hagyomány viszonyrendszerét is érinti, ugyanis – ismét Szegedy-Maszákot idézve – „ha a kánon a célelvűen értelmezett történetiség függvénye, (...) csak is olyan művek lehetnek részei (...), amelyeket újszerűnek lehet tekinteni.” (SZEGEDY-MASZÁK, i. m.) A kultuszképződés mozzanatai azonban – a leírt divergens kultikus mozgásokból kifolyólag – nem az újszerűség, hanem az érthetőség és befogadhatóság könnyedségének karakterisztikaival függnek össze.

A József Attila-recepció felmutatja a kanonizáltság és a kollektív irodalmi emlékezet (a kultuszképződés) mozzanatait egyaránt. Az életmű folyamatos újraolvasása, értelmezéseinek törlődése és ezek megújulása, a folytatások (például az öregkori versek), az újraírások, az irodalmi asszimilációk sora jelzi nemzeti kánonba helyezetségének helyét, míg művelődéstörténeti aspektusok, illetve tárgyjelek mutatnak tetten érhető kultuszára.

(A vajdasági magyar kisebbségi irodalmi reprezentáció) Az iskolai tananyag megformáltságára kihatnak a mindenkori hivatalos irodalmi kánonok és – tehetjük hozzá Szegedy-Maszák véleményéhez – a kollektív kulturális emlékezet, a kultuszképződés aspektusai. Ennek függvényében érdemes megvizsgálni, milyen József Attila-kép alakult/alakulhatott ki, és melyek lehetséges kultuszának jelei a kezdet kezdetén, vagyis az általános iskolai oktatásban.

A térségi József Attila-recepció is jelzi a kánon és a kultusz befogadástörténeti kettősségét. Míg a kánon átfogó törekvéseket indukál, és az értelmezés-értékelés teljességét jelzi az életmű irányában, addig a kultusz József Attila költészetének is csak egy meghatározott rétegét érinti. Ezek a kötődések egyrészt múltbeli, ideologizált, nem irodalmi és nem szövegközpontú értelmezéseken nyugszanak, ezek továbbélését feltételezik, másrészt

szelektált értési lehetőséget, megszűrt, elferdített József Attila-képet teremtenek az irodalmi köztudatban, hisz egészen a legutolsó időkig, sőt máig hatóan a szocialista/proletár költő attitűdje volt / vagy még meghatározó, a forradalmár és a szegényember arcéle volt/vagy még kivehető; hatásuk nem törlődött a legutolsó kvázi rendszerváltással, sem egyéb irodalmi jellegű paradigmaváltással. A lehetségesség jelzete tehát a részlegességet jelöli, azt a tényállást, miszerint a vajdasági magyar irodalmi köztudat József Attila emberi és költői alkotásának csak az említett rétegeit fogadta be.

Az iskolai tananyag, azaz az oktatásban jelenvaló József Attila-értés és szuggerált költőkép az ismertetett József Attila-kultusz fénykörében formálódott. Szellemi aspektusai mellett számba vehetőek e kultikus hatás művelődéstörténeti és tárgyjelei is a térségi irodalmi köztudatban és oktatásban. Nem kell hozzá reprezentatív kutatást végezni, hogy kiderüljön, Petőfi Sándor mellett József Attila az a költő, akit ismer, pontosabban, akiről tud a vajdasági magyar közember, sőt egy korábbi, más irányultságú oktatási rendszer és beállítódás eredményeként, az itteni nem magyar értelmiségi középosztály is. Ennek alapját azonban a költői mű egyes rétegeinek a szocialista eszmerendszerrel való megfeleltethetősége képezte. A kiemelt mozzanat jelentőségét szemléltetheti az ellenpélda: az iskoláztatás éveit korban legalább két évtizeddel meghaladó nem értelmiségi lakosság körében hiába érdeklődnénk például Tóth Árpádról, Juhász Gyuláról, Füst Milánról, sőt Illyés Gyula olvasatáról. A mai magyar irodalomról vagy a vajdasági magyar irodalom létéről szóló tudás – Herceg János publicisztikáját kivéve – kiesett a kulturális emlékezetből, illetve köztudatból.

A memorizált vers és az idézőkészség is Petőfi, illetve József Attila opusához kötődik. Az utóbbiból legtöbbször a *De szeretnék...* kezdetű verset tudnák elmondani, idézni a *Tiszta szívvel*, a *Mama*, a *Medvetánc*, esetleg – mert egy ideig tantervi anyag volt az általános iskola nyolcadik osztályában – a *Város peremén* sorait. A viszonylag kevés könyvvel rendelkező családok könyvgyűjteményének is kultikus darabja a József Attila-összes. A szegény József Attila arcéle ugyanis a II. világháború után felnövekvő nemzedékek számára az azonosulás lehetőségét jelentette, sőt az egyéni költői hang ki-munkálásának forrásanyagát (például Bogdán József vagy a cigányköltő és fordító Farkas István esetében).

A szocialista elkötelezettség éveit alatti magyar kultúrkörök, irodalmi asszociációk és műhelyek létrehozásának, elnevezésének a hatalmi struktúrák által is elfogadott emblémája volt József Attila neve. A magyarok helységei többségében utcát neveztek el róla. Három ma is működő általános iskola, az újvidéki telepi, a gombosi és a kupuszinai viseli a nevét. Az utóbbi kivételével kétnyelvű iskolákról van szó. Az újvidéki általános iskolában a költői életmű retrospektív áttekintését lehetővé tevő könyv- és dokumen-

tum-, illetve a gyermeki-iskolai befogadás aspektusait jelölő gyermekrajzkiállítás (ún. József Attila-szoba) létezik, áll fenn állandó jelleggel.

Kupuszinán köztéri szobrot állítottak József Attilának. Az iskola előtti park adott helyet neki. Nagyon szomorú és nagyon kiábrándító történet. Az, hogy kik, milyen indokkal és céllal, miféle ideológia nevében állították fel, nem lehet tárgya e dolgozatnak. Tény viszont, hogy sem alaki, sem művészi kvalitásaiban nem felel meg József Attila költői identitásának, és semmiképp sem fejezi ki szellemiségét. A hős, a harcok kultuszát prezentálja.

A helyi, intézményes kötődések mellett a tágabb körű kultuszeremtő törekvéseket jelzi a három vajdasági József Attila-iskola egy évtizeddel ezelőtti kezdeményezése, mely egy, a költő halálának évfordulóján évente megrendezendő gyermektalálkozóra és irodalmi rendezvényre vonatkozik. Az első és egyben az utolsó ilyen találkozóra 1997-ben került sor Gomboson. A költő széles körben szavalt és megzenésített verseinek elhangzása mellett a tanárok előadást hallhattak József Attila Villon-kötődéseiről Bori Imre tanulmányai tükrében.

A kupuszinai iskola 2003 óta – az új iskola átadását jelölő jellegtelen és a szocialista érában kijelölt, mindenféle nemzeti kötődéstől eltávolító, az építés szocialista felfogását jelölő dátum helyett – április 11-ét tekinti az iskola napjának. Lényegjege így a költészet napi ünnep lehet.

(Az irodalmi tananyag) A jelenleg érvényben levő általános iskolai tantervek értelmében a vajdasági magyar tanulók hat József Attila-költeménnyel ismerkednek meg nyolc év alatt. Második osztályban a *De szeretnék...*-kel és a *Perccel*, harmadikban az *Altatóval*, negyedikben a *Betlehemi királyokkal*. A hatodikos olvasókönyvben a *Harmatocska* szerepel, míg a hetedikesek a *Tél* című költeményt tanulják. A hetedikes tankönyvben közölt életrajzi jegyzet József Attiláról egyértelműen a proletárvölgy-mítoszt sugallja. A róla szóló sztereotípiákat (proletárcsalád, a város pereme, szappanfőző apa, mosónő anya, gonosz nevelőszülők, árvaság, kolduslét, kicsapartás, kommunista párttagság, a tőkés elleni harc stb.) sorolja mindennemű ellenpontozás nélkül. Ugyanis az a majdnem jellegtelen mondat, miszerint „költészetét modern képzettársítások jellemzik”, nem elegendő, hogy az opusnak – a forradalmian irányzatos mellett – más rétegeit is bevilágítsa. S mert szó sem esik a harmincas évek változásairól, fordulatairól, kiábrándultságairól és eszménytelenségeiről költészetében, a kommunista párttagságra és a betiltott *Dönts a tőkét, ne siránkozz* című kötetére vonatkozó adatok révén a tizenhárom éves gyermek előtt a kommunista harcok költő alakja formálódik meg. Ezt az elemzett *Tél* című költemény értelmezése sem árnyalja, mert például az „áldozatvállalás” vagy a „kézfogás”/össze-fogás primer jelentéseinek kiemelésével ugyancsak a nem irodalmi érvényű

világmegváltoztatás asszociációját erősíti. Még akkor is el kell vetnünk ezt az értelmezésmódot, ha figyelembe vesszük, hogy a hetedik osztályban e vers épp *A város peremé*nt váltotta ki a kanonizált értékrendből. A különböző poétikai fogalmak elsajátíttatására alkalmas kis remek *Harmatocskán* kívül valamennyi tananyagban szereplő József Attila-vers a szegénygyerek-képzet (a küzdelmes, de igaz sorskép) erősítését szorgalmazza, a köztudatban akár még olyan, a szocialista ideológia csökevényeként ránk maradt szellemiség jegyében is, mely a költemény kifejezte világképet olyan sötét tükörnek tekinti, melyben a jobb jelen képe fénylik fel. Ha a tanító nem vigyáz, akár még az *Altató* és a *Betlehemi királyok* kifejezte kisdéd-kép, a gyermeki fantázia tisztasága, az egyszerűség és a derű áhítata is a jámbor együgyűség vagy a kacagtató gyermeki naivitás értelmezésébe csúszhat át. Nehezen érthető és magyarázható, hogy a kiforratlan, közhelyszerű – igaz, egyszerű-világos pillanatképeket felvillantó – *Perc* milyen pedagógiai, nevelés-lélektani vagy irodalmi megfontolásból került a második olvasókönyvbe.

Az összevetés céljából lapoztam fel egy, a tankönyvbehozatal engedélyezése után különösen kultivált magyarországi, tizennégy éves gyerekeknek szánt, vagyis az itteni hetedikes-nyocadikos tanulóknak szánt irodalomkönyvet. Az általa prezentált József Attila-kép nem különbözik sokban az itteni tantervi megfontolásoktól. Igaz, hogy a kifejezetten kultusz-vers *Tiszta szívvel* mellett ott szerepel a *Mikor az uccán átment a kedves* és az *Áldalak búval, vigalommal* értelmezése is, s hogy a tankönyv megkísérelje a kiemelt verseket alakulástörténeti rendjük értelmében elhelyezni és interpretálni, ugyanakkor nem valószínű, hogy a „többszörösen összetett költői képek” fogalmi tisztázásához épp az inkriminált *Favágó* című költemény a legalkalmasabb. A *kapitalizmus mint szimbólum* s a *tőke* mint többletjelentés kiemelése ugyanis ezeket a jelenségeket nagyítja fel a tanulóknak kialakulni kész József Attila-értésben.

A szegénységkultusz és a harcospépzet, tehát egy elmúlt korszak retorikája hatja át József Attila költészetének prezentációit a vajdasági általános iskolákban, míg az avantgárd, az ironikus, az érzéki, a kiábrándult vagy a beteg József Attila költői alkotásai kívül rekednek e belterjes József Attila-kép koordinátáin, de a kultikus gondolkodás is tagadja a költő e portréját.

Nehéz feleletet adni arra vonatkozóan, hogy milyen készítmények működtek közre a fentebb vázolt jelenségek kialakulásában, a szocialista proletárköltőről alkotott nézet fenntartásában a vajdasági (s az előbbi példából kiderülhet: nemcsak a vajdasági) magyar irodalomoktatásban és köztudatban. Rögzültségről, járható útról lenne szó? A készen kapott formák érthetőségéről és beláthatóságáról? Vagy arról a jelenségről, miszerint az itteni József Attila-kultuszt egy sokkal-sokkal rejtettebb, ugyanakkor bonyolultabb személyi kultusz hozta létre és működtette.

Elképzelhetetlennek tartom ugyanakkor, hogy az elektronika világában, az ismert idegen nyelvek és az internet által másféle kultuszokkal, akár irodalmi kultuszokkal is szembeesülő magyar diákokat az ekképp interpretált költészet megszólíthatja. Ez pedig azzal a veszéllyel járhat, hogy néhány évtized múltán József Attila költészete iránt is megcsappan a folyamatos újraolvasás és új kontextusba helyezés igénye, ebből kifolyólag módosulhat kanonizált helye irodalmi kultúránkban, vagy, ami még rosszabb, kirekesztődik az irodalmi köztudatból.

Függelék

A dolgozatomhoz csatolt függelék révén – véletlenszerűen – kapcsolódom, illetve reflektálhatok az egyik korábban elhangzott előadás felvetette igényre, miszerint érdemes volna József Attila megértéstörténete kapcsán vizsgálni a szövegszerűségtől távolabb eső interpretációs megnyilatkozásokat, például áttekintetni, mely költeményeit adják elő, szavalják leggyakrabban különböző szavalóversenyeken. Íme:

A nem meghatározott tematikájú, illetve kijelölt költői opust érintő szavalóversenyeken az alsós versmondók József Attila költeményei közül leginkább az *Altatót*, míg a felsősök a *Kései siratót*, *A város peremén* vagy *A Dunánál* című József Attila-verseket szavalják. Résztvevői észrevételem, hogy az ilyen versenyeken a *Kései sirató* patetikus előadásával (például a „cigány vagy”-nál kiabáljon a gyerek!) biztos helyezést lehet nyerni, míg *A Dunánál* című vers elmondását nagy teljesítményként értékeli a zsűri. A másfél évtizedes hagyománnyal rendelkező körzeti jellegű doroszlói Fehér Ferenc Szavalóversenyen a hetedik-nyolcadikosok csoportjában idén is a vers előadása nyerte el az első helyezést. Nem jelentéktelen eredmény, ha tudjuk, hogy a frekvencián József Attila-versek Wass Albert költeményeivel és Arany János balladáinak XIX. századi értékekre visszavezethető interpretációval osztoznak a népszerűségi listákon. Az sem elhanyagolható jelentés, miszerint ugyanezen a versenyen *A Dunánál* egy Karafiáth-vers interpretációját szorította le a dobogó legmagasabb fokáról. Kortárs vers az ilyen jellegű szavalóversenyeken általában nem számít esélyesnek.

A József Atilla-év központi gyermekrendezvényének az Újvidéki Színházban megrendezett József Attila-szavalóverseny, illetve a Jó Pajtásnak ugyancsak a költő opusára hangolt nyelvművelő versenye tekinthető; ez utóbbi döntőjét a költő nevét viselő kupuszinai iskolában tartották. Az újvidéki szavalóversenyen az alsósok kategóriájában legtöbben *A kanász* és a *Betlehemi királyok* című verseket mondták. Az ötödik-hatodikosok közül – egy új típusú magyarságtudat szellemében – legtöbben a *Csodaszarvas* című verset választották, minden kétséget kizáróan tanári-szülői sugallat révén. A *Kései siratót* szavaló versenyző lett az első helyezett, mely versin-

terpretációról viszont biztosan tudom, hogy erőteljes szülői hatás eredményeként született a szegénységkultuszt éltető retorika jegyében. A hetedik-nyolcadikosok közül a *Koldusok* című verset mondták legtöbbször – nem elhanyagolható jelentés ez sem. A *Dunánált* ketten választották, az *Egy kisgyermek sír* előadásával első helyezett lett a versenyző.

A Jó Pajtás nyelvművelő versenyének döntőjébe József Attila-versek értelmezésével juthattak a tanulók, a döntőbeli versengés azonban elszakadt a tematikától, illetve nehezen volt köthető hozzá. Érdekes színfoltja volt a rendezvénynek a helybeli tanulók költészeti összeállítása, amelynek keretében József Attila és Böndör Pál verseinek diskurzusa révén alkottak jelentést. Ez azonban inkább kivétel, mint szokványos jelenség. S általánosabb a rögzült és ideológiai értelemben kultivált József Attila-értékek átplántálása a gyermeki tudatba.

Irodalom

Davis, Alistair

1997 A huszadik századi brit kánon meg- és újraalkotása = Éhe a szónak. Irodalom és irodalomtanítás az ezredvégen. Bp.

Szegedy-Maszák Mihály

1999 Bevezetés: A művészetek egyetemessége és viszonylagossága = Sz.-M. M.: Irodalmi kánonok. Debrecen

A LIKELY IMAGE AND CULT OF ATTILA JÓZSEF IN THE PRIMARY SCHOOLS IN VOJVODINA

Attila József's poetry is a national canon forming momentum that already influences the processes of reading at an early school age. The frequency of reception and popularity of the poetic opus directs our attention to the phenomena of cult creation. Literary canons create possibilities for continuous rereading and placment into new contexts; however, the canons do not usually overlap with the popularity index: the momentums of creating a cult are interrelated with the characteristic features of comprehensibility and facility of receptiveness, or are subordinated to trivial ideological objectives. The Attila József image created in the primary schools of Vojvodina correspond to divergent configurations of cult creation.

H. FUTÓ HARGITA

**JÓZSEF ATTILA A VAJDASÁGI
OLVASÓKÖNYVEKBEN**

Attila József in the Hungarian readers in Vojvodina

A tanulmány a jelenleg használatban levő általános iskolai és középiskolai olvasókönyvek irodalmi anyagában található József Attila-művek és a szemelvényekhez kapcsolódó didaktikai apparátus alapján röviden vázolja a József Attila-kép alakulását.

Kulcsszavak: József Attila-tanítás, olvasókönyv, műelemzés, szövegértési készség fejlesztése, feladattípusok, társművészeti párhuzamok

Az iskola az a hely, ahol mindenki találkozik József Attilával. Valaki csak ott.

Iskolai tanulmányaik folyamán József Attila költészetével a diákok először az általános iskola második osztályában találkoznak. Az alsós évfolyamokon modern szemléletű, változatos feladattípusokkal és színes illusztrációkkal ellátott olvasókönyveket használnak a tanítók. Az általános iskola alsó négy osztályában a magyarázó olvasás eljárással tanítják az irodalmat, ezért a versek feldolgozása is ehhez a módszerhez igazodik. A tanulóknak el kell sajátítaniuk az olvasás technikáját, és megérteniük az elolvasott szövegeket. „A művészi megformáltság jelenségeire eleinte nemigen fordítanak figyelmet, de később is – a harmadik osztály második felében és a negyedik osztályban – elsődlegesen a történetre, az eseményekre koncentrálnak, és az így feltáruló érzelmi-hangulati hatásokra, továbbá a műforma legpregnansabb megnyilvánulásaira (a vers és próza különbözősége, néhány tipikus műfaji jellegzetesség, a ritmus és a

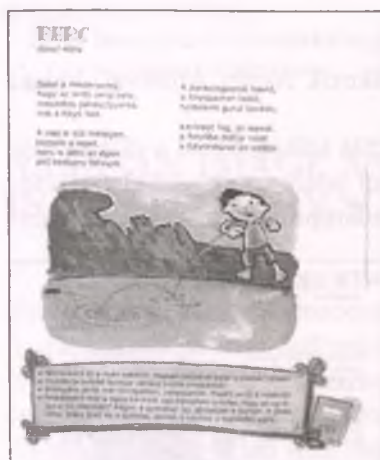

József Attila: *De szeretnék...*
(Erdély Lenke: *Olvasókönyv az általános iskolák 2. osztálya számára*)

rím, a hasonlat, a fokozás stb.).” (VÖRÖS, 1997, 18.) A tanterv második osztályra a költő *De szeretnék...* című zsenigéjét és az 1922-ben írt *Perc* című versét írja elő feldolgozásra. A *De szeretnék...* kiindulópontként szolgál az órán a kívánságokról szóló mesék felelevenítéséhez, a saját, nem titkos kívánságok osztálytársakkal való megosztására invitáló feladat pedig a szóbeli közlés gyakorlására ad lehetőséget. A másodikos tankönyvcsalád tankönyvkiegészítő olvasási munkalapjának feladatrendszere a vers hangulatával és a sorvégi rímekkel kapcsolatos. A kívánságok sorrendjét számon kérő, illusztrációval is ellátott feladat a szövegmegértést ellenőrzi.

A *Perc* című költemény az év vége felé kerül feldolgozásra, emiatt a beszédértelmi gyakorlatok témája a vakációval kapcsolatos és a diákok élményvilágához kötődik. A tankönyv a „kavicsot fog, jó lapost, a folyóba dobja most” versrészlet kapcsán gyermekjátékokat is ismertet:

„Próbáltad-e már a lapos kavicsot úgy behajítani a vízbe, hogy az ugrijon a víz felszínén? Régen a gyerekek így játszottak a parton. A játék címe: Hány óra? Az a győztes, akinek a kavicsa a legtöbbet ugrik.”

József Attila: *Perc*
(Erdély Lenke: *Olvasókönyv az ált.
iskolák 2. osztálya számára*)

A *Perchez* kapcsolódó feladatok az olvasási munkalapokban a vers szerkezetére, hangulatára, a rímekre, a szó- és kifejezőkészletre vonatkoznak, a szókinccset gyarapítják. A vers egyik szakaszához illusztrációt is kell készíteni, majd címet adni a képnek. Ezzel a kreatív gyakorlattal a gyermekek alkotó képzelete fejleszhető.

A második osztályban a szövegeket a költőre vonatkozó háttér-információk nélkül tárgyalják, a harmadik évfolyamon kezdik a tanulók megismerni az alkotó életrajzát is. József Jolán *A város peremén* című regényéből közli az olvasókönyv azt a részletet, amikor Attila eldönti, költő lesz. A költő nehéz gyermekkorának szemléltetésére a tankönyvszerző a *Curriculum vite*ből is közöl részletet:

„Kilencéves koromban kitört a világháború. Egyre rosszabbul ment sorunk. Kivettem a részemet az üzletek előtt való álldogálásból, volt úgy, hogy este kilenc órakor odaálltam az élelmiszerüzlet előtt várakozó sorba, és reggel fél nyolckor, amikor már sorra kerültem volna, jelentették ki az orrom előtt, hogy nincs több zsir. Úgy segítettem anyámnak, ahogy tudtam. Vízet

árultam a Világ moziban. Színes papírforgókat csináltam, és árultam a jobb sorban élő gyerekeknek. Kosarat, csomagokat hordtam a vásárcsarnokban.”

Néhány soros ismertetőt találunk József Jolánról is. Kiegészítő anyagként a szerző a *Szeretném, ha vadalmafa lennék*, *A bánat*, a *Csak az olvassa*, *A jámbor tehén*, a *Dalocska* és a *Harmatocska* című verseket ajánlja. Ugyanezen az évfolyamon kerül feldolgozásra az *Altató*, ami memoriter is. A hozzá kapcsolódó feladatsorok az életkori sajátosságokat figyelembe véve a vers befogadását, megértését segítik. Az *Altató* szövegén figyelik meg a diákok (a fogalmak megnevezése nélkül) a megszemélyesítést és a refrént, Chopin *Altató* című szerzeményének meghallgatása a tantárgyak közötti integrációra ad lehetőséget. A *Jó tudni!* fejezetben ismét a költő életéről olvashatunk:

József Attila: *Altató*
(Fazekas Katalin–Erdély Lenke:
Olvasókönyv az ált. iskolák 3. osztálya
számára)

„**JÓZSEF ATTILA (1905–1937):** költő, a XX. század világviszonylatban is egyik kiemelkedő költője. Apja, József Áron 1908-ban elhagyta a családot azzal a szándékkal, hogy Amerikába vándorol, s így biztosítson jobb megélhetést a családjának. A kapcsolatot azonban hamarosan megszakad az apa és a család között, így a három gyermeket az édesanya neveli, rendkívül nehéz körülmények között. A Mama mo-sással, varrással, takarítással tartja el a családot. Attila is kénytelen alkalmi munkát vállalni. Verseiben a nagyváros, a lázadó költő, továbbá a szépség, jóság, tiszta egyszerű örömök utáni vágy jelenik meg.”

A negyedik olvasókönyv *Vadrózsák* című fejezetének szemelvényei között található az 1929-ben írt *Betlehemi királyok*. A tanmenet szerint a költemény feldolgozására decemberben kerül sor, így összekapcsolható az ünnepekre való készülődéssel és a karácsonyi ünnephez kapcsolódó népszokással, a betlehemezéssel. A költő ihletforrásaként a tankönyv didaktikai apparátusa is megemlíti a Máté evangéliumból ismert bibliai történet továbbélését a néphagyományban:

„*A keresztény hagyomány szerint Jézus Krisztus Isten egyszülött fia, akit Mária Betlehemben hozott világra. Amint láttuk, a néphagyomány betlehemi játékokkal emlékezik meg az eseményről. Ezek ihlették József Attilát a vers megírására.*”

József Attila: Betelehemi királyok
(Horváth Mátvás: Libben a hinta)

Ha a későbbi évfolyamokon visszatérünk a *Betelehemi királyok*hoz, az interpretációba társművészeti párhuzamokat is bevonhatunk. Vizuális illusztráció segítségével néhány példán – Pisano: Háromkirályok imádása, Bruegel, Leonardo és Botticelli: Királyok imádása című festményein (Sulinet Digitális Tudásbázis) – megmutathatjuk a diákoknak a bibliai témák továbbélését a művészetekben.

Az általános iskola felső évfolyamaira mindössze két verset ír elő a tanterv. A hatodikos olvasókönyv szöveganyagában a *Színek, képek, emberek* ciklusban található a *Harmatocska* című dal.

József Attila: Harmatocska
(Sáti Pál: Olvasókönyv az ált.
iskolák 6. osztálya számára)

Ezzel az életképpel kapcsolatban már megemlíthető a költő folklorizmusa, amit majd a felső osztályokban, illetve a gimnáziumban fejthetünk ki bővebben. A vers lehetőséget ad a szerepek szerinti olvasásra, amivel a szövegértő olvasás fejleszhető. Előadható dramatizált változata is. A Beszélgesünk! fejezetben a tankönyvszerző utasítást ad a vers megzenésített változatának meghallgatására Koncz Zsuzsa *Kertész leszek...* című lemezéről, a költőről pedig közli, hogy ő a magyar irodalom egyik legismertebb költője, és verseskötetét szerb nyelvre is lefordították. Azt nem pontosítja, hogy a *Nincsen apám se anyám* című kötetről van-e szó, amelyben a *Betelehemi királyok* is megjelent.

Hetedik osztályban kerül sor a költő korai versének, a *Télnek* az értelmezésére. Ezt a verset a *Szép szó mesterei* című fejezetbe illesztette a tankönyvíró, és Alfred Wols német származású absztrakt expeszcionista festő *Kompozíció* című akvarelljével illusztrálta. Mindkét művel írói életrajzot is közöl a tankönyv. A 10–14 éveknél az irodalmi művek megközelítésénél bevehetjük az elemzési szempontok közé a mű grammatikai, akusztikai és képi rétegének vizsgálatát is (BOROSNÉ, 1998, 676). A tanterv a hatodik és hetedik osztályra az oktatói-nevelői munka részfeladataiként arra utasít, hogy a műelemzés során a tanulóknál alakítsuk ki „az önálló véle-

ményezést és következtetést”, továbbá fejlesszük a diákok képességeit, hogy „a lírai szövegben kifejezett érzelmeket, a motívumokat és költői képeket észrevegyék és értelmezzék.” A szemelvényekhez kapcsolódó kérdések és feladatok a tantervi követelmények elsajátítását segítik. A *Harmatocska* és a *Tél* elemzési szempontjai a képszerűség elemeinek feltárására, a motívumok költői képekké formálódásának megfigyelésére, a *Harmatocska*-hoz kapcsolódó első feladat – Olvasd el az első versszakot! Ha le kellene rajzolnod, ha meg kellene festened, mi kerülne a képre? – a tanulók szövegértési készségét és beszédkultúráját fejleszti.

Az általános iskola alsó és felső osztályainak olvasókönyveibe József Attila hat verse került, ennek alapján a költői életmű az általános iskolában nem ismerhető meg. Erre csak a középiskola vállalkozhat.

A gimnáziumok és szakközépiskolák tantervében az irodalomtörténeti jellegű irodalomoktatásból kifolyólag a III. évfolyamon a *Modernizmus és avantgard a két világháború között* című tematikus egységben helyezkedik el a József Attila-anyag. Ezen az évfolyamon fejeződik be a József Attila-kép kialakítása, az életmű szintézise. Mindkét iskolatípusban ugyanazt a Bori Imre által írt olvasókönyvet használják (első kiadását 1989-ben engedélyezte a Vajdaság SZAT Oktatásügyi Tanácsa), ami kiegészül ugyanezen szerző *Az irodalom története a középiskolák 3 és 4. osztálya számára* című kötetével. Az általános és a természettudományi gimnáziumok esetében a tanterv által előírt kötelezően feldolgozandó költemény a *Tiszta szívvel*, a *Klárások*, *A város peremén*, az *Elégia*, az *Óda* és a *Flóra*, a társadalmi nyelvű gimnázium tanterve követelményként előírja a *Téli éjszaka*, a *Reménytelenül*

József Attila: *Tél*
(Varga Zoltán: *Olvasókönyv az ált.
iskolák 7. osztálya számára*)

és a *[Karóval jöttél...]* című versek értelmezését is. A költői pályakép áttekintése e kilenc vers alapján történik. Az olvasókönyv értelmezést segítő magyarázó szövegei a kor-, élet- és pályakép mellett néhány mondatba sűrítve közlik a versek keletkezési idejét, körülményeit, forrásvidékét, megjelenési helyét, belehelyezik az életpálya kontextusába, megnevezik a kötetet, amelyben megjelent és idéznek a József Attila-recepcióból.

Az olvasókönyv a költeményeket megírásuk ideje alapján sorolja fel. A sort a *Tiszta szívvel* kezdi. A tankönyv informál arról, hogy az egyik legtöbbet elemzett József Attila-vers először Szegeden jelent meg 1925-ben, majd

a költő harmadik kötetében, a *Nincsen apám se anyám* címűben 1929-ben. Babits Mihály 1932-ben besorolta az *Új Anthológia* című gyűjteményébe, amely „fiatal költők 100 legszebb versét tartalmazza”. Említi a Horgerügyet, és idéz Ignotus 1926-ban, a Nyugatban megjelent írásából: „van egy hűsz vagy hány éves kis magyar költő: József Attila. Ennek szeretem, lelkenben dédelgetem, simogatom, dűnyögöm és mormolgotom egy versét... Gyönyörűszép...” Itt megszakad az idézet, ami a Nyugatban így folytatódik „– s ez a vers nem lett, nem lehetett volna meg, ha előtte nincs népdal és expresszió, verses vers és szóval mondó vers.” (IGNOTUS, 1926.) Ignotus a népdalt nevezi meg a *Tiszta szívvel* előzményeként, ami azért is fontos, mert a vers egyik megközelítési szempontja József Attila folklorizmusa. A népköltészet hatással volt a költőre, 1924-25 táján több népies hangvételű verset írt (Kertész *leszek, Istenem, Mikor az uccán átment a kedves*, a szegényember-versek stb.). Az elemzés során a verset a Kádár Kata című székegy népballadával is összehasonlítják a tanulók.

A *Klárások* kapcsán a magyarázó szöveg a cím értelmezése mellett a dal műfaji sajátosságait taglalja. A Klárások műfaja dal, „még hozzá nem a XIX. századtól örökölt, Petőfi Sándor szentesítette formája, hanem a modern változata, amely inkább ősi kultikus dalokhoz nyúl vissza, amikor szabad dalformát akar alkotni.” A feladatok a szürrealista költői megoldások és az ellentétek megkeresését, továbbá a névszókából és névelőkből építkező vers szófaji vizsgálatát, a nominális kifejezésmód megfigyelését irányozzák elő.

József Attila: *Tiszta szívvel*
(Bori Imre: *Olvasókönyv*
a középiskolák III. osztálya számára

szó. „Az embertelenség élményének a kifejezése az, amiről a költő azt állítja, hogy »szép embertelenség«. Mintha az élet a lét peremén lenne már – a paraszt a repedt kapójával onnan látszik hazatérni, és ennek a hidegét érzi a városban az egyetlen ember is az utcán. Ezért van szükség az önfegyelemre biztató »Légy fegyelmezett!« felszólításra. Ami az »llobbant nyár« után következik, annak látványát csak »kemény lélekkel« lehet szemlélni.” A fel-

adatok a szürrealista költői megoldások és az ellentétek megkeresését, továbbá a névszókából és névelőkből építkező vers szófaji vizsgálatát, a nominális kifejezésmód megfigyelését irányozzák elő.

A harmincas évek elején keletkezett külváros- és éjszaka-versek közül a *Téli éjszaka* és *A város peremén* szerepel a tantervi anyagban.

Az 1933-as év első nagy verse a *Téli éjszaka*, amelyről Csoóri Sándor azt írta, hogy benne „történelmivé vált a hideg”. (CSOÓRI, 2001, 220.) A Magyarázat kiemeli, hogy e természetversnek az *Óda* a párja, de egyben ellentétdarabjai is, mert egyikben a télről, a másikban a nyárról van szó.

adatok a fa-, illetve ág-motívum, valamint a tél, a hidegség, a fagy, a fázás motívumainak, képrendszerének értelmezését, az alliterációk hanghatásának és a vers hasonlatanyagának megfigyelését kéri számon. Az összehasonlító elemzéssel feltárulnak a *Téli éjszaka* és Petőfi *A puszta, télen* című versének érintkezési pontjai, illetve a két költő táj- és természetszemlélete.

A város peremén a Korunk című kolozsvári folyóirat 1933. július-augusztusi számában jelent meg. „Létvers, amelyben a költő nem a természet, hanem a társadalom valóságát méri fel. Gondolkodása sem természettudományos itt, hanem társadalomtudományi-történelmi. Hangvétele ódai – nem véletlenül eredetileg ezt a versét minősítette cím szerint is ódának!” – összegzi a Magyarázat. A vers vizsgálata során a diákok megfigyelik a költemény indításában kijelölt költői nézőpontot, a személyes névmások változásainak jelentésbeli szerepét, a József Attila-i költészet egyik kulcsfogalmának, a rendnek a jelentését, összegyűjtik az ódai hangú felhívásokat. A vers „történelmi lecke” is, „képszerűen elmondott világtörténelem”. Ennek az állításnak a bizonyítására vonatkozik az a feladat, amelyben a munkáság születéséről, szenvedéseiről és küldetéseiről szóló verssorokat kell megjelölni. A vers zárószakaszának a költőről adott meghatározása alkalmat ad a kommunikációs készség fejlesztésére, ha a tanár vitát kezdeményez a definíció elfogadhatóságáról.

Közvetlenül a *Téli éjszaka* után és *A város peremén* előtt írta meg József Attila a *Reménytelenül* című filozofikus költeményt, ami először a Nyugat 1933. áprilisi számában jelent meg. Feldolgozása az elidegenülés, a semmi motívumának, a reménytelenség képelemeinek, a „költő festette táj kietlenségének, embernélküliségének” megfigyelésére, valamint a cím alatti „lassan, tűnődve” utasítás értelmezésére koncentrál.

A hiány versének is nevezett *Elégia* tárgyalásakor a címben is megnevezett műfaj meghatározásán kívül (amit hasonlatban kifejezve az elemzés során a versszövegben is meg kell keresni) az olvasókönyv informál arról, hogy a vers írásának idején „a költő már zárt körben van, a párbeszéd lehetősége megszűnt számára, bár fontos társadalmi jelenségekről beszél. Kérdéseit csak önmagának teheti fel, hogy kifejthesse a munkásosztály hivatásáról és önmaga hovatartozásáról való véleményét.” Az elemzési szempontok a „költő által önmagának föladott kérdésekre” és a „költő önmagának adott feleleteire”, a táj képének és az ember lelkiállapotának azonosságára, az ürességet, kopárságot kifejező képekre hívják fel a figyelmet. Megfigyeltetik egy verstani jelenségnek, az új sorba átvitt gondolatoknak, az áthajlásoknak jelentésbeli és ritmikai szerepét. Ezek közül ki kell választani azt az enjambement-t, amely egyben az *Elégia* eszmei középpontja is.

Az *Oda* magyarázó szövege a vers megírásának körülményeiről, a lillafüredi írókongresszuson született futó ismeretségről, szerelemről tudósít.

Részleteket közöl dr. Szöllős Henrikné Márton Márta művészettörténésznőnek, az *Óda* műzsájának és az őt ismerőknek a visszaemlékezéseiből, valamint az óda műfajáról. Az elemzés során az *Óda* kompozícióját alkotó, számokkal jelzett hat részt a költői viszonyulás szempontjából kell minősíteniük a diákoknak, a szerelmi érzés fokozatait kifejező hasonlatokat pedig tartalmuk és formájuk szerint. Gondolkodtató az ötödik vers zárójelbe tett hat sorával és a mellékdallal kapcsolatos feladat. Mivel a zárójel a mellékesen közöltnek az írásjele, arra a kérdésre kell választ adni, fontosak-e az *Óda* zárójeles sorai vagy csak magyarázó szerepük van. A Mellékdal és a Klárisok összevetésével a népies hangról és a szerelmi témához való költői közeledésről is beszélhetünk.

A harmincas évek elejének nagy verseit József Attila kései költészetének két verse követi: a *Flóra*, pontosabban annak első három darabja és a költő legutolsó vershármásának egyike, a *[Karóval jöttél...]*. A *Flóra*-verseket követő magyarázat kiemeli a vers megírására ösztönző mozzanatokot, és idéz Levendel Júlia-Horgas Béla értelmezéséből. A verseknek az *Ódával* való összevetése az életművön belüli intertextuális olvasatra (BENEY, 2005.) irányíthatja a diákok figyelmét. A *[Karóval jöttél...]* Hét Torony-metaforájának megértését egy lexikonszócikk, a Héttorony vagy Jedikulé magyarázata segíti, ehelyütt is érvényre juthat az intertextuális szempont.

A gimnáziumi és szakközépiskolai tankönyvcsalád tagja Bori Imre *Az irodalom története a középiskolák 3. és 4. osztálya számára* című kötete is, amely az olvasókönyvet egészíti ki, a szemelvények interpretációját segíti. A kötetben a József Attila-életrajz mellett a költő fiatalkori költeményeiről, létélményköltészetéről és utolsó verseiről olvashatnak tanulmányokat a diákok.

A József Attila-anyag fokozatosan bővül az általános iskolától a középiskoláig. A vajdasági diákok a tizenkét év alatt összesen/mindössze tizenhat verset (a magyarországiak ennek több mint kétszeresét) ismerik meg a költői opusból. A József Attila-kép viszont nemcsak a tantervtől és az olvasókönyvi szemelvényektől, hanem a tanártól függően is alakul. A költőről ugyanis nemcsak a József Attila-témakör keretében, hanem más költők, írók, illetve irodalmi irányzatok feldolgozása kapcsán is beszélhetünk, mert az irodalomtörténeti szempontú irodalomtanítás nemcsak azt jelenti, hogy időbeli sorrendben tárgyalunk írókat és műveket, hanem írók és művek egymásra gyakorolt hatását is bemutatjuk (VÖRÖS, 1997, 20.) A *Téli éjszaka* és a *Holt vidék* alföldi táját összehasonlíthatjuk Petőfi *A puszta, télen*, illetve Ady *A téli Magyarország* vagy *A magyar ugaron*-jának a tájával. Feltárhatjuk a *Téli éjszaka* zárata és Albert Camus *Közöny* című regényének záróepizódja közötti motivikus kapcsolatot (ELSZESZER-FAZEKAS, 1996, 144.), és hosszan folytathatnánk a sort, mert József Attila fordította Rimbaud-t, Villont,

Thomas Mann üdvözlése címmel verset írt az 1937 januárjában Budapestre látogató német író köszöntésére, de említhetjük azokon a magyarórákon is, amikor a nyugatosokat és kortársait (Adyt, Juhász Gyulát, Babitsot, Kosztolányit, Illyés Gyulát) dolgozzuk fel (LŐCSEI, 2005, 32.), az irodalmi irányzatoknál, áramlatoknál (expresszionizmus, szürrealizmus, újnépesség) és azt őt követő költőnemzedékeknél, akiknél érezhető a hatása, akiknek inspirálója volt (Radnóti, Weöres Sándor, Nagy László stb.).

József Attila versei, gondolatai indukciós bázisként szolgálnak az irodalomórán egy-egy irodalomelméleti fogalom kialakítására, az elméleti ismeretek alkalmazására és gyakorlására, a nyelvtanórán pedig a hangtani, mondattani, szófajtani és jelentéstani ismeretek elsajátítását és begyakorlását segítik. A gyakorló nyelvtanok idézetanyagában a költő más, az olvasókönyvekben nem található műveire is felfigyelhetnek a diákok.

A magyarórai foglalkozások során tanárok is, diákok is kibontakoztathatják saját asszociációikat, felfedezhetnek új összefüggéseket, párhuzamokat, ezáltal az irodalom tanítása befolyásolhatja az irodalom alakulását, amint azt Bókay Antal is megállapítja: „az irodalomtanításban spontán módon felbukkanó gondolatok, élmények akár meg is előzhetik (és rendszeresen meg is előzik) az irodalomtudomány fogalmiságának adott szintjét (azaz artikulálnak addig nem ismert olvasati problémákat)”. (BÓKAY, 1998, 74.) Ahhoz viszont, hogy a diákok ne tananyagként és érettségi tételként, hanem irodalmi élményként fogadják József Attila költészetét, a tanárnak követnie kell az irodalomtudomány fejlődését, és a költőről alkotott kép formálásánál hasznosítania a legújabb kutatási eredményeket, értelmezéseket.

Felhasznált tankönyvek

1. Erdély Lenke: Olvasókönyv az általános iskolák 2. osztálya számára. Tankönyvkiadó Intézet, Belgrád, 2004
2. Erdély Lenke: Olvasási munkalapok az általános iskola 2. osztálya számára. Tankönyvkiadó Intézet, Belgrád, 2004
3. Fazekas Katalin - Erdély Lenke: Olvasókönyv az általános iskolák 3. osztálya számára. Tankönyvkiadó Intézet, Belgrád, 2003
4. Erdély Lenke: Olvasási munkalapok az általános iskola 3. osztálya számára. Tankönyvkiadó Intézet, Belgrád, 2005
5. Horváth Mátyás: Libben a hinta. Olvasókönyv az általános iskola 4. osztálya számára. Tankönyvkiadó Intézet, Belgrád, 2003
6. Sítai Pál: Olvasókönyv az általános iskolák 6. osztálya számára. Tankönyvkiadó Intézet, Belgrád, 2004
7. Varga Zoltán: Olvasókönyv az általános iskolák 7. osztálya számára. Tankönyvkiadó Intézet, Belgrád, 2004
8. Bori Imre: Olvasókönyv a középiskolák III. osztálya számára. Tankönyvkiadó Intézet, Belgrád, 2002
9. Bori Imre: Az irodalom története a középiskolák 3 és 4. osztálya számára. Tankönyvkiadó Intézet, Belgrád, 1997

Irodalom

- Beney Zsuzsa: Mintha a létből ballagna haza. Forrás, 2005. 4.
- Bókay Antal: Az irodalomtanítás modelljei. = Irodalomtanítás az ezredfordulón. Pazu-Westermann Könyvkiadó, Celldömölk, 1998
- Borosné Kézy Zsuzsa: József Attila tanítása az 5–8. évfolyamon. = Irodalomtanítás az ezredfordulón. Pazu-Westermann Könyvkiadó, Celldömölk, 1998
- Csoóri Sándor: József Attila: Téli éjszaka. XX. századi híres magyar költők verseinek elemzése. Black & White Kiadó, Nyíregyháza, 2001.
- Elszeszer Valéria–Fazekas Zsuzsa: Versek a középiskolában. Rejtjel Kiadó, Budapest, 1996.
- Ignotus: Vers és verselés. Nyugat, 1926. 18.
- Lőcsei Péter: Lehet-e? (József Attila a középiskolában). Új Kép, 2005. április
- Vörös József: Irodalomtanítás az általános és középiskolában. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997.

ATTILA JÓZSEF IN THE HUNGARIAN READERS IN VOJVODINA

The paper outlines the development of the Attila József image that has been created based on the selected pieces of poetry and the didactic apparatus related to them found in the literary material of the readers presently used in the primary and secondary schools in Vojvodina.